

BAKK MIKLÓS

BEVEZETÉS A POLITIKATUDOMÁNYBA

BAKK MIKLÓS

BEVEZETÉS
A POLITIKATUDOMÁNYBA

SAPIENTIA ERDÉLYI MAGYAR TUDOMÁNYEGYETEM
KOLOZSVÁRI KAR
NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK ÉS EURÓPAI TANULMÁNYOK TANSZÉK

BEVEZETÉS
A POLITIKATUDOMÁNYBA

BAKK MIKLÓS

| Scientia Kiadó |
| Kolozsvár ■ 2023 |

Felelős kiadó:
Sorbán Angella

Lektor: Bodó Barna (Kolozsvár)

Borítóterv:
Tipotéka Kft.

Kiadói koordinátor:
Szabó Beáta

A szakmai felelősséget teljes mértékben a szerző vállalja.

Első magyar nyelvű kiadás: 2023

© Scientia 2023

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BAKK, MIKLÓS

Bevezetés a politikatudományba / Bakk Miklós. - Cluj-Napoca :
Scientia, 2023

Conține bibliografie

ISBN 978-606-975-076-6

Ági emlékének

TARTALOM

1. Bevezetés. Mi a politika?	19
1.1. A politika meghatározásának nehézségei. Dilemmák	19
1.2. Kettősségek a politika fogalmának meghatározásában	21
Terület vagy cselekvés?	21
Aréna vagy folyamat?	23
Hatalom vagy társadalmi tevékenység?	23
1.3. A politika diszkurzív (nyelvi) valósága	24
1.4. Hatalom és legitimitás	26
1.5. Konfliktus és konszenzus – barát és ellenség	29
1.6. Polity, politics, policy	30
Polity	30
Politics	31
Policy	32
1.7. A politikatudomány alapjai és irányzatai	33
2. A modern politika intézményi valósága	39
2.1. A politikai közösség	39
A politikai kötelék természete	39
A nemzet mint a legátfogóbb modern politikai közösség	43
Politikai közösség-e a nemzeti kisebbség?	46
2.2. Az állam	48
Az állam kialakulása	48
A modern állam definíciója és funkciói	49
2.3. A pártok	52
A pártokról való gondolkodás története, a pártok tanulmányozása	53
A párt fogalma, a pártok funkciói	55
A pártok szervezete – típusok	58
Etnikai pártok, etnoregionalista pártok	61
A pártrendszer fogalma, pártrendszer-tipológiák	63
A pártrendszer fogalma; jellemzők, mutatók	63
A kétpártrendszer–sokpártrendszer modellje	65
Sartori pártrendszer-tipológiája	65
LaPalombara és Weiner pártrendszermodellje	67
Politikai törésvonalak és pártok	68
Pártcsaládok – politikai családok	72
2.4. Választási rendszerek	75
A választás fogalma	75
A választójog	76

A választójog története	77
A választójog általánossága	79
A választójog egyenlősége.	79
A szavazás közvetlensége	80
A szavazás titkossága	80
Választási rendszerek	80
A választási rendszerek osztályozása	81
Nagy-Britannia relatív többségi rendszere	84
Franciaország kétfordulós abszolút többségi rendszere.	85
Románia arányos választási rendszere.	86
A magyar vegyes kompenzációs rendszer	86
2.5. A politikai rendszer	88
A politikai rendszer és a politikai rezsim	88
A nem demokratikus rezsimok	90
Mai „tradicionális” politikai rezsimok	90
Statikus oligarchiák	91
Modernizáló oligarchiák	91
Pretoriánus rezsimok	91
Mobilizáló rezsimok	92
Gyámkodó demokráciák	92
Fasiszta rendszerek	93
Kommunista rendszerek	93
2.6. Hatalommegosztás, kormányformák	93
A hatalommegosztás elvének a kialakulása	94
A kormányforma fogalma	94
Az alkotmányos monarchia	96
A parlamentáris köztársaság	97
A parlamentáris monarchia	97
A prezidenciális kormányzati rendszer	98
A félprezidenciális (félelnöki) rendszer	99
Svájc kollegiális kormányformája	100
2.7. A demokrácia kérdése	100
A modern demokrácia kialakulása	100
A demokrácia problémái.	104
A demokrácia emberfelfogásának ellentmondásai	104
A demokrácia és a rendkívüli helyzet	105
A tömegdemokrácia és menedzserdemokrácia	105
A demokrácia típusai	106
Hibrid rendszerek	111
3. A politika mint folyamat	113
3.1. A politikai tudás	113
3.2. A politikai kultúra – értékek, normák	116

3.3. A politikai ideológiák	119
Az ideológia fogalma és helye a politikai gondolkodásban	119
Az ideológia funkciói	122
Az ideológiák osztályozása	124
A liberalizmus	125
A liberalizmus fogalma és gyökerei	125
A liberalizmus alaptézisei	125
A liberalizmus gazdaságfilozófiája	127
A liberalizmus irányzatai	127
A konzervativizmus	129
A konzervativizmus fogalma és eredete	129
A konzervativizmus alapelvei	130
A konzervativizmus korszakai és irányzatai	131
A szocializmus	133
A szocializmus fogalma és alapvető eszméi	133
A szocializmus fejlődési szakaszai	133
Egyéb ideológiák	137
A felszabadítás-ideológiák	137
Környezetvédő ideológiák – ökopolitika	138
A populizmus kérdése	138
3.4. Politikai kommunikáció, nyilvánosság és közvélemény	141
A politikai kommunikáció fogalma	141
A politikai kommunikáció modelljei	141
A közvélemény modelljei	144
4. A politika nemzetközi dimenziója	147
4.1. A nemzetközi kapcsolatok jellege	147
4.2. A vesztfáliai rendszer	148
4.3. A nemzetközi kapcsolatok elméletei	148
A nemzetközi kapcsolatok liberális elmélete	149
A nemzetközi kapcsolatok realista elmélete	150
Egyéb elméletek	151
4.4. Geopolitika	152
A geopolitika fogalmának kialakulása	152
A német geopolitika	153
Az angolszász geopolitika	155
A francia geopolitika	156
Glosszárrium	159
Szakirodalom	165
Szakkönyvek	165
Tanulmányok folyóiratokban	169

Online források	170
Rezumat	171
Abstract	173
A szerzőről	175

CUPRINS

1. Introducere. Ce este politica?	19
1.1. Dificultățile definirii conceptului de politică. Dileme.	19
1.2. Dualități în definirea politicului	21
Teritoriu sau acțiune?	21
Arenă sau proces?	23
Putere sau activitate socială?	23
1.3. Politica ca realitate discursivă	24
1.4. Putere și legitimitate.	26
1.5. Conflict și consens – prieten și dușman	29
1.6. Polity, politics, policy.	30
Polity	30
Politics	31
Policy	32
1.7. Bazele științelor politice, curente	33
2. Realitatea instituțională a politicii moderne	39
2.1. Comunitatea politică	39
Natura relației politice	39
Națiunea ca cea mai cuprinzătoare comunitate politică modernă	43
Este minoritatea națională o comunitate politică?.	46
2.2. Statul.	48
Nașterea statului	48
Definiția și funcțiile statului modern	49
2.3. Partidele	52
Istoria gândirii despre partide, studiul partidelor	53
Noțiunea de partid, funcțiile partidelor	55
Organizația partidelor – tipuri de organizații.	58
Partide etnice și etnoregionaliste	61
Noțiunea de sisteme de partide, tipologii de sisteme	63
Clivajele politice și partidele	68
Familii de partide – familii politice	72
2.4. Sisteme electorale.	75
Noțiunea alegerilor politice	75
Drepturile electorale	76
Noțiunea de sistem electoral.	80
Tipologii de sisteme electorale	81
2.5. Sistemul politic	88
Sistem politic și regim politic.	88

Regimuri nedemocratice	90
2.6. Separația puterilor, forme de guvernământ	93
Geneza ideii de separație a puterilor	94
Noțiunea de formă de guvernământ	94
Monarhia constituțională	96
Republica parlamentară	97
Monarhia parlamentară	97
Sistemul prezidențial	98
Sistemul semiprezidențial	99
Guvernământul colegial din Elveția	100
2.7. Chestiunea democrației	100
Geneza democrației moderne	100
Problemele democrației	104
Tipuri de democrație	106
Regimuri hibride	111
3. Politica ca proces	113
3.1. Cunoașterea politică	113
3.2. Cultura politică – valori și norme	116
3.3. Ideologii politice	119
Noțiunea de ideologie și locul ei în gândirea politică	119
Funcțiile ideologiei	122
Tipuri de ideologie	124
Liberalismul	125
Conservatorismul	129
Socialismul	133
Alte ideologii	137
Problema populismului	138
3.4. Comunicare politică, sfera publică și opinia publică	141
Noțiunea de comunicare politică	141
Modele ale comunicării politice	141
Modele ale opiniei publice	144
4. Dimensiunea internațională a politicii	147
4.1. Caracterul relațiilor internaționale	147
4.2. Sistemul Westfalian	148
4.3. Teorii ale relațiilor internaționale	148
Teoria liberală a relațiilor internaționale	149
Teoria realistă a relațiilor internaționale	150
Alte teorii	151
4.4. Geopolitica	152
Nașterea noțiunii de geopolitică	152
Geopolitica germană	153

Geopolitica anglosaxonă	155
Geopolitica franceză	156
Glosar	159
Bibliografie	165
Cărți de specialitate	165
Studii în reviste de specialitate	169
Surse online	170
Rezumat	171
Abstract	173
Despre autor	175

CONTENTS

1. Introduction. What is Politics?	19
1.1. Difficulties in defining Politics. Dilemmas.	19
1.2. Dualities in defining the Notion ‘politics’	21
Domain or Activity ?	21
Arena or Process?	23
Power or Social Activity ?	23
1.3. The Discursive (language constructed) Reality of the Politics	24
1.4. Power and Legitimacy	26
1.5. Conflict and Consensus – Friend and Enemy	29
1.6. Polity, Politics, Policy	30
Polity	30
Politics	31
Policy	32
1.7. Base and Trends of Political Sciences	33
2. Institutional Entities of the Modern Politics	39
2.1. The Political Community	39
The Nature of the Political Ties	39
The Nation as the largest Political Community	43
Is a National Minority Political Community?	46
2.2. The State.	48
The Birth of the State	48
The Definition of the Modern State. Its Functions.	49
2.3. The Parties	52
History of Thinking on Political Parties. About Party Studies.	53
The Notion of Political Party. The Functions of the Parties.	55
Types of Party Organizations.	58
Ethnic Parties. Ethnoregionalist Parties.	61
The Notion of Party System. Types of Party Systems.	63
Cleavage Lines and Parties.	68
Party Families.	72
2.4. Electoral Systems.	75
What is Election?.	75
The Right of Vote.	76
Defining Electoral Systems.	80
Types of Electoral Systems	81
2.5. The Political System.	88
Political System and Political Regime	88

Undemocratic Regimes	90
2.6. Separation of Powers, Forms of Government	93
The Emergence of the Principle of Separation of Powers	94
Concept of Form of Government.	94
Constitutional Monarchy	96
Parliamentary Republic	97
Parliamentary Monarchy	97
Presidential Republic	98
Semi-presidential Republic	99
The Collegial Government of Switzerland.	100
2.7. The Question of Democracy.	100
The Emergence of the Modern Democracy.	100
The Problems of the Democracy.	104
Types of Democracy	106
Hybrid regimes	111
3. Politics as Process	113
3.1. The Political Knowledge	113
3.2. Political Culture – Values and Norms	116
3.3. Political Ideologies	119
The Concept of Ideology, its Role in the Political Thinking	119
The Functions of the Ideology	122
Types of Ideologies	124
Liberalism	125
Conservatism.	129
Socialism.	133
Other Ideologies	137
The Question of the Populism	138
3.4. Political Communication, Public Sphere and Public Opinion	141
The Concept of Political Communication	141
Models of Political Communication	141
Models of Public Opinion.	144
4. The International Dimensions of Politics.	147
4.1. The Nature of the International Relations.	147
4.2. The Westphalian System	148
4.3. Theories of International Relations	148
The Liberal Theory of International Relations.	149
The Realist Theory of International Relations	150
Other Theories	151
4.4. Geopolitics	152
The Definition of the Concept Geopolitics.	152
The German Geopolitics	153

The Anglo-Saxon Geopolitical School	155
The French Geopolitical School	156
Glossary	159
Bibliography	165
Books	165
Studies in journals	169
Online sources	170
Abstract	173
About the author	175

1. BEVEZETÉS. MI A POLITIKA?

Számos olyan fogalom létezik, amelynek nincs általánosan elfogadott meghatározása (ilyen például a tudomány, a szerelem vagy a becsület fogalma), de konkrét használatuk során mégsem érzünk fennakadást emiatt; általános képzeletünk elegendőnek és megfelelőnek bizonyulnak ahhoz, hogy nagyjából értsük, miről is beszélünk e fogalmak használata során.

A politika e fogalmak sorából azzal emelkedik ki, hogy az általa jelölt társadalmi jelenség, folyamat jóval átfogóbb és jelenvalóbb az emberi közösségek életében. Amint azt már az ókori görög filozófusok is felismerték, a politika az emberi öntevékenységnek olyan területe, amely életviszonyaink és kapcsolataink legáltalánosabb kereteit és tartalmait határozza meg, és amely mindezen kérdéseket a közösségteremtés és -fenntartás összefüggésében fogalmazza meg.

1.1. A politika meghatározásának nehézségei. Dilemmák

A politika fogalmával kapcsolatos nehézségek kapcsán érdemes megválaszolni néhány olyan kérdést, amelyek a „politika világának” vélt határait firtatják. Már a görög filozófusok számba vették azokat a fogalmakat – *közösség, uralom, konfliktus, állam* –, amelyek mintegy részei a „politikai világnak”. E fogalmak pedig korokon, társadalmakon átívelve, változatos intézményi formákat öltve rajzolják ki a politika változó terjedelmű vonatkoztatási terét. Ez adja a politika-fogalom meghatározásának a nehézségét. Érdemes hozzátennünk ehhez, hogy a politika fogalmának meghatározása gyakran maga is politikai vállalkozás.

Kiindulópontként hasznos megfogalmaznunk néhány kérdést a politika vélt határaival kapcsolatban:

1. Talán kissé furcsa azon töprengeni, hogy *van-e politika az emberi társadalmon túl, az állatvilágban*. Viszont ha a politika konstitutív elemének tekintjük a közösség irányítását, az uralom fenntartását és a hierarchiák kialakítását, akkor ennek valamiféle előképét már a főemlősök világában is megtalálhatjuk.

Frans de Waal főemlőskutató 1982-ben könyvet írt *A csimpánzok politikája* [*Chimpanzee politics: Power and sex among apes*] címmel. Ezt a könyvet Newt Gingrich, az amerikai képviselőház republikánus elnöke az újonc képviselők figyelmébe ajánlotta. De Waal a falkák vezéreit vizsgálta, azt, hogy miben tűnik ki az „alfahím”, a csimpánzfalkavezér. Meghökkenítő párhuzamot talált – például – arra nézve, hogyan választanak vezért az emberek és a csimpánzok. Kimutatta az alfahímek néhány olyan képességét, amire nem is gondolnánk: a *nagylelkűséget*, az *empátiát*, a *békefenntartás* képességét – ez pedig az emberek politikai életével

való párhuzamokat sugall. „Az, aki nagy és erős, aki mindenkit megfélemlít és bánt, az nem szükségszerűen alfahím” – vette észre de Waal. Ugyanitt, a falkák esetében megfigyelhető, hogy koalíciók is létrejönnek az alfahím kiválasztására, tehát megjelenik a szociális egyeztetés: a csoport, a falka egyes tagjainak jutalommal való megnyerése, mások büntetéssel való megfélemlítése. Egyszerűen – jelzi De Waal – megjelenik a „politika” mint a legmagasabb fokú szociális viselkedési stratégia.

2. Részben ehhez kapcsolódik az a kérdés is, hogy a *politika minden emberi társadalom jellemzője-e, mind a múltban, mind a jelenben, vagy csupán a fejlettebb civilizációk megjelenéséhez köthető (azok közül is csak egyesekhez, az ókori Hellászhoz, illetve a római köztársasághoz, majd birodalomhoz), esetleg csupán a modern európai társadalomhoz, amely létrehozta a ma ismert politikai intézményeket?* Ez a kérdés lényegében arra vezethető vissza, hogy mi teremti meg a *politikai köteléket*.

Ez utóbbira pedig két paradigma született, egy filozófiai és egy antropológiai.

A filozófiai megközelítés – az európai hagyomány alapja – Platón és Arisztotelész műveikig vezethető vissza, és az igazságos és erkölcsös rend megalkotását helyezte a középpontba. Ez az alapvetés vezetett el az újkorban a társadalmi szerződések különböző elméleteiig, amelyek szerint az emberek – a társadalom tagjai – „összefognak”, „megállapodást” kötnek, létrehozzák a társadalom tagjai által elfogadott közhatalmat. Az így létrejövő politikum mesterséges, a politikai kötelék racionális, az emberek társulási szándékából ered (Magyar Politikai Enciklopédia [MPE] 2019. 462–463.).

Az antropológiai megközelítés történeti jellegű, és a politikai kötelék állam előtti létezéséből indul ki. Henry J. S. Maine jogtörténész szerint a politikai kötelek gyökerét az ősi társadalom nagycsaládjain belüli vérségi kapcsolatrendszerben találjuk. Ez egyrészt horizontális viszonyokat jelent az egyenrangú rokonok között, másrészt vertikális tekintélyviszonyokat családtagok és felmenők között. A szokásjogi kölcsönösségen és patriarchális tekintélyelvűségen nyugvó modell lépcsőzetesen bővült, és olyan – családon túli – közösségeket eredményezett, amelyekben fennmaradt a közös származás és az örökölt rend eszméje, mely a politikai kötelék e két formáját együttesen viszi tovább (MPE 2019. 462–463.).

3. Végül még egy meghatározatlanságot, parttalan általánosításokat gerjesztő kérdés: *Hol van a politika? Melyek a helyszínei, illetve – amennyiben a politika konfliktus és küzdelem – melyek az arénái?*

Erre kétféle válasz adható. Egyrészt a politika értelmezhető *kiterjesztő felfogásban*, azaz: mindenütt jelen van, ahol érdekek, konfliktusok vannak, és azokat kezelni kell, a családtól kezdődően a korporatív szférán át egészen a parlamentig. Másrészt értelmezhető szűkebben, *institucionalista felfogásban*: a *politikai arénák* csak a szigorúan vett, jogilag szabályozott politikai intézményekben léteznek, a pártokban, kormányokban, területi önkormányzatokban, a parlamentben stb. Ezek valóban „helyek”, földrajzilag meghatározható módon is. Mindazonáltal a

szűkebb, institucionalista felfogásnak is megvannak a változatai, hiszen az intézmény fogalmát lehet jogi, közigazgatási vagy szociológiai értelemben használni.

A politikai színterek tágabb értelmezése ugyanakkor magában foglalja azt a kérdést is, hogy milyen mértékben „politika” az, ami a kisközösségekben, családokban történik? Hiszen itt is van hatalom és autoritás (például szülői autoritás), itt is van „manipuláció” – például az úgynevezett *társas játszmák* (a párkapcsolatokban) –, mégis e színtereket inkább a társaslélektan vizsgálja. De igaz az is, hogy a kisközösségekben is sor kerül az autoritás és a befolyás megszerzésére és megőrzésére, akár csak a „nagypolitikában”. A kisközösségekben is vannak vezéregyéniségek, akik a politikai vezetők szerepéhez hasonlítható feladatokat látnak el. Tehát a politikai arénák fogalmának tágabb értelmezése alapján ez is része a „politikai világnak”.

Végül: a politikai jelenségvilág fogalmi meghatározatlanságához jelentős mértékben hozzájárult maga az örökölt szókészlet is.

Ugyanis a görög *polisz* szókészlete fennmaradt a nyugat-európai nyelvekben, és ezt a görög eredetű „polit-szótárat” igazából nem sikerült helyettesíteni sem a latin *civisszel*, sem későbbi, európai – középkori vagy kora újkori – fogalmakkal (mint például a *Burg* középkori, vagy az *állam* és *kormányzat* újkori fogalmaival). Azonban a különböző nyelvekben és politikai kultúrákban végbemenő változások olyan különbségeket teremtettek az azonos gyökerű vagy szótövű fogalmak között, amelyek nem kedveztek a tudomány számára fontos, precíz fogalmi meghatározásoknak (Palonen 2009. 12.).

1.2. Kettősségek a politika fogalmának meghatározásában

Terület vagy cselekvés?

Klasszikus irodalma szerint a politika egyaránt volt értelmezhető a *kormányzás művészeteként* és az *államélet* valamilyen tudományaként. Ebben az összefüggésben a politika valamilyen *területként*, más tevékenységektől elhatárolható – sőt, tudományosan elhatárolandó – „szféraként” jelent meg. Palonen (2009) vizsgálódásai szerint ez az értelmezés az 1648 utáni korszakban vált erőteljessé. A vesztfáliai béke után az államokat elsősorban területi határaik definiálták, a nem területi-regionális hatalmak (például a Hanza-szövetség) megszűntek létezni. A territorialitás és a világos határok váltak a politikai közösségek alapjává, ami a belpolitika és a külpolitika szigorú szétválasztását hozta magával (Palonen 2009. 57.). A belpolitika főleg a közigazgatás, a területi bürokrácia tudományos

vizsgálata felé fordította a politikai tárgyú kutatást, a külpolitika pedig a hatalmi egyensúly kérdései felé. Vagyis: a vesztfáiai békerendszer a politikakép institucionalizálódását, intézményközpontúságát segítette elő, és a politika térbeli lokalizálhatóságának a képét erősítette meg. A térbeliség képzetének megerősödését külön fogalom- és metaforakészlet kialakulása segítette elő a politikáról szóló irodalomban: a politikáról értekező szerzők ekkor kezdték egyre gyakrabban használni a doménium, birodalom, mező, szféra, szektor, aréna, színtér szavakat. E kifejezések azonban nem csupán a politika fizikai helyeinek az elhatárolását jelentik, hanem a tevékenységi területek világosabb lehatárolását is. Ezt a típusú „térfelosztást” jelzi a magán- és közszféra elkülönítése; a modern állam kialakulásában – például – alapvető szerepet játszott a közérdeknek az uralkodó magánérdektől való elkülönítése (Palonen 2009. 57.).

A 19. századtól kezdődően azonban horizontváltás következett be, amely a *politikai cselekvést* állította előtérbe, és amely a politikát, a politikai tapasztalatot „temporizálta”, azaz időbelivé tette.

A politika időbeli elgondolásának feltételeit a hatalom időleges és időben változó jellege, majd e változás szokványossá válása alakította ki. A 19. századtól az évente ülésező parlament, az általa elfogadott költségvetés, a kormányzás és az ellenzék napirendjének ütemessé és szokványossá válása indította el a politikának mint időben folyó tevékenységnek az elgondolását (Palonen 2009. 64–65.).

Egy politikát korábban uraló állandóságképzet foszlott szét, főleg a demokrácia térnyerésével. Tocqueville az *Amerikai demokrácia* című művében már 1835/40-ben kifejtette, hogy a politika nem taglalható olyan eszközök segítségével, mint a törvények, előírások, szabályszerűségek; „(...) az erkölcsi világban – írta – minden rendezett, összehangolt; megjósolható és előre meghatározott. A politikai világban minden mozog, vitatott, bizonytalan; az egyikben passzív, bár önkéntes engedetlenség uralkodik, a másikban függetlenség, a tapasztalat megvetése és bizalmatlanság minden tekintéllyel szemben” (Tocqueville 1993. 74.).

Tocqueville tehát a politikára vonatkozó definíciókat a *különös, esetleges és homályos* jelzők jelentéskörébe terelte; a politikai tevékenységet pedig olyan – folyamatosságra ítélt – cselekvésnek tekintette, amely szemben áll minden renddel és rendezési kísérlettel.

A demokratikus politika kiteljesedése hozta el, hogy megjelent a *folyamatosan cselekvő politikus* típusa. Ez azt jelentette, hogy a demokratikus politikában a politikusnak állandóan jelen kell lennie, ami nem hagy elegendő időt a gondolkodásra. A politikai hatékonyság a politikai vezértől a helyzet pontos észlelését követeli meg, azt, hogy „minden nap megjelenjen és szerepeljen”, vitázzon, szemrehányás nélkül érveljen, és „ugyanazokat a dolgokat különböző formában elismételje, és ugyanazokért a dolgokért folyamatosan lelkesedjen” (Tocqueville, Souvenirs, 140.).

A politika „cselekvéssé” alakulása a demokratizálódó körülmények között azzal a következménnyel járt, hogy a politika belépett az emberek többségének az életébe, függetlenül attól, hogy érdekelte-e őket, hogy módjukban állt-e alakítani azt.

Mindazonáltal az institutionális, a politika „területelvű” felfogásának a forrásai is fennmaradtak. Az önkényuralom veszélye – például – sokáig akadálya volt annak, hogy a politikát tisztán cselekvésként fogják fel. Palonen szerint a republikanizmus és a szerződéselméletek hívei sokáig arra törekedtek, hogy a politikát szabályoknak és törvényeknek rendeljék alá, nehogy a szabályozatlanság – a politika rutinszerű ellenőrzésének a hiánya – az uralkodók cselekvő önkényének, a rendeleti kormányzásnak nyisson terepet (Palonen 2009. 66.). Ennek eredményeként a politikáról való gondolkodásban rögzült a politika institutionális (területalapú) és cselekvésközpontú szemléletének egymásmellettsége.

Aréna vagy folyamat?

Az előbbi – történeti folyamatra összpontosító – megkülönböztetéssel függ össze, hogy napjainkban a politikaelmélet két fő definíciós kiindulópontot fogalmaz meg:

a) a politika mint *aréna*,

b) a politika mint *folyamat*.

Az „*aréna*”-konceptió korlátozóbb: a politikát az állam, a kormány, a közjogi méltóságok, a helyi önkormányzatok stb. attribútumaként fogja fel, a politika ezen intézményi összetevők működése. E felfogás kimondatlanul tartalmazza azt, hogy csupán a kormányzatok tudnak a társadalom számára kötelező feladatokat megszabni és kötelező döntéseket hozni. A politika pedig csupán ezekre vonatkozik, azokat a vitákat, konfliktusokat, egyezményeket és szabályokat tartalmazza, melyek e kötelező döntéseket kísérik és ültetik át a gyakorlatba. Eszerint azok a „helyszínek”, ahol nem hoznak az egész társadalomra nézve kötelező döntéseket (pl. az üzleti szféra), nem részei a politikának.

A politikát *folyamat*ként tekintők szerint a politikai jelenség jóval szélesebb, nem korlátozódik bizonyos intézményi helyekre, „arénákra”, hanem átfogja a családokat, különböző társadalmi csoportokat. Ebből az is következik, hogy a politika az állam nélküli társadalmakban is jelen lehet (Leftwich 2010. 28–29.).

Hatalom vagy társadalmi tevékenység?

Az ókori filozófusokig vezethető vissza az a felfogás, hogy *a politika a hatalom megszerzésére és megtartására* irányuló tevékenység. Természetesen a hatalmat is többféleképpen lehet értelmezni. Egy átfogó definícióját Weber (1987) adta: „Hatalomnak azt a társadalmi kapcsolatban rejlő lehetőséget nevezzük, amely megengedi, hogy az egyik ember akár a másik ellenállása ellenére is véghezvigye akaratát, függetlenül attól, hogy erre a lehetőségre mik vagy milyen eszközök adnak módot.” Ugyanakkor Weber differenciálja is ezt a fogalmat: megkülönbözteti

és *harcnak* nevezi azt a társadalmi kapcsolatot, amelyben a cselekvőt mindenképpen az a szándék vezérli, hogy akaratát a másik vagy a többi féllel szemben keresztülvigye. Létezik *kormányzati hatalom* is, amennyiben egy olyan típusú szervezet gyakorolja, amelynek létrejöttében van valamiféle közmegegyezéssel megegyező mozzanat.

Ebből következik, hogy a hatalom különböző formái a politikát a társadalmi viszonyrendszer szerves részeként látatják.

A politika *társadalmi tevékenységként* is értelmezhető. Kifejezi, sőt megteremti a társadalmi igények artikulálódásának és nyilvános – programszerű – megfogalmazásának az útját és módját. Ez leginkább a különböző elvárások, igények versenyeként valósul meg, de az már az egész közösség érdeke, hogy az igények és elvárások „rendezett módon” fogalmazódhassanak meg. Ez tartalmazza azt is, hogy valamely partikulárisabb érdek, valamelyik kiválasztott csoportérdek érvényesülése végül a közösség egészét szolgálja, csupán a körülmények és adottságok szorításában történik az, hogy egyszerre több igény és elvárás nem elégíthető ki. Ez olyan társadalmi párbeszédet jelent, amely folyamatosan hivatkozik az erkölcs és igazságosság követelményeire, mert csakis ezzel fejezhető ki, hogy a jelenben, a körülmények szorításában lehetséges kényszerűbb lépések szolgálhatják a közösség egészének távlati érdekeit és védelmét.

1.3. A politika diszkurzív (nyelvi) valósága

A politika valósága sokarcú, különböző szemléleti alapelvek mentén közelíthetünk feléje. Az egyik – a politikatudomány főárama által nem különösen támogatott – szemléleti alapvetést a *diszkurzív politikatudomány* alakította ki. Ennek néhány alapelve Szabó Márton (Szabó 2016. 19–23.) nyomán:

1. A társadalmi-politikai *valóság* nem emberfüggetlen objektív struktúrákból és „tényekből” áll. Ez azt jelenti, hogy a politika tényei – bár „objektív valóságot” tünnek közvetíteni – valójában *értelmezés útján* teremtett tények és valóságok. Ez az értelmezés tulajdonképpen közös és nyilvános értelemadás, amelyben a társadalom tagjai vesznek részt, és amely az együtt cselekvések során keletkezik. Ekként egyszerre objektív és szubjektív. Objektív abban az értelemben, hogy a politikai világ az egyes ember számára reális és meghatározó erejű valóságként jelenik meg, szubjektív pedig abban az értelemben, hogy a valóság a meghatározó és „kényszerítő erejű” tényei és keretei mögött közös értelemadás áll, jóllehet ez tudatosan kevésbé érzékelt.

2. A *politikai cselekvést* a hagyományos szemlélet individuális politikai tettek sorozataként, illetve ilyen cselekedetek egymást befolyásoló-terelő hatásaként tekint. Ebben a felfogásban a politikai tett a cselekvő politikus individuális igényeit fejezi ki, bármiképp indokolja is azokat. Azonban az így leszűkítetten tekintett politikai cselekvést nagyon könnyű a kíméletlen érdekharc részének, pillanatának

látni, és így a politika egészét is korrupciós célú küzdelemnek vélni. A politikai cselekvést azonban nem elsősorban az egyéni igény (érdek) határozza meg – még ha az kétségtelenül létezik is –, hanem a cselekvést kísérő *folyamatos és nyilvános értelmezés*. A politikus beszélve cselekszik: *a politika nem mondvacsinált, hanem mondva csinált dolog* (Szilágyi N. Sándor nyelvész 2003-as kiadású *Mi egy más* című kötetében a nemzeti létmódra vonatkozóan használta ezt a különbségtételt, de találó mondása a politika lényegére is alkalmazható). A politikus tetteinek beszéd- vagy szövegstruktúrája van, vagyis amit gondolunk a tetteiről, cselekvéséről, az nem csupán saját értelmezésünk, hanem reflexiója is annak, amiként a politikus értelmezi, kommentálja saját „tetteit”. Ez a „mondva csinálás”, illetve „beszélve cselekvés” azonban kiemeli a politikai cselekvést a megszokott cselekvési sémákból. A szokványos cselekvésnek ugyanis van világos alanya és tárgya, a politikai cselekvésnek azonban nincs. Az alany, a cselekvő politikus (egyén) belemosódik a képviselő által homályosan megjelenített közösségi háttérbe, a cselekvés tárgyát pedig szintén menet közbeni értelmezés határozza meg. A politikai cselekvés kimenetele és hatása bizonytalan, mert nem tárgyias formában rögzül, hanem az emberi viszonyrendszerek átalakításában, aminek jellege, mértéke szintén értelmezés tárgya.

3. Bár közhely, hogy a politika kollektív létezés, azonban e kollektív létezés súlypontja nem az ember, hanem az emberek közötti viszonyok. Ahogyan Hannah Arendt írta (2002. 23.): „A politika az *emberek-közöttben* jön létre, vagyis teljességgel az emberen kívül.” Nincs saját szubsztanciája, ahogy azt Arisztotelész híressé vált fogalma, a *zoón politikon* sugallja, amely szerint a politikai lényeg valamiféle, minden emberben egyformán jelen levő *közös* (közösségi vonás, „emberi lényeg”). A diszkurzív politikatudomány a kollektív létezésnek ezt a módját, a politika emberek közötti keletkezését úgy értelmezi, hogy a politikai közösségek egyben *beszédközösségek* is (Szabó 2016. 21.). A politikát a beszédközösségben levő, abba bekapcsolódó emberek dialogikus viszonya „hozza létre”.

4. Már az előbbiekből is következik, hogy a „politika konstrukciós valóságként” (Szabó 2016. 21.) érthető. Ez azonban nem azt jelenti, hogy e konstrukció valamilyen terv kivitelezése, megvalósulása, hanem inkább azt, hogy a politikai közösség – a beszédközösség – folyamatosan teremti és újrateremti az *emberek közöttben* a *politika valóságát*. E folyamatos teremtés természetesen nem korlátok nélküli konstruálás, hiszen magának a „teremtő” beszédközösség fenntartásának is vannak külső, nem a beszéléssel összefüggő feltételei. Például az, hogy a beszédközösség nagy területi államok szintjén is meg tudott valósulni – azaz hogy kialakult a modern nemzet –, annak olyan külső, technikai feltételei is voltak, amelyek lehetővé tették a modern nyilvánosság (sajtó) kialakulását. Ugyanakkor vannak olyan külső feltételek is, amelyek korábbi értelmezések rögzülései, és amiket a későbbi – mostani – beszélők teljesen, „objektíve” adottnak tekintenek. Példa erre az emberi jogok kialakulása: ezek a jogok előbb partikuláris politikai konfliktusokban, éles vitahelyzetekben (Magna Carta Libertatum – 1215, Bill of

Rights – 1689, Emberi és polgári jogok nyilatkozata – 1789) fogalmazódtak meg, majd kaptak egyre általánosabb érvényességet, tehát egy politikai-hatalmi egyensúly rögzülései, amelyet a francia forradalom tett „egyetemessé”. Ekként az emberi jogok a későbbi politizálás „objektív” feltételeivé váltak azzal, hogy jogi kontroll alá vonták a politika számos terepét.

A konstrukciós valóság másik fontos velejárója a *lehetőség elve* (Szabó 2016. 22.). A politikai diskurzusokban és vitában a kérdések, a valóságra vonatkozó állítások sohasem eldöntöttek, hanem rivalizáló jelentéseket, értelmezéseket tárnak fel. Ezért a politika (diszkurzív) terét a lehetséges jelentések töltik ki, a politika arról szól, ami másként is lehetséges, mint ahogy volt és van, mert ami csak egyféleképpen lehet, arról még csak nem is tanácskozunk. Ezt már Arisztotelész is észrevette, amikor a retorika (a politikai meggyőzés) kapcsán azt írta, hogy a politikai vagy tanácskozó beszéd tárgya minden, ami az emberrel kapcsolatos, „a természetszerűleg ránk vonatkozó dolgok, és azok, amelyeknek létrejötte tőlünk függ” (Arisztotelész 1999. 1359b), és ez tartalmazza azt is, hogy a „dolog létrejötte” többféleképpen is megtörténhet. A politika modern meghatározásai között találkozunk azzal is, hogy az a „lehetséges művészete” (Bismarck 1869). Innen – a lehetőségek keresése felől – tekintve érthető, hogy a politikai kommunikáció külön is alapvetően miért homályos, és benne a szilárd egyértelműség miatt számít kivételes helyzetnek.

A diszkurzív megközelítés a politika egészét is definiálja: „a politika elsősorban és alapvetően egy közösség nyilvános, közös, értelmezett és szabályozott élete és tevékenysége” (Szabó 2016. 23.).

1.4. Hatalom és legitimitás

Mielőtt a politika „homályos világát”, a nyilvánosan és közösen értelmezett közösségi tevékenységet megpróbálnánk tagolni, értelmeznünk kell a politika világának két alapvető összetevőjét, amelyeket a *hatalom* és a *legitimitás* fogalmi jelölnek.

A hatalom fogalma régóta tárgya a filozófiának és a társadalomtudományoknak. A vele foglalkozó művek sokaságából két hatalomfelfogás olvasható ki: a) egy tágabb, amely az emberek közötti viszonyok általánosságában keresi a hatalmi viszonyok sajátosságát; b) egy szűkebb, amely az állami, illetve más szervezeti keretek közötti hatalomgyakorlást helyezi előtérbe. Mint láttuk, Weber (1987) is számot vet ezzel, a hatalom jelenségét amorfnak nevezi; a hatalomnak ugyanis „lágyabb” – emberek közötti viszonyok általánosságában többféleképpen is megjelenő – formái léteznek. Összefügg vagy összevethető a hatalom a *tekintéllyel* (autoritás), ahol az engedelmességnek a fölérendelt akaratától független, az alávetett által valamilyen mértékben ellenőrizhető alapja van. További finomításokra

ad lehetőséget a befolyás (influence), az ellenőrzés (control), illetve a felügyelet (supervision) fogalma. Mindez kiszélesíti, kitérít a hatalom fogalmát, olyannyira, hogy a hatalom rokon formáit ma számos szociológiai elmélet a legalapvetőbb és legátfogóbb – a politikán is túlmutató – társadalmi viszonyok közé sorolja.

Az általános hatalomfelfogás lényege a következő: a) a hatalom értékek által közvetített és értékekre vonatkozó döntési szituáció; b) ez a szituáció interperszonális kapcsolatban, az élet bármely területén megjelenhet, vagyis a hatalom a személyek közötti magatartás-irányítás sajátos esete; c) a hatalomnak „birtokosai” és „alávetettjei” vannak; d) a hatalom „birtokosai” az elvárt/előírt magatartásmintától való eltérést szankcionálhatják. A szűkebb hatalomfelfogáshoz olyan definíciós elemek kapcsolódnak, amelyek a hatalmi pozíciók rögzítettségére, a hatalomgyakorlás szervezett rendjére, tartós és személytelen (formalizált) gyakorlására utalnak.

A tágabb értelemben vett hatalomnak Popitz (1992) nyomán Bayer (1999. 68.) négy antropológiai alapformáját különbözteti meg:

a) *Az akcióhatalom*, mely a konkrét fizikai erőszakon, illetve az azzal való fenyegetésen alapul. A nyers erőszak mindig is jelen volt az emberi társadalmakban, előtte az esendő embernek – önvédelemből – meg kell hajolnia. Tartósabb fizikai erőfölény esetén elegendő már az erő demonstrálása, amellyel már a fenyegetés is eléri a kellő hatást. A politikai berendezkedések általában be is építik – kisebb vagy nagyobb mértékben – szervezeti rendjükbe a fenyegetést.

b) *A szimbolikus hatalom* valamilyen szellemi tekintély, autoritás önkéntes elfogadásán, tiszteletén alapszik. A kiemelkedő tudásból, erős jellemből ered, mely önmagában is követésre, igazodásra készítet másokat. Ez a hatalom azonban nem csupán jelképes (ami azt sugallná, hogy nem valóságos), inkább arról van szó, hogy *jelek közvetítik*.

c) *Az instrumentális hatalom* a technikai fölényből, a fejlettebb eszközök feletti rendelkezésből ered. A fejlettebb technikai eszközök lehetőséget biztosítanak mások lehetőségeinek, mozgásterének a korlátozására.

d) *Az információs hatalom* az információk kizárólagos birtoklásán, az adatokhoz való privilegizált hozzáférésen alapul. Az információk ellenőrzött továbbítása, szórása az ellenőrzők számára biztosít hatalmat, amely az adatok visszatartása, manipulálása révén jelenik meg.

A hatalmat általában meg kell teremteni, és megteremtése a fentebbi négy típus kombinációjával történik. Ha az így épülő hatalom intézményesül, és megteremti – hosszabb távon – a saját politikai, szervezeti és kulturális eszközeit, akkor *uralomról* beszélünk. Max Weber szerint az uralom tengelyében a parancsolás és az engedelmesség viszonya áll. Ha a hatalom az erőfölény érvényesítésének a képessége, akkor az uralom „a parancsolás és engedelmesség társadalmilag meghatározott viszonya” (Bayer 1999. 69.).

A hatalom általános felfogásához kapcsolódik az, hogy a hatalomnak *legitimnek* kell lennie, mivel a hatalom legitimitásánál fogva éri el legjobban az aláren-

deltek engedelmisségét. A hatalom legitimitása azonban az uralom kontextusában tud megszilárdulni, hiszen az uralom biztosítja a parancsolás és engedelmisség viszonyának valamennyire normatív keretét, egyfajta társadalmi szabályozottságát.

A *legitimitás* tehát a hatalom és az uralom elfogadottságát, polgárok általi támogatottságát jelenti. Ez azonban egy „rendszer” elfogadottsága, és nem jelenti az egyes „uralkodók” mindenkori, feltétel nélküli elfogadottságát. Az „uralkodók” hatalmának a megkérdőjelezése éppen a legitimitás nevében/jegyében történik általában: vagyis akkor, ha az alávetettek úgy vélik, az „uralkodó” nem tesz eleget a parancsolás és engedelmeskedés viszonyát megszabó „normatív” keretnek, amely – természetesen – nagyon összetett, hiszen tartalmaz írott szabályokat, hiteket, íratlan kulturális normákat, szokásjogi elemeket stb. S minthogy ebből a komplexitásból adódóan az uralom „normatív kerete” folyamatos történeti változásnak van kitéve, az „uralkodók” hatalmának a megkérdőjelezése is olykor váratlan fordulatként jelentkezik. Ez egyben azt is jelzi, hogy az uralom normatív kerete az „uralkodók” és az „alávetettek” közötti „beszédközösségben” is alakul, amelyben végbemegy a „keret” igazolása, illetve az azt fenntartó kulturális és szokásjogi elemek lassú átalakítása. Ez az olykor észrevehetetlen változás oda vezet, hogy az alávetettek vagy a polgárok megvonják egyetértésüket (ennek a történelem során nagyon változatos formái voltak), ami a hatalom (uralom) *delegitimálódásához* vezet.

Mínt hogy a legitimitás a hatalmi viszonyok jogi-normatív és erkölcsi-kulturális dimenzióját egyaránt jelenti, a delegitimálódásnak is kétféle kimenetele van:

- a) ha a hatalomnak nincs érvényes törvényi (írott törvényi, alkotmányos, illetve szokásjogi) alapja, akkor az a hatalom *illegitimé* válik;
- b) ha a hatalom hivatkozási alapja nem felel meg az alávetettek, polgárok erkölcsi érzékének, elvárásainak, akkor *legitimitásdeficit*ről, illetve gyenge legitimitásról beszélünk.

A modern viszonyokra alkalmazott legitimitás fogalmát Max Weber (1987. 224.) alapozta meg, aki a legitimitásnak három tiszta típusát (ideáltípusát) különböztette meg:

- a) A *tradicionális legitimitás* azt fejezi ki, hogy az uralom a hagyomány és a szokás szentségén alapul. Ennek egyik formája – például – a felkent uralkodóval szembeni lojalitás.
- b) A *karizmatikus legitimitás* egy vezér rendkívüli képességeibe vetett hiten alapul. A vezér lehet hős hadvezér, proféta, de akár egy modern politikus is (például John Kennedy).
- c) A *legális-racionális legitimitás* ismérve az, hogy a hatalmat a tételes jognak való megfelelés és annak bírói úton való ellenőrizhetősége igazolja.

A valóságban ezek a típusok legtöbbször keverednek, legfeljebb az egyik vagy másik túlsúlya állapítható meg.

1.5. Konfliktus és konszenzus – barát és ellenség

Köznap tapasztalat, hogy a társadalmat konfliktusok szabdadják keresztül-kasul, s hogy folyamatosan emberi törekvések ütköznek emberi törekvésekkel. A konfliktusokat a szociológia is vizsgálja, elsősorban a csoportok, vallási és etnikai közösségek, valamint a különböző társadalmi-szakmai kategóriák között kialakuló ellentétek okán.

A politikai gondolkodásban a konfliktus tekintetében két szemlélet küzdelme figyelhető meg.

Egyrészt már az antik görögöknél megjelent a *harmonikus, konfliktusmentes társadalom* utópikus előképe. A konfliktusmentesség sokáig amolyan kimondatlan ideál volt. Amint Palonen (2009. 200.) összegezte: „1900 előtt a konfliktusok politikai realitásának elfogadottsága hallgatólagos maradt, ha pedig szóba hozták, sajnálkozó hangvétellel beszéltek róla.” Ez azt jelentette, hogy a konfliktus létezését a politikában ugyan tudomásul vették, azonban nem tették meg „a politika és a politikai gyakorlatok értelmezésének kiindulópontjává” (Palonen uo.).

Másrészt – bár meglehetősen későn – megszilárdult az a politikaelgondolás, amely a konfliktust a *politika központi, konstitutív elemének* tekinti. Ennek a felfogásnak az első nagy hatású képviselője Max Weber volt, aki több művében is a politika sajátosságának a küzdelemjellegét tekintette. Az 1900-as évek elejének németországi pártküzdelmeit figyelve állapította meg Weber, hogy a politikai vezérségre csak a politikai küzdelmekben kiváló személyiségek alkalmasak, folyamatosan a „velünk vagy ellenünk” szembenállásban értelmezik a politikai helyzeteket. E hagyomány nyomán írja J. D. B. Miller (idézi Palonen 2009. 203.), hogy „a politika lényege [...] a nézeteltérés vagy konfliktus, a politikai cselekvés pedig a változások előidézése vagy megakadályozása a potenciális ellenszegülőkkel szemben”, amiből az következik, hogy „az egyetemes egyetértés világában” a politika nem is létezhetne.

A politika lényegi konfliktusosságára épül Carl Schmitt barát–ellenség megkülönböztetése. Schmitt ezt a *politikai* [das Politische] fogalmával ragadja meg, mely az ellenségességre, a konfliktusra helyezi a hangsúlyt. A politikum schmitti értelmezésében végső soron minden politikai döntés azon alapul, hogy kiket tekintünk – politikai értelemben – barátnak, illetve ellenségnek: a „specifikus politikai megkülönböztetés – írta –, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és ellenség megkülönböztetése” (Schmitt 2002. 19.). Az összes fontos döntés esetén tudnunk kell, kik veszélyeztetik a politikai közösség pusztá fennmaradását, illetve kik jelentenek olyan fenyegetést a politikai közösségre nézve, hogy minden eszközzel szembe kell szállnunk velük. Politikai értelemben barát, vagyis szövetséges lehet bárki, akire számítani lehet ebben a harcban.

A 20. század második felében és a 21. század elején a fő politikai aréna a bővülő médiatér lett, és ebben egyre komplexebb ellenségkonstruáló „technikák” alakultak ki. Az ellenségkonstruáló diskurzusok itt már az ellenséget az egész

társadalom ellenségeként mutatják be, és a valóság egy olyan politikai leírását adják, „amelyben az ellenség létezése a *legfontosabb* társadalmi tény és viszony” (Szabó 2006. 85.).

Természetesen az ellenségkonstruálás nem domináns a politikai élet minden pillanatában és mozzanatában. Az árnyaltabb elemzés érdekében inkább a *politikai idegent* érdemes előtérbe állítani. Az idegennek fontos szerepe van abban, hogy a politikai közösségek értelmezni tudják önmagukat, saját viszonyait, egyszóval identitásukat. Úgy is lehet mondani, hogy az idegen, amely a „határon” jelenik meg és különleges státusa van, olyan *különbséget* jelenít meg, amely egyértelműbbé teszi, hogy kik vagyunk *mi* (Szabó 2006. 18–19.).

1.6. Polity, politics, policy

A politika világának összetettségét a modern politikatudomány egyik legelterjedtebb modelljével – az úgynevezett „politológiai háromszöggel” – szokás szemléltetni. Ez a *polity–politics–policy* hármasság, amely akár három különböző megközelítés kiindulópontja is lehet (Bayer 1999. 21–25.; Preda 2019. 24–26.; Haskó–Hülvely 2003. 27–29.).

Polity

Az angol *polity* fogalom elsősorban a politikai közösségre, annak belső rendjére, *intézményes oldalára* utal, amely a politika primer jelenségeinek mozgásteré, annak formai kerete. Intézményes szabályokat jelent a szó tágabb értelmében, azaz akár a szokásjogi normák is idesorolhatóak.

A politikai intézményrendszer tágabb fogalom, a politikai szervezetek csak egy részét alkotják. A választási rendszer például – mint a politikai életet szabályozó egyik normarendszer – az intézményrendszer része, de nem szervezet. De maguk a politikai szervezetek is többfélék. Az állam és a közigazgatás is szervezet, azonban különbözik az államon belül álló olyan politikai szervezetektől, mint a párt, a szakszervezet vagy mozgalom, amelyek jóval *mozgékonyabbak és képlékenyebbek*, mint az állami szféra részszerkezetei (Szabó 2016. 258.).

Az államszervezetek elsődlegessége történeti értelemben abból adódik, hogy az állam kialakulása óta nem létezik politikai közösség e szervezetrendszeren kívül, miközben a többi, előbbieken felsorolt szervezet nem elengedhetetlen feltétele a politikai közösség létezésének. Csak a demokrácia államon belüli intézményesülése teremtette meg a modern ember számára annak képzetét, hogy a politikai közösség létezése szempontjából elsődlegesek az említett mozgékony és képlékeny szervezetek. A pártok megszületnek és elhalnak, és ugyanez a hely-

zet a hatalmpolitikai célokkal működő mozgalmaknál is. És a civil szervezetek esetében sem tudunk feltétlen és szükségszerű létezését megállapítani. Ez nem azt jelenti, hogy a modern demokratikus politika hosszabb távon nélkülözni tudná a pártok létét és működését, különösen nem a demokratikus politikában rejlő lehetőségek kibontakoztatása szempontjából.

A *párt* a képlékeny politikai szervezetek *prototípusa*, elsősorban a pártok révén történik a politikai közösség folyamatos átformálása.

Ha a politikai közösségeket beszédközösségeknek fogjuk fel, akkor az államban egy beszédközösség virtuális, de mégis legállandóbb keretét kell látnunk. Ez abban jelenik meg, hogy a politikai élet legtágabb, legállandóbb – folyamatosan újra és újra megújuló – *narratívakeretét* az *államiság hagyományai*, majd a modern, demokratikus kor felé haladva a *nemzeti* adja meg. Ez a legtágabb *narratíva* annyiban „keret”, hogy a konkrétabb, aktualizáló és mozgósító értelmezéseket ezen belül a pártok, a mozgalmak és a civil társadalom összjátéka teszi hozzá. De ez már a *polity* (az intézményes politika) és a *politics* (a folyamatszerű politika) határán van.

Politics

A *politics* fogalma a politika *folyamat*ként való felfogását helyezi előtérbe, a politikai cselekvést és magatartást helyezi a középpontba, ami egyben a politikai kultúra és a politikai értékek irányába történő nyitást is jelenti.

Természetesen a politikai cselekvés mindig adott színterekhez, „arénákhoz” kötött (amelyek legtöbbször – de nem mindig – intézményesülési keretek is), ekként a *politics* és a *polity* világa erősen összefüggő, egymásba tagolt. Ennek a tagoltságnak mély történelmi dimenziója is van, amint azt – például – a *törésvonal-elmélet* is értelmezi. Lipset és Rokkan 1967-ben megfogalmazott törésvonal-elmélete szerint a társadalmi csoportokat elválasztó (vallási, etnikai, nyelvi és osztály-hovatartozási) törésvonalak Nyugat-Európában meghatározóak voltak a nemzetépítés folyamatában, és hosszú távon, történelmi kontextusban határozták meg, milyen párttagoltság, milyen pártrendszer alakult ki az egyes államokban. Tehát egy részben premodern kulturális adottság formálta a politikai intézmények világát (a *polityt*), majd az így intézményesült pártok irányították a politikát mint folyamatot, ekként alakítva a politikai diskurzus-folyamatot, a beszédközösséget.

Ugyanakkor a *politics* mint folyamat folyamatosan ki-kilép az intézményesült politika keretei közül. Ennek alapján kell értenünk a politikai szervezetek és a civil szervezetek – közhelyszerű – szétválasztását is. Ha úgy véljük, hogy a politika a pártharcok és a hatalmi küzdelmek világát jelenti, akkor a civil szféra nem politikai szerveződés, hiszen működtetői nem közvetlenül a hatalmi pozíciók megszerzésére és megtartására törekszenek. Viszont a civil szervezetek tevékenysége mégis valamilyen *közügyre* irányul, tehát – Arendt már idézett kifejezésével – ugyanúgy

az „emberek közöttben” van, mint a politika, amennyiben az *a közügyek közös és szabályozott intézése* (Szabó 2016. 430.), azonban nem elsődlegesen hatalmi pozíciók birtoklásán keresztül.

Közfeladatok ugyanis már a „politika előtt” megjelennek, jelen vannak a primer közösségek világában. Ilyen közösséget jelentenek a családi és rokonsági kapcsolatok vagy a szomszédsági-lakóhelyi viszonyok, amelyek között már vannak olyan gondok (a gyerekek nevelése, az idősek gondozása stb.), amelyek *szervezett közös törődést* igényelnek (Szabó 2014. 21–23.). A hagyományos társadalmakban ezt a törődést a kis közösségek szintjén a tradíció irányította, az újkori, majd modern társadalmakban azonban ezek az „ügyek” már tágabb *közügyek* lettek, és könnyen átkerültek a politikai viták színterébe (például az iskolafenntartás, majd a nyugdíj kérdése révén). Tehát a primer közösségre tartozó, „nem politikai” kérdések is bekerülnek a modern politika vitatémái közé.

A köznyelvben elterjedt fogalompáros – a *politizálódás és depolitizálódás* – azt fejezi ki, hogy elvileg bármi a politika témájává tehető, hogy a politika minden téren az élet tapasztalatainak valamiféle újrateremtésére törekszik. A modern politikai verseny abban a tekintetben is folyik, hogy a szemben álló versenytársaknak mit sikerül politikai vitatémává avatniuk. A politikai folyamat mint *politics* ekként parttalanul szabálytalannak tűnik, és folyamatosan szembenállásokat hoz létre, konfliktusokat teremt vagy fejez ki. Ez egybevág azzal, amit Leo Strauss politikafilozófus kifejtett: a politika területén semmi sem semleges, *minden kérdés, amelyet a politika megérint, egyetértést vagy elutasítást vált ki. A politika mindig elkötelező jellegű: bármit beemelhet életünkbe, majd könnyedén ki is ejtheti onnan* (MPE 2019. 465.).

A politikai kommunikáció területén a *politics* mint folyamat a *politikai napi-rend* kérdéseit állítja előtérbe, a vezető témákért folyó harcot.

Policy

A *policy* fogalmával általában a „közpolitika-csinálást” (*public policy*), a szakpolitikák elemzését, tervezését jelölik meg. Ekként a *policy* a cselekvő politika vagy a politika cselekvés-oldala, „jellemzője, hogy érintettjei megpróbálják a cselekvést szabályozni és összehangolni”, és ez általában „egy irányvonalra, programra vagy vállalkozásra utal”, de nem feltétlenül jelenti egy individuális cselekvő magatartását (Palonen 2009. 127.). A *policy* lehet összetett cselekvés, közösen vitt irányvonal, program. Így *policy*ként vizsgálható egy állam „külsőpolitikája” vagy egy nemzeti bank monetáris politikája is.

A *politics* és a *policy* viszonyát úgy határozhatnánk meg, hogy a *politics* inkább előzetes vitákra, a hatalomért folytatott harcra utal, a *policy* viszont e viták, harcok eredményeként kialakuló program végrehajtását jelenti.

A *policy* fogalma is – hasonlóan a *politics*éhoz – túlterjeszkedő, a politika intézményes valóságán túl is használatos. Ekként például lehet beszélni egy cég, egy nagyvállalat *policy*járól. E kiterjesztett használat kapcsán írja Palonen (2009. 421.), hogy a civil társadalom inkább a *politics* területére, a civil szervezet viszont inkább a *policy* szférájára vonatkozik.

A *policy* területén jelenik meg a politika normatív szabályozásának a kérdése. Az egyik szabályozás a tudományos megközelítés révén jelenik meg, eszerint a közügyek elemzése tudományossá tehető, vagyis a politikai cselekvés megtervezhető, és a tervek (a közpolitikai tervek) egyértelműen végrehajthatóak. Ezen alapszik a *közpolitikai elemzés (policy analysis)* szakdiszciplínája. Korunkban ez a domináns irányzat, amelyet „társadalommérnöki” megközelítésnek is nevezünk.

Ezzel szemben az a megközelítés, amely szerint a politikai közösségek beszédközösségek, amelyekben értelmezési viták, sőt, versenyek folynak, a közpolitikai folyamatokat is értelmezési folyamatoknak tekinti. Vagyis a közügyeket azok megfogalmazásán túl, realizálásuk, a közpolitikai tervek végrehajtásában is értelmezési folyamatnak kell tekinteni. Ezt tartja szem előtt az ún. *diszkurzív közpolitika-elemzés* (Szabó 2014. 225.).

A politika másik szabályozó kerete a jog. Régóta kérdés, hogy a jog hol és meddig szabhat határokat a demokratikus politikai döntéseknek. A múlt század 60-as éveitől figyelhető meg (előbb az Egyesült Államokban, majd Európában is), hogy az alkotmánybíróságok és – őket követően – a rendes bíróságok sajátos jogértelmezésekkel a politikai döntéshozók fölé kezdtek kerekedni: megjelent „a demokráciát leváltó bírói állam”, a demokrácia eltolódása a „jurisztokrácia” felé. (Pokol 2017. 7–8.). Egyre több absztrakt jogelv fogalmazódik meg, amelyek képlékenyebbé és formálhatóbbá teszik a törvényeket, és így az alkotmánybírósági és felsőbbbírósági döntések közvetlenül meghatározzák a közigazgatás napi működését (Pokol 2017. 11–12.).

A politika normatív szabályozásának a kérdése a *policy* területén folyamatosan a politikai cselekvés autonómiájára kérdez rá.

1.7. A politikatudomány alapjai és irányzatai

Láttuk: a politika fogalma meglehetősen átfogó, homályos és terjeszkedő. Ezért nincs teljes egyetértés a különböző irányzatok, társadalomtudósok között a fogalom tekintetében. Kisebb mértékben ugyan, de a tudomány fogalmával kapcsolatosan is vannak eltérő, egymással vitatkozó felfogások.

Így óhatatlanul fontos kérdésként merül fel, hogy lehetséges-e rendszerezett és ellenőrizhető tudásunk a politikáról, a politikai folyamatokról? Olyan, amely megfelel a klasszikus európai (empíriákra és módszertanra alapozó) tudomány-

eszménynek. Már csak azért is nehéz megválaszolni ezt a kérdést, mert a politika tudományos vizsgálója maga is érintett *a politika által*.

A mai politikatudomány az ókori görög filozófiáig vezethető vissza. Platón művei inkább a kortárs normatív politikaelmélet felé mutatnak, vagyis annak a politikatudományi felfogásnak az alapjait szabják meg, amely egzakt és egyetemes (kortól, társadalomtól független) fogalmi mércéket próbál alkalmazni a politika homályos világára. A másik irányt Arisztotelész jelölte ki, akit az empirikus – a tapasztalatra alapozó – politikatudomány, az összehasonlító vizsgálódás első képviselőjének lehet tekinteni (Lánczi 2012. 13–15.).

A politikatudomány eredeti formáját tehát Platón és Arisztotelész alakította ki, és ebben a formában jelen voltak mind az egzakt fogalmak, mind az empíria iránti igény. Mégis a modern politikatudomány – a fogalmi örökség súlya és meghatározó volta ellenére (a polisz szóból származik a politika, a police/rendőrség szó stb.) – kétségbe vonta ezt az örökséget. Mégpedig abból adódóan, hogy az antik politikatudomány kiindulópontja a polisz, a közösség, amely egyben beszédközösség is, tehát a vele foglalkozó „tudománynak” nem lehet elszakadnia a közösség által használt szavaktól. A modern politikatudomány kiindulópontja viszont az individuum, aki bármilyen közösség tagja lehet (szabadságából adódóan), és így a politikatudomány akkor tudomány, ha olyan fogalmakkal operál, amelyek bármilyen közösségre alkalmazhatóak. Ami azt sugallja, hogy egy „sehol nincs” nézőpontból, embereken kívüli igény alapján fogalmazhatóak meg tudományosan érvényes állítások a politikáról (Szabó 2016. 672.).

Bár az egzakt tudomány eszménye, a „semleges” (adott közösségektől teljesen független) módszertan eszméje győzedelmeskedett a modern politikatudományban, annak teljes tárgykörét mégis nehezen sikerül meghatározni. E tekintetben nagyon sajátos az, hogy maga az UNESCO is állásfoglalásra „kényszerült” a politikatudomány tárgyára nézve: 1948-ban politikai tudományokkal foglalkozó konferenciát hívott össze azzal a céllal, hogy az akkori kor neves szakemberei összegezzék, hogy a politika „homályos” és plurális világa milyen tudományterületeken jelenik meg. Az UNESCO-konferencia ekkori ajánlása szerint a politikatudomány fő területei a következők: a) *politikaelmélet* (politikai elmélet, a politikai eszmék története); b) *politikai intézmények* (az alkotmány, a központi kormányzat, regionális és helyi kormányzatok, közigazgatás, az állam gazdasági és szociális funkciói, a politikai intézmények komparatív vizsgálata); c) *pártok, csoportok, közvélemény* (pártok, egyesületek, állampolgári részvétel a kormányzásban és közigazgatásban, a közvélemény); d) *nemzetközi viszonyok* (nemzetközi politika, nemzetközi szervezetek és igazgatás, nemzetközi jog) (Bihari–Pokol 1998. 13–14.). Azonban távol állunk attól, hogy ez a tematikai felosztás általánosan elfogadottá váljon: ma már ahány politológiai tankönyv (kézikönyv) jelenik meg, szinte ugyanannyi elképzelés kerül forgalomba a politikatudomány „tárgyairól”.

Ha nem a politikatudomány tárgyát, hanem a szemléleti-módszertani megközelítéseit vesszük figyelembe, akkor a következő irányzatokat kell számba vennünk (Haskó–Hülvely 2003. 12.; Bogdanor 2001. 63–66.):

a) A *normatív-ontológiai megközelítés* alapja a klasszikus politikai filozófia gondolatrendszere. Arra alapoz, hogy a politika mélyen az ember „antropológiai mivoltában” (alapvető „természetében”) gyökerezik, és hogy a politikának irányt adó „közjó”, a klasszikus filozófiai értelemben vett „jó élet”, az erkölcs és a politika összekapcsolása a politikai cselekvés fő mércéi. A politika világában is van objektív igazság, és az igaz és a jó konvergálnak egymáshoz. Összegezve: ez a megközelítés egyfajta „gyakorlati bölcséletnek” tekinthető leginkább.

b) Az *empirikus-analitikus* megközelítés ideálja a természettudományi módszerek átvitele a társadalomtudományokra és azokon belül a politikatudományra. Eszerint tudományosnak az tekinthető, ami empirikusan, azaz érzékileg, tapasztalatilag megragadható, mérhető, ezek alapján ellenőrizhető, és egy ennek megfelelő tudományos nyelvben rögzíthető. Ez a felfogás a 20. század első felében kristályosodott ki a *neopozitivizmus* irányzatában, Karl Popper munkássága nyomán, aki a tudomány fejlődésére nézve kidolgozta a *falszifikáció* módszerét. Eszerint a tudományos elméletek nem teljesen igazolt elméletek, hanem részben hipotézisek, amelyek a szigorúan módszeres cáfolat alapján változnak, és így valósul meg a tudomány fejlődése. Ezt a módszert terjesztik ki ebben a felfogásban a társadalomtudományokra, és azon belül a politikatudományra is.

c) A *funkcionalista megközelítés* a társadalmat intézményesített rendszernek tekinti, amely különböző alrendszerekre tagolódik (gazdaság, jog, kultúra, politika stb.), és az alrendszerek – ekként a politika is – maguk is rendszerek, amelyek további részrendszerekre tagolódnak. A politika alrendszere – például – a közigazgatás, a pártrendszer, a nyilvánosság, az érdekcsoportok stb. A funkcionalizmus ismertebb képviselői: Talcott Parsons, Niklas Luhmann.

d) A *kritikai-dialektikus* megközelítés szintén egy filozófiai alapokon álló szemlélet, Hegel és Marx hatása fedezhető fel benne, a lényege a politikatudomány szempontjából, hogy a változás dialektikus jellegét, az ellentmondásosság egyetemességét hangsúlyozza. A társadalom és a politikatudomány szempontjából ez a rendszerkritikai szemlélet folyamatosságát jelenti, amely könnyen átfordul a radikális progresszivitásba. A progresszivitáson itt az attitűd értendő, hogy valamit egyszerűen csak azért tartunk jónak, mert új. A progresszív társadalomszemlélet hajlik minden változást haladásnak tekinteni, és a társadalom jobbítását folyamatos (és radikális) változtatások sorozataként képzelel.

e) A *raciónalis döntés elmélete* a politikai cselekvők magatartását a piaci szereplők magatartása alapján értelmezi. Eszerint a politikai szereplőket is az önérdék irányítja, és ennek megfelelően hoznak racionális döntéseket, akár csak a piaci szereplők. Mi több, e felfogás kiterjeszthető a szavazókra is, akiknek preferenciáit az anyagi javakra konvertálható előnyök szabják meg. E felfogás minimalizálja az értékek szerepét a politikai döntésekben, és azon az idealisz-

tikus feltételezésen alapszik, hogy a polgárok/szavazók minden információval rendelkeznek ahhoz, hogy a legjobb döntést hozzák. A racionális döntések elmélete Mancur Olson és Anthony Downs nevéhez köthető.

f) A *behaviorizmus* az 1950–60-as években jelent meg a korábbi jogias, erősen intézményközpontú politikatudományi szemlélettel szemben. Az elnevezés az angol *behaviour*, *behavior* kifejezésekből ered, amely viselkedést jelent. A behaviorizmus szerint a „viselkedés” lényegi eleme a társadalmi rendszereknek, következésképpen a politikatudományi elemzésnek ezt kell alapul vennie. A viselkedés attitűdöt és cselekvést foglal magába; a szabályok és normák csak azt rögzítik, aminek történnie kell, de az eleven politikát a viselkedés alakítja. Ez nem jelenti, hogy a normáknak vagy ideológiáknak nincs szerepük, csupán csak azt, hogy ezek az emberi viselkedésen keresztül „fordítódnak” át valós hatásokba. A behavioristák ezért nem jogi dokumentumokat és intézményeket tanulmányoznak, hanem a viselkedés változatosságát vizsgálják, erről gyűjtenek empirikus adatokat, és a leíráshoz kvantitatív modelleket is vizsgálnak. Nagyon fontos területe a behaviorista módszer alkalmazásának a *választói magatartás kutatása*, ebből egy önálló diszciplína is kialakult.

A fentebbi irányzatok részben szemléletek, részben azonban módszertanok is, ugyanis a politológiai kutatásra nézve módszertani kereteket is többé-kevésbé megszabtak. A következő két irányzat azonban inkább csak szemléletként említhető:

A *diszkurzív politológia* a politikai beszédtevékenységet helyezi előtérbe, alap-tézise az, hogy a diskurzus cselekvés, politikai valóságot teremt. Ez több síkon is vizsgálható: 1. a politikai szereplőkre nézve a szemlélet konzekvenciája, hogy a szereplőket elsősorban értelmező gyakorlataik jelölik ki, és nem intézményi pozícióik; 2. a politikai cselekvés és eredmények tekintetében pedig az a kérdés kerül előtérbe, hogy a szereplők hogyan „maradnak benn a politikában” értelmező tetteik révén, és a szereplők közös, vitázó értelmezéseiből hogyan alakulnak ki és rögzülnek a „közügyek” (vö. Szabó 2016. 14.). (A diszkurzív politológia néhány tézise már az előbbi, 1.3. fejezetben is olvasható.)

A *politikai realizmus* a politikaelméletnek az a felfogása, amely köztes pozíciót kíván elfoglalni a moralizmus (a politikát egyetemes és etikai normák alá helyező teoretizáló törekvés) és az antimoralizmus között (amely viszont teljesen kiiktatná a politikai folyamatok elméleti megítéléséből az etikai normákat). Továbbá a politikai realizmus elutasítja az utópizmust (amely a politikai folyamatokat egy ideális cél felé vezető út nézőpontjából vizsgálná), de elutasítja azt is, hogy – a politika kaotikus és homályos természete okán – nem lehet elméleteket alkotni a politikai világról (Szűcs 2017. 13.).

A politikai realizmust egyfajta *tudományos szkepszis* jellemzi. A politikai realisták úgy gondolják, hogy egy külső megfigyelő számára kétséges, hogy rendelkezhet-e megfelelő és elegendő információval a valós politikai folyamatok megítéléséhez. Már Machiavelli felfigyelt arra, hogy sok szerző úgy kerüli meg a létező politikai hatalmak vizsgálatát, hogy sosem volt országokról ír, amelyeknek

elképzelt erkölcsseit és működését elemzi. Az elképzelt hatalmakat ugyanis könnyebb átlátni, mint a létezőket, melyek bonyolultabbak, ködösen rejtettek és így átláthatatlanok (Szűcs 2014. 12.).

A politikai realista gondolkodás egy másik jellemzője, hogy a politika lényegének a *folyamatos küzdelmet, konfliktusosságot* tekinti: a politika folyamatos választást jelent össze nem egyeztethető értékek, érdekek, normák között. Nagyon sokszor előfordul – vélik a realisták –, hogy teljesen egyenértékű, legitim szempontokat sem lehet egymással kibékíteni: ezért kell nehéz, elkötelező politikai döntéseket hozni (Szűcs 2014. 16.).

Jellemzője a realizmusnak az a meggyőződés, hogy a *hatalom instabil* és folytonos megerősítésre szorul – *a hatalom megléte, elrendeződése nem vezethető le semmilyen magasabb rendű elvből*, ezért a konfliktusok változó világában folyamatos megerősítésre szorul. Machiavelli, az első újkori realista úgy vélte, hogy a hatalom instabilitását a fejedelem felerészben szerencséje, másik felében pedig ügyessége, ravaszsága révén uralhatja (Szűcs 2014. 20.).

Fontos választ fogalmaztak meg a realisták arra a – társadalomelméletileg is alapvető – kérdésre, hogy *a struktúráknak vagy a cselekvésnek van elsődlegessége*. Válaszuk: *a cselekvés az elsődleges*. És ezen még a strukturális tényezők lehetőségcsökkentő hatása sem változtat lényegesen. Mindez a politikai fejlemények tudományos előrejelezhetőségét korlátozza, és szintén a realisták tudományos szkepszisére utal. Ezáltal az a felfogás vált erőteljessé, hogy a politika sokkal inkább kreatív, művészi tevékenység, és kevésbé egy egzakt terv elkészítése és végrehajtása (Szűcs 2014. 21–22.).

Látható, hogy a realista politikafelfogás szerint az emberi racionalitás a politikában nagymértékben korlátozott. A politikai realizmus maga sem tud szisztematikus diszciplínává válni, nem egységes elmélet, inkább gondolkodási stílus, amely viszont jelentős kritikai erőt képvisel a normatív-tudományos politikaelméletekkel szemben.

2. A MODERN POLITIKA INTÉZMÉNYI VALÓSÁGA

Az angol *polity* fogalom, amint azt az előbbieken (1.6. alfejezet) is vázoltuk, elsősorban a politikai közösségre, a közösségi keretekre és azok rögzített rendjére, *intézményes oldalára* utal. A politikai közösségek és létezésük stabilitását biztosító intézményi keretek, bár nem azonosak, felfoghatóak a politikai létezés egymást kiegészítő oldalaiként. Ezért vizsgálatuk nem választható szét mereven. Közösség és formája (intézményei) összetartoznak. Mindezek közül az alábbiakban a politikai közösségek létmódjával kapcsolatos fontosabb elméleti értelmezéseket, illetve néhány közösségi-intézményi kerettel (nemzet, állam, párt, választási rendszer stb.) kapcsolatos történeti és tudományos megközelítéseket tekintjük át.

2.1. A politikai közösség

A politikai kötelék természete

A politikai közösségek megértése nem választható le a közösségek általános meghatározásáról. A közösségek csoportok, melyeknek tagjai közös értékekhez, normákhoz és célokhoz ragaszkodnak, ennek okán tartoznak össze, és egyúttal társas, érzelmileg telített kölcsönviszonyaik révén hálózatokat is képezhetnek. Ugyanakkor már az ókori gondolkodók is megkísérelték megkülönböztetni a *communitasokat* (az általában vett 'közösséget') – adott ügy köré szerveződő társulásokat, cselekvő embercsoportokat – a *civitatistól* (a görögöknél ez leginkább a *polis*nek vagy *politeianak* felelt meg), amely inkább *politikai közösségeket* jelentett. Már itt körvonalázódott, hogy az általában vett emberi közösségek – melyeknek tagjait közös értékek, normák és bizalom kapcsolja össze – akkor válnak politikai közösséggé, amikor a tagok közötti kapocs *politikai kötelékként* lesz értelmezhető.

A politikai kötelék megértése tehát alapvető a politikai közösségek vizsgálatában.

A *közösség* fogalmának modern használatát és ekként a politikai kötelekék jellegének a megismerését erősen befolyásolta Ferdinand Tönnies híres, 19. századi műve, a *Közösség és társadalom* (1983 [1887]). Tönnies szerint a *közösség* (Gemeinschaft) általában bizalmas, otthonos, kizárólagos együttléten alapszik, a *társadalom* (Gesellschaft) viszont szervezett, intézmények által működtetett összetartozást jelent, amelyben az összetartozást az úgynevezett *nyilvánosság* tartja fenn.

A társadalomban előtérbe kerül a politikai egyeztetés, együttműködés, szolidaritás, polgári kötődés, amelyek közvetett kapcsolatokon, személytelenebb szerepeken keresztül valósulnak meg, ami a tagok közötti kapcsolatok reflektált (nyilvánosan megfogalmazott, vitatható) normákra való alapozását is jelenti. A társadalom tagjai között is létesülhetnek tehát közösségelvű összetartozások, de ezek inkább már *politikai kötelékeken* keresztül épülnek ki, valósulnak meg.

A „természetes” és a „politikai” közösségtípusok között nincs világos határvonal. Az emberek előbb a család egységében tapasztalják meg a (természetes) közösséget, majd utána a tágabb környezetben megismert emberek révén, akikkel elsősorban a közös lakóhely és az érdekek fűzi őket össze, a közösség maga – amint arra már Arisztotelész is rámutatott – így nem egyszerűen a közös emberi tevékenység helyszíne vagy tere, hanem a mindennapi élet állandó járulékaként az emberi természetből eredő magasabb rendű céllá is válhat.

Maine *Az ősi jog* című, híres – először 1861-ben megjelentetett – művében (Maine 1997) cáfolja azt a mélyen berögzült európai filozófiai tant, miszerint a politikai társadalom vagy polgári állapot olyan *eredeti szerződést* feltételez, amelynek eredményeképpen az emberek önkéntesen összefognak, és szabadságuk egy részét megegyezészerűen egy hatalmat gyakorló személyre vagy testületre ruházzák át, és így a politikai közösség vagy állam ebből az átruházásból születne.

Ez utóbbi, mélyen berögződött hagyományt a *szerződéselméletek* tartalmazzák, amelyeknek a különböző változatai Hobbes, Locke vagy Rousseau műveiben találhatóak. A társadalmi szerződést megelőzően a közösség tagjai olyan „természeti állapotban” éltek, amelyben „természetes jogokkal” rendelkeznek, és ezekről mondanak le a szerződéskötéssel létrehozott politikai hatalom, az állam javára. Az így létrejövő polgári társadalomban a maradék „természetes jogok” állampolgári jogokká alakulnak át (MPE 2019. 568.).

A szerződéselméletek az európai társadalom individualista hagyományainak modern ideológiai megalapozását dúcolták alá, amelynek két eszmei pillére: az egyéni jogok feltételezése és a politikai hatalom beleegyezésre alapozása. Ebből adódóan a szerződéselméletek gondolata a liberális politikai elméletekkel fonódott össze (MPE uo.).

E szerződéselméletekkel szemben Maine – jogtörténeti vizsgálódásai alapján – azt bizonyítja, hogy a közösségeken belül kialakuló politikai kötelék alapmintája a vérségi kapcsolat. Az ősi társadalom *alapegysége a család* volt, a modern társadalomé az *egyén*. A politikai kötelékek első mintái pedig a családi mintából nőttek ki. Itt figyelhető meg először a politikai kapcsolatok kettős jellege. Ugyanis a politikai kapcsolatokat „el lehet gondolni horizontálisan, mint egyenrangú rokonok kölcsönösségi viszonyait; ezzel egyidejűleg vertikálisan is értelmezhetők, mint a csoporttagok és felmenőik viszonya egymáshoz: ekkor a kölcsönösség elvéhez a tekintély elve társul” (Maine 1997. 76–78.). Vagyis a politikai viszonyok egy vérségi (nagy családi), majd vérséginek gondolt (törzsi, de idegeneket is beolvasztó) közösségi keretben alakultak ki, és egyszerre tartalmazták a kölcsönösségi és a te-

kintélyi viszonyokat. A kölcsönösségi viszonyból nőtt ki az egyenlőség eszméje, a tekintélyből (a patriarchátusból) pedig a különböző vezetői jogosultságok modellje (monarchák, karizmatikus demokratikus vezérek stb.).

A vérségi kapcsolat eszméjéből levezetett *politikai kötelék* fogalma két irányban bővült. Egyrészt maga a „vérségi közösség” fogalma lényegült át és tágult ki; bővülése nem csupán a tágabb rokonsági-nemzetségi háló irányába történt, hanem kezdte magába foglalni a családok körüli „háznépet”, majd a teljes szolganépet is. Amikor a nemzetségekből törzsek lettek, a „vérségiség” eszméje kiterjedt a csatlakozó törzsekre, népekre is. Oly módon történt ez, mintha a közös élet szabálya lenne, vagyis mintha a közös élet megkövetelné, hogy az egyének higgyenek közös leszármazásukban. Ezért megfigyelhető, hogy „a bejövő népesség *kisütötte magát*”, hogy ugyanabból a törzsből származik, mint az a nép, amelybe beszívárgott” (Maine 1997. 76.). A belső – politikainak tekinthető – kohézióval rendelkező népek eredete tekintetében tehát nem azt kell feltételezni, hogy minden korai társadalom a közös ősektől való leszármazással alakult ki, hanem azt, „hogy mindegyiknek, amelyik némi tartóssággal és szilárdsággal bírt, vagy ilyen volt a származása, vagy feltételezte, hogy ilyen” (Maine 1997. 76.).

Másrészt a vérségi összetartozás képzelet mellé belépett a területi összetartozás is. Ennek kezdeténél az a fordulat látható, amikor a rokonsági társadalomszerveződés kezdett kiegészülni a szomszédság elvén alapuló társadalomszerveződéssel. A szomszédság kérdése ugyanis élesebben veti fel a terület használatának a kérdését, ezért a családfői hatalomnak (a patriarchátusnak) ki kellett egészülnie a terület feletti uralom kérdéseivel.

A „vérségi” és „terület-uralmi” elvek kettősségéből a politikai kötelékeknek, a politikai közösségek szervezésének két eltérő típusát vezeti le Yoram Hazony (2019); ezek a *nemzetállam* és a *birodalom*. E két politikai keret két különböző politikai köteléssel hozható összefüggésbe.

A nemzetállam kifejezést – és azon belül a nemzetet – Hazony tágabban, nem csupán a mai értelemben használja, visszavezeti az antik világig, és rajta „törzsek összességét” is érti, amelyeknek „közös a nyelvük vagy a vallásuk, s amelyek közös múltjuk során együttesen küzdöttek az önvédelemért vagy más nagyszabású vállalkozásért” (Hazony 2018. 23.). A nemzet tagjainak egymást testvérüknek kell tekinteniük, közöttük kölcsönös hűség áll fenn, és ennek az egyik lényeges következménye, hogy ez kihat a vezető és a vezetettek viszonyára. Az ókori Izráel példáján mondja el Hazony, hogy a király nem törvényeket hoz, hanem érvényesíti az öröklött törvényeket, mert „a törvények népe örökségei” (Hazony 2018. 25.). Mindazonáltal a nép mégsem faj, mert nem a közös származás, hanem *kölcsönös hűség* tartja össze tagjait, és e hűség lehet akár a valós, akár a vélt közös származásnak a következménye, de más történelmi körülmények eredménye is.

A *birodalom* viszont, az előbbivel szemben, nem törzsek szövetségére, hanem valamilyen „anarchikus politikai rendre” épül rá, olyan hódítással, amely – elvileg legalábbis – észszerű határok nélküli: „a *birodalom* eszménye egy olyan államé,

ami elvben határok nélküli, olyannyira, hogy az egyéntől egy ilyen államban egy olyan kollektivitás iránti hűséget várnak el, amely magába foglalhat bármely más embert a földön, ha nem ma, akkor holnap” (Hazony 2018. 91.). A birodalom is megköveteli a hűséget, azonban uralkodója az egyes egyénhez túl távoli, túl absztrakt, rajta keresztül egy behatárolatlan nagy kollektivitáshoz, az „emberiséghez” kell az egyes egyénnek hűségesnek lennie, mivel a birodalom elvileg bármeddig kiterjesztheti határait. A birodalmi állam olyan színhely – írja Hazony –, „ahol az emberiség nagy tömegeinek békéje és jóléte az uralkodó egyetemes gondolkodásától függ, aki nagy absztrakciókat hoz létre, hogy fenntartsa a világot, az egyetemes békét és jólétet” (Hazony 2018. 92.).

Viszont a történelem során kiderült, hogy számos vonzó filozófiai ideál, kép ellenére sem sikerült az emberi közösségigény totalitárius átalakítása: soha nem sikerült emberi közösséget létrehozni egy általánosan közös emberi érdek meghatározásával. Azok a politikai tervek – a nemzetközi kommunizmus, a nyugati liberalizmus egyes irányzatai és a globális kormányzás elképzelései –, amelyek egyfajta globális közösség létrehozására törekedtek, a tapasztalat talaján mind elbuktak. Ez azt mutatja, hogy az ember számára felfogható és átélhető politikai közösség eszmeileg, időben és térben egyaránt szükségképpen korlátozott.

A két ideáltipikusan megfogalmazott forma: a nemzetállam és a birodalom a történelem során természetesen nem vált szét teljesen. Számos példa van arra, hogy a nemzetállamok birodalmi ambíciókra tettek szert, és sikerült (ideig-óráig) birodalomként viselkedniük, mint ahogy arra is, hogy egy birodalom szétesése (összeomlása) nyomán nemzetállamok születtek. Az Egyesült Államok a második világháborúig inkább egy nagy nemzetállamként viselkedett, azonban a második világháború után birodalmi attitűdöt alakított ki a világgal szemben. Az Oszmán Birodalom a fordított példa: a romjain létrejövő köztársasági Törökország nemzetállamként erősödött meg.

A politikai közösségek egy érdekes tipológiáját alkotta meg Michael Oakeshott *On Human Conduct* című művében. Eszerint a politikai közösségeknek két alaptípusa van: a *societas* és az *universitas*. A *societas* az a politikai közösség, melynek tagjai a körülmények folytán vannak együtt, nincs közös céljuk, csak közös gondjuk/feladatuk. Például: egy település lakói, akiknek közösen kell adminisztrálniuk a település kérdéseit. Vagyis: a *societas* típusú közösség olyan „társulás” – például: az állam –, amelyben nincs közös cél, a polgároknak külön érdekeik vannak, s csak a törvény tekintélye köti össze őket. E törvények nem írják elő, hogy a polgárok milyen célokat válasszanak, a *societas*nak nincs szubsztantív célja, nem szolgál önmagán kívüli célokat. Az *universitas* viszont az a politikai közösség, amelyet tagjai egy közös cél megvalósítására hoztak létre. Ilyen például egy párt. Az újkorban az államok is vettek fel *universitas* típusú jelleget, az újkorban ugyanis az államok célként tűzték polgáraik elé a közös hitet (a nemzeti eszmét), amelyben a személyeket valamilyen meghatározott közös eredmény, valamilyen ismert, valós, kifejezhető, elmondható cél fűzött össze. Később, a felvilágosodást követően a

homogén, közös hit a nemzetállami éthoszban szekularizálódott. De – Oakeshott szerint – idesorolható a mai jóléti állam („co-prosperity association”) is.

A nemzet mint a legátfogóbb modern politikai közösség

A nemzet a felvilágosodás nyomán, a 18. századtól kezdődően kialakult közgondolkodás szerint olyan történeti és kulturális közösség, amely saját névvel, nyelvvel, területtel, valamint szervezett (politikai) uralommal, saját jogrendszerrel, tehát lényegében állammal rendelkezik. A nemzet ugyanakkor olyan átfogó modern politikai közösség, amely folyamatosan átalakul, újrakonstruálódik, ezért meghatározását, fogalmi leírását számos vita és ellentmondás kíséri. Ez a folyamatos átalakulás egyszerre vízió és történelmi folyamat.

A nemzet folyamatos konstruálásának/építésének a célja, hogy létrehozza és fenntartsa a nemzettagok közötti „testvériséget”, a kölcsönös hűséget, amelynek lényeges következménye, hogy kihat a vezető és a vezetettek viszonyára. Lényeges eleme mindennek, hogy a nép (a nemzet) nem faj, mert nem a közös származás, hanem *kölcsönös hűség* tartja össze tagjait, és valójában ez a hűség az elsődleges kötelék, amely mögé nemzettagok akár a valós, akár a vélt közös származást gondolhatnak, de olykor más történelmi élmények és körülmények is megteremthetik a hűséget.

A felvilágosodás korszakában a nemzetek egyrészt világosan kijelölték a modern korszakba lépésük fokait, meghatározták az egyén kapcsolatát az *állammal* (ezt szolgálta az állampolgárság modern intézménye) és a többi modern politikai intézménnyel, másrészt a nemzeti öntudat és a *nacionalizmus* révén alapvetően befolyásolták (és azóta is befolyásolják) a modern ember érzelmeit, viszonyulásait, természetessé és átélhetővé teszik a modern politikai közösséghez mint átfogó, történelmi múlttal rendelkező és *bensősegesen átélhető identitású kollektivitáshoz* való tartozást, a kölcsönös hűséget (MPE 2019. 408–409.).

A nemzet fogalmához tehát a *faj*, az *etnikum* és a *nép* fogalma kapcsolódik, és e fogalmak a kölcsönös hűség kialakulásának és fenntartásának különböző dimenzióira utalnak. Míg a faj a közösséget a közös származás biológikumán keresztül ragadja meg, az etnikum fogalma a hagyományokat, az alapvető kulturális identitást állítja előtérbe. A nép ma a szuverén politikai közösség alkotmányjogi fogalma, eredetileg olyan prepolitikai (politika előtti) egység volt, amelyre a nyugati gondolkodás a „társadalmi szerződés” előfeltételeként tekintett (MPE uo.).

A nemzet mibenlétével foglalkozó mai kortárs elméletalkotók két fő irányzatra oszthatóak:

1. A *modernista* irányzat szerint a nemzetet a modernitás teremtette, a polgári forradalmak és az ipari civilizáció hozta létre az egységes modern állam egységes piaca és a demokrácia kiteljesítése érdekében. Legnagyobb hatású képviselője Ernest Gellner (2009). Idesorolhatóak – részben – a *konstruktivisták*, akik szerint az identitás soha sincs „rögzítve”, az elit hatására folyamatosan konstruálódik, ki

van téve változásoknak, befolyásoknak, amelyeknek mennyisége és következményei általában összefüggnek a *modernizáció* fokával.

2. Ezzel szemben a *konzervatív megközelítésnek* több kiindulópontja is van. A *primordializmus* a nemzetet ősi, természetes közösségnek tekintti, amelyet „primordiális” (ős eredeti) identitások és ősi – természetes, személyes és szent – lojalitások határoznak meg. E primordiális önazonosságok „leírhatatlanok”, ugyanakkor kényszerítő erejűek, közös érzelmekben nyilvánulnak meg, és származástudathoz, fajhoz, valláshoz, illetve lakóterülethez kötődnek (Geertz 1973. 259–268.). Hasonló a *perennialista* felfogás (képviselői: Adrian Hastings, Liah Greenfeld), amely szerint a nemzet szintén „ősi” kategória. Nemzetek már jóval a középkor előtt is léteztek, a késő középkorban pedig bizonyosan létezett a nemzeti érzés is. Amikor azonban a nacionalizmus mint modern politikai tömegmozgalom a francia forradalom után létrejött, az a réginek újabb, *második hullámát* képezte.

Az *etnoszimbolisták* (Smith 2002, 2004) a szimbólumok és mítoszok folyamatos fennmaradását tartják meghatározónak. A nemzetek a különböző csoportidentitások kialakulásával már az ókorban vagy a középkorban létrejöttek, kontinuitásukat a szimbólumok és a mítoszok teremtették meg, amelyek tartósan kijelölték a közösségi határokat a mi–ők szembenállás folyamatos újraerősítésével. A nemzetek *etnikai magok* köré szerveződnek. Képződésük a modern kor kezdetén valóban megfigyelhető – ennyiben a modernista-konstruktivista nézőpontnak igaz van –, de ez a már meglévő hálózatokból és kulturális elemekből indul ki; nem a nemzetek modern kitalálásáról van tehát szó. Roger Scruton (2005) mindezek mellett alapvetőnek tekintti a közös területet is, amelyhez a közös intézmények és a közös történelem tudata kapcsolódik.

A nemzet mint politikai közösség tehát folyamatosan átalakul, újrakonstruálódik, és a konstruktivista megközelítés ezen átalakulás meghatározó tényezőit állítja az előtérbe. Ezt fejezi ki a *nemzetépítés* fogalma.

A nemzetépítés kutatói általában két, mára klasszikussá vált nemzetfogalmat különböztetnek meg. Az egyik polgári jellegű, szerződésen alapul, a választható *szövetség* eszméje körül forog: a nemzet léte, ahogy a francia történész, Ernest Renan megfogalmazta: „mindennapos népszavazás”. A másik valamely történeti közösség megtestesüléseként, a kulturális, nyelvi önazonosság kifejeződéseként jeleníti meg a nemzetet, és német történészek fogalmazták meg a 19. században. E két elgondolás a *politikai nemzet* (*Staatsnation*) francia fogalma és a *kulturális nemzet* (*Kulturnation*) német fogalma révén vált ismertté, de az éles különbség a kettő között mind fogalmi, mind szociológiai szempontból vitatható: a valóságos nemzetek esetében inkább e két típus különböző keveredése figyelhető meg (MPE uo.).

A nemzetről való magyar gondolkodás maga is tükrözi a változó történelmi folyamatokat. Az újkori magyar nemzetfelfogásban a politikai nemzetfelfogást a 19. századi magyar liberális nacionalizmus tette a magáévá. Hozzá tartozott a reformkori nemesség ama hite, hogy a politikai jogokért cserébe megindul a spontán magyarosodás. Ez látszólag Gellner modernista koncepciójába illik bele, csak hogy

a magyar polgárosodás programja nem feleltethető meg a nyugati polgári nemzeti programnak. A magyar reformkor jogkiterjesztő emancipatorikus felfogása a dualizmus korában (1867–1918) a „magyar politikai nemzet” Deák Ferenc-i fogalma előtt nyitotta meg az utat, amely a 19. század végére egyre inkább Franciaország homogenizációs politikájára kezdett emlékeztetni.

A trianoni összeomlást követően lassan a kulturális nemzet koncepciója került előtérbe, amely a területileg szétszabdalt magyarság egységére helyezte a hangsúlyt. A szocializmus korában, főleg a Kádár-korszakban egy új magyar kisállami politikai nemzetfogalom alakult ki, mely a határon túli magyar nemzetrészek tudomásul nem vételével, a közgondolkodásból való száműzésével erősödött meg, és Magyarország lakosságának összességét tekintette a „magyar nemzetnek”.

A rendszerváltást követően ismét a magyar politika homlokterébe került a határon túli magyarság helyzete. Ezzel a Kárpát-medence egész magyarságát megragadó kulturális nemzetfogalom fogalmazódott újra. A magyarországi rendszerváltozás sajátossága lett, hogy a két felfogás – a kisállami magyar politikai nemzet és a Kárpát-medencei magyar kulturális nemzet – szembeállítását a politikai viták az értékhierarchiák csúcsán jelenítették meg. Ez lett a mai magyar politikai élet egyik legfontosabb ideológiai törésvonala.

A nemzetek alakulásában meg kell különböztetni a *nemzetépítést* és az *államépítést*. Ezek bár egymást átfedő, fogalmilag mégis különböző folyamatok. Közép- és Kelet-Európában, ahol a politikai keretek elsősorban birodalmi keretek voltak, a nemzetépítés első lépéseire saját állami keretek nélkül, a nem domináns etnikum „ébresztésével” került sor (ez a hagyományok, nyelvi, néprajzi sajátosságok tudományos feltárásával kezdődött, majd az identitáselemek agitáció útján – a 19. században kiépülő sajtó révén – történő terjesztésével folytatódott). Ezt az utat járta be a román nemzetépítés, amely a román kulturális nemzet 18–19. századi erdélyi ébresztését követően – miután a román állam politikai keretei létrejöttek és területileg kiegészültek (1920 után) – végleg a francia típusú politikai nemzetfelfogás egy sajátos változatát alakította ki.

Bármilyen sorrendben történjék is, az államépítés és a nemzetépítés jellegzetesen összetartó folyamat: a nemzetállam létrehozására és megerősítésére irányul. A nemzetállamiság a modern világban nem csupán azt jelenti, hogy az egyén tagja egy nemzetnek, hanem tagja egyúttal a „nemzetek világának” is. A modern világ politikai értelemben az összes nemzet és általánosan a nemzeti létmód elismerését jelenti, következésképpen a nemzeti érdek meghatározója a nemzetközi kapcsolatoknak is.

A nemzetépítés fogalmát a történelmi szakirodalom gyakran a „nacionalizmus” kifejezéssel jelöli. A nacionalizmusnak ez a felfogása eltér attól, amit e kifejezés köznapi és publicisztikai használata jelöl. Valójában nacionalizmus alatt több mindent lehet érteni, Smith (1995. 9.) szerint négy fő értelme van:

1. jelöli a *nemzetek kialakulásának általános folyamatát*, melyet néha „nemzetépítésnek” neveznek (ez gyakran magában foglalja az államépítés folyamatait is);

2. jelenti a *nemzeti érzést*, a nemzethez való tartozás érzését, attitűdjét vagy tudatát;
3. jelenthet *mozgalmat*, mely a nemzeti státus elérésére vagy fenntartására irányul;
4. végül jelenthet tant vagy tágabb értelemben vett *ideológiát*, mely érdeklődése középpontjába a nemzetet helyezi, s amely annak autonómiáját, egységét és identitástudatának megeremtését szolgálja.

Politikai közösség-e a nemzeti kisebbség?

Mint láttuk, az államépítés és a nemzetépítés általában összetartó (konvergens) folyamat, mely a nemzetállam létrehozására és megerősítésére irányul, ebből pedig természetesen következik, hogy az államot egyetlen etnikum, nemzet saját tulajdonának, reprezentánsának tekintik. Így legtöbb államnak van *névadó nemzete*.

A mozgalmaként és ideológiaként értelmezett nacionalizmusok, amennyiben a többségi, névadó nemzet nacionalizmusai, gyakran célként fogalmazzák meg az országot, a népet és a történelem hármas egységének a megvalósítását, vagyis azt, hogy egy államban csupán egyetlen nemzet számára legyen „hely”. Eközben a ténylegesen létező nemzetállamokban a történelmi átalakulások (háborúk, békekötések, migrációk) eredményeképp léteznek olyan nyelvi, kulturális, etnikai vagy vallási szempontból elkülönülő csoportok, lakosságrészek, amelyek nem tekintik magukat a névadó nemzet részének. Európa legtöbb állama ilyen (csupán Izlandot és Portugáliát tekintik olyan államoknak, melyekben nem élnek a névadó nemzettől eltérő nyelvvel, kultúrával, identitással rendelkező csoportok, lakosságrészek), lakosainak egy része nemzeti, etnikai, illetve nyelvi kisebbséget alkot.

E kisebbségek jogainak a kérdése 1989 után nemzetközi dimenziójúvá vált. Megjelentek azok a nemzetközi jogi instrumentumok, melyek megpróbálják a csoportok státusát és jogait definiálni. Ezzel rögtön világossá vált, hogy különböző csoportokról van szó, melyeket nem lehet egységes definíció alá vonni.

A *nemzeti kisebbségek* kapcsán az az alapvető kérdés merül fel, hogy mit jelent a „nemzeti” jelző a kisebbség esetében, milyen megkülönböztető karaktervonás ez más kisebbségekkel szemben. Elegendő definíciós elem-e a nyelvi-etnikai különbség az ország névadó többségéhez képest ahhoz, hogy egy kisebbséget nemzetinek tekintsenek, avagy ennél „több” kell. A nemzetközi jogi szabályozás számára készült meghatározási javaslatok, bár nem érték el a nemzetközi jogi kodifikációs szintet, általában a következő elemeket tartalmazzák (vö. Vogel 2001. 35.):

- a nemzeti kisebbség olyan csoport, amely az állam lakosságának többi részéhez képest számbeli kisebbségben van,
- nincs domináns helyzetben,

- történelmi események következtében szakadt el saját országától, amelyben a névadó többséghez tartozott,
- megőrizte ennek az országnak nyelvi, kulturális és vallási jellemvonásait,
- rendelkezik a fennmaradás kollektív akaratával, és
- törekszik arra, hogy a többséggel gyakorlati és jogi egyenlőséget érjen el.

Ha e karakterjegyeket összevetjük más kisebbségi csoportok jellemzőivel, akkor a következő sajátosságok vehetőek észre:

- a) a nemzeti kisebbségek történelmük során részei voltak egy másik nemzetnek, amely általában rendelkezett saját állammal (ez az úgynevezett „anyaország” – az angol nyelvű szakirodalomban: *kin state*), és már részesei voltak egy, a jelenlegi országuk többségétől eltérő nemzetépítési folyamatnak;
- b) számbeli kisebbségi helyzetükben is rendelkeznek a fennmaradás kollektív akaratával, amely olyan – legtöbbször politikai – törekvéseket eredményez, amelyeknek célja a gyakorlati és jogi egyenlőség elérése.

A fennmaradás kollektív akarata, amennyiben erős mozgalmi keretben jelenik meg és politikai képviselőre is szert tesz, a nemzeti kisebbségnek *nemzetépítő politikai közösségi* jelleget ad. Ha ezt a közösséget Oakeshott tipológiája szerint próbáljuk meghatározni, akkor a mozgalmát *universitas* típusú közösségként írhatjuk le, amely a nemzeti *kisebbség* *societas* típusú közösségi keretét (például közigazgatási autonómiáját) próbálja létrehozni és megerősíteni.

E törekvés leggyakoribb politikai megnyilvánulása a kisebbség részvétele az ország politikai életében különböző mozgalmak, illetve úgynevezett *etnikai pártok* (lásd alább, 2.3. alfejezet) révén. Az etnikai pártok egyik sajátossága, hogy a pártok egyéb típusaitól eltérően erőteljesebb társadalomszervezési tevékenységet folytatnak.

A *kisebbségi nemzetépítési* folyamat fogalmilag és gyakorlatilag is összevethető a „többségi” nemzetépítéssel (lásd Kántor 2000). Természetesen a hasonlóság mellett lényeges a két nemzetépítő folyamat aszimmetriája is. Bár az állam a többség és a kisebbség együttélésének közös kerete, a többség sokkal inkább saját tulajdonaként és eszközként kezeli az államot. A nemzeti kisebbség – a többségtől eltérően – csak a jogszolgáltatás semleges területein (általában az egyéni polgári jogok védelme terén) támaszkodhat a többség államának az intézményeire, a csoport identitásának megőrzését szolgáló intézmények kialakítása és fejlesztése (az úgynevezett kulturális reprodukció) terén már kevésbé.

Mindazonáltal az egyes nemzetállamok különböző közpolitikákat folytatnak a nemzeti kisebbségek polgári jogainak a biztosítása és a csoportidentitás védelme és fejlesztése közé eső területen. Ezeknek az eszközöknek az összessége alkotja a kisebbségpolitikát.

A *kisebbségpolitika* fogalmán tehát olyan komplex és integrált szakpolitikát értünk, amely az adott állam és a kisebbségek közötti térben a kisebbségekre mint egyénekre, azok csoportjaira és jogi személyeire irányul, azok nemzeti, etnikai minőségében. A nemzetállami kisebbségpolitika egyes esetekben teret engedhet a

kisebbségi nemzetépítésnek, de ugyanakkor meg is szabja annak korlátait. Mindez több tényező függvényében alakul ki, éspedig:

- a többségi nemzet, a nemzeti kisebbség és a kisebbség anyaországának viszonyának a függvényében,
- a nemzeti kisebbség számbeli súlyától függően,
- a korábban kialakult intézmények és szerzett jogok függvényében stb.

2.2. Az állam

Az államot (olaszul *stato*, angolul *state*, franciául *état*, németül *Staat*) szokás a politika alapintézményének tekinteni. A kifejezés az európai nyelvekben a Machiavelli által használt *stato* ('állapot') fogalma nyomán terjedt el, amely valamely közösség állapotát, státuszát jelöli.

Az állam kialakulása

A legelfogadottabb történeti koncepció szerint az állam kialakulása a történelem kezdeti időszakára nyúlik vissza: a politikai közösségek előbb a városokba szerveződtek, majd nagyobb területeken birodalmakba, és e nagyobb kiterjedésű területeken alakítottak ki népek felett politikai hatalmat. Mindazonáltal az államok kialakulására nézve több elmélet is megfogalmazódott. A legtöbb – és többféleképpen árnyaló – elméletet a politikai antropológia fogalmazta meg. Ezek összehasonlító etnológiai kutatásokon alapszanak, amelyek a természeti, a primitív, illetve az úgynevezett tradicionális társadalmak sokaságát vizsgálták komparatív módszerrel. Az egyik ilyen átfogó, az afrikai társadalmakra összpontosító tanulmány (szerzői: Evans-Pritchard és Fortes) szerint nagyjából két típus különböztethető meg (lásd még: Lapierre 1997. 58.):

1. „Állammal” rendelkező társadalmak, melyek területileg egyesített és szervezett társadalmak egy központi kormányzat igazgatása és uralma alatt. Az uralmat fegyveres erők és vallási szankcionálás biztosítja. E társadalmak rétegzett társadalmak, a hatalom és a privilégiumok társadalmi rangok szerint oszlanak meg.

2. „Állam nélküli” társadalmak: helyi közösségek és rokonsági csoportok szerint szegmentált társadalmak. Mindegyik szegmens nagyfokú autonómiával rendelkezik, nincs központi irányítás, autoritás, jogi intézmények. A jogok és kötelezettségek csupán arra terjednek ki, hogy az egyensúly a szegmensek között fennmaradjon.

Ugyanakkor több etnológus és szociológus úgy látja, hogy e két kategória között nincs világos határ; a politikai hatalom differenciálódását és intézményesülését inkább egy többfokozatú skálán kell vizsgálni. Clusters szerint ez a differenciálódás egy kilencfokú skálán ábrázolható (lásd Lapierre 1997. 62.):

- az első hat fokozaton különböző tradicionális társadalmak állnak;
- a 7. fokozaton (szinten) megjelenik az individualizált és differenciált politikai hatalom; ezen a szinten olyan politikai rendszereket látunk, mint a fejedelemségek és a patríciusi köztársaságok (például Velence);
- a 8. fokozat: intézményesült politikai hatalom, amely kliensi hálózatokon keresztül érvényesül (a feudális államok sorolhatók ide);
- a 9. fokozat: a politikai hatalom mélyen intézményesült, és egy hierarchikus, specializált igazgatási rendszeren keresztül érvényesül – ezek a mai értelemben vett államok.

A modern állam definíciója és funkciói

A modern állam legfontosabb három ismervét mind a mai napig Georg Jellinek (1851–1911) német jogász nyomán szokás megadni. E definíció ma is segítségünkre van egy-egy politikai szerveződés állam mivoltának megállapításában (MPE 2019. 36–37.).

Eszerint az állam

1. egy adott, körülhatárolható és körülhatárolt *területen*
2. élő *nép* feletti
3. *politikai uralmat* jelenti.

A nemzetközi jog értelmében az államiságnak van egy negyedik ismérve is – az előbbi három megléte esetén –, éspedig: a nemzetközi közösség (azaz a többi állam) általi elismerés. Ma is léteznek államalakulatok, amelyek ugyan eleget tesznek a jellinek három ismervének, de nem minden állam ismeri el őket.

A jellinek három ismerv – terület, nép, hatalom – külön-külön is vizsgálандó és osztályozható:

1. A terület tekintetében három alkotóelemről beszélhetünk: *szárazföldi, vízi és légi* elemről. Az államterület lehet *nagy, közepes* vagy *kicsi*; illetve *egybefüggő* vagy *tagolt*. Szárazföldi területtel minden állam rendelkezik. Ehhez kapcsolódik az *exklávé* és *enklávé* fogalma. Az exklávé valamely ország térben elszakított, különálló, de a szuverenitása alá tartozó területdarabja (például a spanyol Ceuta és Melilla városok Afrika északi részén). Az enklávé viszont olyan terület, melyet teljes egészében egy másik, egyetlen szuverenitás alá tartozó államterület vesz körül. Az enklávé lehet egy másik állam exklávéja, de vannak enklávé országok, azaz saját jogon független, elismert államok is (például San Marino, Vatikán, Lesotho).

Édesvízi államterülettel is rendelkeznek általában az államok, amennyiben területüket folyók, tavak tarkítják. Az édesvízi államterület esetén jogi kérdéseket azok a folyók vetnek fel, amelyek víziútként egyik állam területéről a másikra folynak át, vagy legalább két állam között képeznek határt – ezeket *nemzetközi*

folyóknak tekintik. A nemzetközi folyók azon kategóriáját, amelyek tengerbe ömlenek és hajózhatók, *egyetemes érdekű folyóknak* nevezi a nemzetközi jog.

Tengeri államterülete a tengerparttal rendelkező államoknak, valamint a sziget- és szigetcsoport-államoknak van. A tengeri államterület kiterjedését a tengerjog szabályozza, itt különböző jogi státusú vízfelületekről lehet beszélni; eszerint van *parti belvíz*, *parti tenger* és *nyílt tenger*. Parti belvízről akkor beszélhetünk, ha a partvonal fizikai jellemzői olyanok – csipkézett part, apróbb szigetekkel, zátonyokkal szegélyezve –, hogy az úgynevezett „alapvonal” és a tényleges part között jelentősebb vízfelület van. Az „alapvonal” a vízi államterület lehatárolására szolgál: egy szárazföldi pontokat összekötő egyenes vonal, amelynek kimérése a konkrét körülményektől is függ (apályvonal, jégpáncél, zátonyok). A *parti tenger* a tengeri államterület azon része, amely az „alapvonalon” kívül kezdődik, attól 22 km-re (12 tengeri mérföldre) terjed, az érvényes tengerjog szerint. A parti tenger fölött az állam gyakorolja a szuverenitást, de bizonyos nemzetközi jogi korlátozások mellett. Látható tehát, hogy a vízi államterületekre vonatkozóan bizonyos esetekben a szuverenitás csak korlátozottan érvényesül. A nyílt tengeren egyetlen állam sem jogosult szuverén jogokat gyakorolni.

A légtérre vonatkozó szabályozások alapja az 1944-es chicagói egyezmény, amely rögzítette, hogy minden államot a területe és vizei fölötti légtérben teljes szuverenitás illeti meg, ugyanakkor azonban minden államot megillet a másik légtérén való békés áthaladás joga.

2. Az államalkotó nép tekintetében az állam lehet *egynemzetiségű* vagy *soknemzetiségű*; és mindkét esetben lehet akár *nemzetállami*, akár *birodalmi* szervezettségű. Az egynemzetű és soknemzetiségű állam fogalmainak az elhatárolása azonban távolról sem magától értetődő. Ugyanis nemzetállamként nemcsak az etnikailag homogén államok működnek (statisztikai értelemben tulajdonképpen ilyen államok nem is nagyon léteznek), hanem mindazok az államok, amelyeknek az önképe szerint az illető országon belül egyetlen politikai közösség – az állampolgárok származásától független „politikai nemzet” – létezik. A nacionalizmussal foglalkozó elméletek szerint ezek az államok *nemzetesítő államok*, amelyek homogenizációt segítő intézményes berendezkedést tartanak fenn. A birodalmaknak sem kell szükségszerűen többnemzetiségűnek lenniük, mert egyetlen nemzet is képes birodalmi szerveződésre (például az AEÁ vagy Oroszország történetében is találunk periódusokat, amikor inkább nemzetállamként, máskor pedig inkább birodalomként működtek, azaz: terjeszkedési politikát folytattak).

3. Az államhatalom tekintetében annak gyakorlási módja alapján valamely állam lehet az Arisztotelészig visszanyúló osztályozás szerint: egyetlen ember (*monarchia*), több ember (*arisztokrácia*) vagy mindenki (*demokrácia*) uralma; ez a hármasság – valamilyen alakváltozatban – szinte a mai napig nyomon követi a politikai hatalom szerveződését. Még a demokratikus hagyományba is beépült. Ugyanis már az antik görög és római gondolkodásban kialakult, hogy a görög városállamok és Róma sikerességének a kulcsa abban rejlett, hogy *vegyes kormány-*

zatuk volt, mivel a kizárólagos hatalom sem egyetlen személy, sem többek, sem a sokaság kezébe nem került. Rómában például egyfajta hatalommegosztás alakult ki: a *nép* – a szabad és felnőtt férfiak gyűlései révén – valamelyes ellenőrzést tudott gyakorolni a politikai döntések felett, az *arisztokraták* a Szenátust ellenőrizték, a *monarchák* helyett pedig konzulok ültették gyakorlatba a döntéseket.

Az Egyesült Államok alapító atyái az általuk megfogalmazott alkotmányon (1787) alapuló képviseleti rendszert szintén olyan „köztársaságnak” tekintették, amelyben a hatalom vegyes, kiegyenlített, mint az ókori republikafelfogásban. Vagyis: tartalmaz, demokratikus (néphatalmi), arisztokratikus és monarchikus elemet is, és ezek kölcsönösen ellenőrzik, egyensúlyban tartják egymást. A klasszikus modellhez képest a lényegi eltérés az, hogy mindezek a hatalmi szerkezeti elemek demokratikus kontroll alatt vannak, vagyis választottak. A Kongresszus alsóháza – a választott képviselők – a „mindenkit”, a népet képviselik, a felsőház az arisztokráciának felel meg, míg az Egyesült Államok elnöke amolyan „választott monarcha” volt, az egyszemélyes hatalom bizonyos időtartamra választott képviselője. E három hatalom egyensúlyát az Egyesült Államok alkotmánya tartja fenn (vö. Spalding 2011. 73–75.).

Jellinek államelméletében az *állam legitimitásának* kérdése formális, s pusztán a belső (azaz a politikai közösség általi) és a külső (azaz a nemzetközi) elismertsége számít (MPE 2019. 36–37.).

Mindazonáltal az állam nem csupán jogi kategória, hanem vizsgálható politikaelméletileg és szociológiailag is. Az előbbire fontos példa Carl Schmitt elmélete, az utóbbira a Max Weberé.

Carl Schmitt szerint az állam elsősorban egy nép politikai egysége, azaz politikai közösség. Ennek a politikai egységnek a magyarázatát a *politikai* (németül: das Politische) fogalmára vezeti vissza, amely a politikai cselekvést állítja az előtérbe, és azt a megkülönböztetésre vezeti vissza: „Az a specifikus politikai megkülönböztetés, amelyekre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és az ellenség megkülönböztetése” (Schmitt 2002. 19.). Ez általában úgy értendő, hogy bármilyen kérdés politikaivá tehető, ha annak kapcsán a politikai szereplők meghatározzák, meg tudják határozni, hogy ki a barát és ki az ellenség. Az állam pedig olyan politikai egység, amely a barát/ellenség alapvető meghatározásának a képességével rendelkezik. Vagyis a politikai közösség egészére nézve az állam határozza meg mértékadóan, ki a barát, és ki az ellenség. A meghatározásnak ez a képessége: a *szuverenitás*.

Max Weber az államot az *uralom szociológiája* felől határozza meg. Az uralom – mint láttuk (1.4. alfejezet) – a hatalom intézményesülése, és a konkrétan működő államok esetében a Weber által meghatározott három uralomtípus (a racionális-legális, a tradicionális és a karizmatikus uralom) különböző arányú kombinációit figyelhetjük meg. A sajátos uralmi szerkezet fenntartásához az államok törvényes erőszakot, legitim fizikai kényszert alkalmaznak.

A 21. század küszöbén a modern európai államiság a globalizmus külső és a multikulturalizmus belső kihívásai előtt áll: ezek akár a politika új, nem állami

szerveződési formáihoz is elvezethetnek: (1) egyrészt a modern állam a globalizmus korában egyre inkább elveszti politikai ellenőrző funkcióját a gazdasági folyamatok felett, amelyek könnyedén átlépik az államhatárokat. Ugyan a szabadpiacon való részvételt is állami jogszabályok teszik lehetővé, de a világpiacon az államok olyan versenybe kerülnek egymással, amelyben a multinacionális cégeknek megfelelően kényszerülhetnek adó- vagy szociális politikájukat alakítani; (2) másrészt a multikulturalizmus miatt az állam alkotta politikai közösség párhuzamos társadalmakra szakadhat, így már nem feltétlenül az állam a meghatározó politikai közösségi keret.

A nemzetállam és a globalizmus/multikulturalizmus jelentette változások egymásra hatása újra előtérbe állította az állam mibenlétéről, jövőjéről szóló vitákat. Michael Hardt és Antonio Negri filozófusok egy ellenőrizetlen világbirodalom megjelenésétől óvnak az állam eltűnése esetén, de szerintük e világbirodalom mintája, formája sem az állam lenne, hanem a civil politikai mozgalmak globális hálózata. Eddig azonban nem jöttek létre olyan állam feletti, állam alatti, állam nélküli politikai egységek, amelyek a modern államiság eddigi – különösen a jóléti államisággal megnövekedett – feladatait átvehetnék, így a politika mértékadó egységének a 21. század hajnalán is a modern nemzetállam tűnik.

Minden külső kihívás – háború, globális folyamatok – ellenére a létező társadalmak számára az államok a legfontosabb stabilitást biztosító intézményi keretek. Az állam törvényei és bírósági intézményei révén döntőbírói szerepet tölt be a társadalom vitás kérdéseiben, belső konfliktusainak rendezésében, szentesíti a javak elosztását, és legitimitásával igényt tart az állampolgárok engedelmességére, hogy mindezt fenntartható módon végezni is tudja. Ugyanakkor az államok közötti viszonyban, az államokból álló „nemzetközi társadalomban” már nincs jelen ez a stabilitásbiztosító tényező. Ebből következően a „nemzetközi társadalom” anarchikus társadalom, mert „elvileg egyetlen tagja sem kötelezhető arra, hogy beleegyezés és önkéntes vállalás nélkül alávesse magát olyan szabályoknak, amelyeket a nemzetközi rendszer más szereplői alkotnak. Egyszerűbben fogalmazva: a nemzetközi rendszer nem nemzetközi bíróság, hanem szereplői konszenzusa alapján működik” (Haskó–Hülvely 2003. 200.).

2.3. A pártok

A modern korban a pártok a politika, a politikai rendszer működtetésének a legfontosabb intézményei, de a politikai folyamat (a *politics*) fenntartásában is fontos szerepet betöltő tényezők. Pártok nélkül szinte elképzelhetetlen lenne a modern társadalom és a politika kapcsolata, a közvélemény formálása, a politikusi személyiségek kifomálódása.

A pártokról való gondolkodás története, a pártok tanulmányozása

A pártokról való gondolkodás történetét egy régebbi, az intézményesült pártnál átfogóbb jelenség, a „pártoskodás”, „pártosodás” határozta meg, amelyet jóval a pártok megjelenése előtt társítottak már a politikával.

Thuküdidész *A pelopponészoszi háború* című munkájában negatívan értelmezi a pártok, a pártosodás jelenségét: ezt az állapotot a görögök *osztászis*nek nevezték, és a polisz polgárai közötti bizalom megszűntének az állapotát, a társadalom szétesését, a (polgár)háborút társították vele. Platón szerint a *osztászis* végső esetben a forradalmat jelenti, Arisztotelész szintén kerülendőnek, megakadályozandónak tartotta a *osztászist*, a forradalmat, noha a kifejezést olykor a pártverseny mai fogalmához közelebb álló módon, mint a köztiszteletért vagy a politikai befolyásért folyó viszálykodást értelmezte.

Számos, a korai modern korhoz tartozó politikai gondolkodó elvből elutasította a párt eszméjét. Aquinói Szent Tamás szerint jobb eltérni a zsarnokságot, mint pártoskodást szítani a zsarnokság ellen. Machiavelli a „pártütőket” a politikai romlottság jelének tartotta, létezésüket a *Fejedelem* című művében negatívan ítélte meg, viszont a köztársaságról szólva pozitívan minősítette az ellentétek megjelenítését. Hobbes azt hangsúlyozta, hogy a fejedelem kötelessége, „hogy feloszlassa, vagy rávegye a pártoskodókat, hogy maguk szóródjanak szét”.

Valamely párt létrehozását sokáig úgy tekintették, mint a polgárháború előfeltételét. Ennek következtében a pártalakítással szembeni ellenérzéseknek régi keletű és mély gyökerei vannak. A modern parlamentarizmust és a képviseleti rendszert elsőként meghonosító országokban – az Amerikai Egyesült Államokban, Angliában és Franciaországban – a meghatározó ideológusok mind fenntartással viseltettek a pártokkal szemben. Ugyanakkor van brit ellenpélda is: egyfelől a két arisztokratikus párt – a toryk, illetve a whigek csoportosulása – már a 17. század második felében megjelent a parlamenti politikában, s az érdekek sokféleségét a kialakulófélben levő képviseleti rendszer elismerte; másfelől pedig ebben a korszakban olyan ismert gondolkodók és politikusok, mint Lord Bolingbroke, Edmund Burke a szervezett ellenzék létjogosultságáról, illetve a pártok nélkülözhetetlen voltáról is értekeztek. Burke voltak az első gondolkodó, aki hangsúlyozta annak jelentőségét, hogy a pártok „*tiszteletre méltó gyülekezetek*” is lehetnek. Azt is mondhatnánk, hogy Burke írása (vö. 1990. 19.) a pártok útján való kormányzás első reflektált elméleti feldolgozása a nyugati politikai gondolkodásban.

A pártellenes attitűdök egyrészt az *organicista-etatista államfelfogásra* vezethetők vissza, amely szerint az állam morális értelemben egy magasabb rendű létező, amelyet meg kell óvni a partikuláris érdekek befolyásától. A pártok legfeljebb a választások lebonyolítására és a parlamenti munka megszervezésére szolgáló intézmények. Másrészt a „tisza demokrácia” képviselői, a közvetlen demokrácia hívei is úgy gondolták – főleg Rousseau nyomán –, hogy a népakarat érvényesülését védeni kell a pártos szerveződések torzító közbeavatkozásától.

A pártok elfogadására ott került hamarabb sor, ahol a társadalmi pluralizmusnak gyökerei voltak, s a képviseleti rendszer fokozatosan épült ki. A politikai pártok létét egyre inkább a képviseleti demokrácia lényeges vonásának kezdték tekinteni. Ebben az összefüggésben a pártok az állampolgár és az állam közötti kapcsolatnak egy formáját biztosítják: megszervezik és kifejezésre juttatják a társadalmi vélemény(különbség)ekkel kapcsolatos követeléseket és a velük kapcsolatos támogatottságot. Sartori (1976) szerint: „A pártok létének elfogadására [...] annak felismerésével került sor, hogy a különbözőség és a vélemények eltérése nem feltétlenül összeegyeztethetetlen a politikai renddel és nem feltétlenül bomlasztó hatású e rendre nézve. Ezen ideális értelemben a pártok a liberális világnézeten alapulnak, illetve annak viszonyfogalmát képezik.”

A pártok részletesebb (tudományos) tanulmányozása a 19. század végén, a 20. század elején került az előtérbe. Ennek oka a demokrácia átalakulása. A 19. század második feléig a politikai demokrácia súlyponti szereplői a parlamenti képviselők voltak.

Ez a *liberális parlamentarizmus* időszaka, melynek jellemzői:

- a parlament a fő politikai aréna,
- kabinet-kormány működése,
- amatőr politizálás,
- fegyelmetlen, heterogén frakciók (a képviselők klubokba tömörülnek),
- a kormány mögött nem áll egyértelműen egy politikai tömb.

Ebben az időszakban inkább a pártok hiánya a jellemző, illetve elkezdődik a parlamenten belüli pártszerveződés (a képviselői klubokból) – így jönnek létre a *honorációr pártok* (ezeket *belső eredetű pártok*nak is nevezik, mivel a parlamenten belül jönnek létre).

A 19. század közepétől-végétől egy új korszak kezdődik, a *pártelvű demokráciáé*. Ennek jellemzői:

- Megszerveződnek a pártok, amelyek pragmatikus érdekaggregációra alapozzák politikai programjaikat.
- Ezek a pártok *tömegpártok*. Előbb osztályalapú pártok alakulnak – amelyeknek a szakszervezeti alapon szerveződő *munkáspártok* a prototípusai –, majd létrejönnek az úgynevezett *gyűjtőpártok* is, amelyek viszont több társadalmi rétegből szerzik tagjaikat és szavazóikat. Ezeket viszont *külső eredetű pártok*nak is szokás nevezni, mivel a parlamenten kívül, a társadalomban jönnek létre.
- E pártokkal jelenik meg a professzionális politizálás, a professzionista politikus.
- A parlament munkáját fegyelmetten szervezik.
- A kormány mögött szilárd pártok vagy koalíciók állnak, melyeket a miniszterelnök személye köt össze.

A pártelvű demokrácia kibontakozása volt az, amely megalapozta a pártok módszeresebb tanulmányozását.

A pártok megjelenése kihatott a politika egészének a szemléletére is; a politika már említett *cselekvésként* való szemlélete ugyanis összefügg a pártok megjelené-

sével. Alexis de Tocqueville a pártvezérről – tehát a cselekvő politikusról – írja: „Egy pártvezér fő dolga folyamatosan elvegyülni övéi és ellenfelei között, minden nap megjelenni és szerepelni, minden pillanatban leereszkedni és felemelkedni valamennyi szellemi színvonalára; vitázni, szemrehányás nélkül érvelni, ugyanazokat a dolgokat különböző formában ezerszer elismételni, és ugyanazokért a dolgokért folyamatosan lelkesedni.” A pártpolitikus révén jelenik meg a professzionális politika folyamatos cselekvő természete, az, hogy az állandó jelenlétet tesz szükségessé, de ugyanakkor az is, ami ezzel jár: *ez a jelenlét nem hagy elegendő időt a gondolkodásra.*

A párt fogalma, a pártok funkciói

A párt kifejezés a latin *pars, partes* ('rész, párt, frakció, peres fél, szerep'), illetve a középfelnémet *part* 15. századi átvétele. Több definíciója is van, minimális meghatározása szerint olyan szervezet, amelynek célja az állam és a civil társadalom, az állampolgárok közötti közvetítés a politikai pozíciók megszerzéséért folytatott verseny (választások) és a pozíciók betöltése során (MPE 2019. 452.).

További definíciós kísérletek további ismérveket is beemelnek a pártok meghatározásába. Ezek:

- a párt *jelölteket állít* a választott közhivatali és törvényhozói pozíciókra – ez tulajdonképpen az ún. *minimális definíciója* a pártnak, és ehhez további kritériumok társulhatnak, éspedig:
- a párt tagjainak az önkéntessége,
- a szervezettség,
- a közös ideológia,
- a közös érdek,
- a hatalomszerzés célja,
- a pártprogram átfogó jellege,
- egységes, koordinált csoportviselkedés.

Benjamin Constant meghatározása (19. század): a politikai párt „olyan emberek gyülekezete, akik azonos politikai doktrínát vallanak”. Itt a párttagok doktrinális közösségét tekintik meghatározó tényezőnek. Sok párt olyan nevet visel, amellyel közvetlenül utal az ideológiai meggyőződésre. A liberális, konzervatív, szociáldemokrata, kereszténydemokrata, kommunista pártok stb. az ideológiai dimenzió fontosságát sohasem tagadták, ám ezt más dimenziókkal is összekapcsolták. Hasonlóképpen fogalmaz a pártokról Benjamin Disraeli volt brit miniszterelnök; szerinte „a párt szervezett vélemény”.

A pártoknak a társadalom oldaláról való értelmezésében fontos volt a marxizmus álláspontja, amely szerint egy párt közvetlenül kötődik valamely társadalmi osztályhoz.

Amennyiben az államtól kívánjuk elhatárolni a pártokat, akkor a hangsúlyozandó jellegzetességük a következők:

- a pártok önkéntes, közhatalmi jogosítványokkal nem rendelkező szervezetek,
- ekként a civil társadalom részei, és vannak államok, ahol a pártok bejegyzésére az egyesületi törvény alapján kerül sor,
- ugyanakkor legtöbb állam jogrendjében a pártok mégis elkülönülnek a szokványos egyesületektől, s az állam szabályozza belső működésüket is (Németország, Egyesült Államok, Norvégia, Románia, Magyarország). A 2011-es magyar Alaptörvény VIII. Cikke szerint: „(3) A pártok az egyesülési jog alapján szabadon alakulhatnak és tevékenykedhetnek. A pártok közreműködnek a nép akaratának kialakításában és kinyilvánításában. A pártok közhatalmat közvetlenül nem gyakorolhatnak. (4) A pártok működésének és gazdálkodásának részletes szabályait sarkalatos törvény határozza meg.” Az 1991-es (2003-ban módosított) román alkotmány 8. szakasza szerint: „(1) A román társadalomban a pluralizmus az alkotmányos demokrácia feltétele és biztosítója. (2) A politikai pártok a törvény feltételei között alakulnak meg és folytatják tevékenységüket. Hozzájárulnak az állampolgárok politikai akaratának meghatározásához és kifejezéséhez, a nemzeti szuverenitás, a területi integritás, a jogrend és a demokrácia alapelveinek betartásával.” Mindezt a román alkotmány is kapcsolatba hozza az egyesülési joggal: a 40. szakasz szerint (az egyesüléshez való jog): „(1) Az állampolgárok szabadon egyesülhetnek politikai pártokba, szakszervezetekbe, munkáltatói szervezetekbe és más egyesülési formákba.”

A pártok fontos szerepet töltenek be a politikában. Funkcióikat az alábbiakban Enyedi és Körösenyi nyomán (2001. 16–18.) tekintjük át.

1. Közvetítés és képviselet

A modern demokrácia képviseleti demokrácia: a pártok közvetítenek a civil társadalom és a döntéshozók között, mivel egyszerre vannak jelen a civil társadalomban és a kormányzati szférában. A pártképviselők, a döntéshozók több úton értesülnek a lakosság elvárásairól, így a sajtó, a közvélemény-kutatások, az érdekszervezetek, a mozgalmak, a tudományos műhelyek stb. révén. Azonban ezek *összegzésére* a pártok révén, a választási folyamatban kerül sor.

Elvileg a közvetítésre az egyéni képviselők is vállalkozhatnak. Azonban a pártok megnövelik a képviselők közvetítő hatékonyságát, a párt révén a lakosok nagyobb körét érik el. Továbbá a választók és a választottak között hosszabb távú *csereregyletek* is vannak, ezért szükséges, hogy a párt révén a hosszabb távú elszámoltatás is létezzen.

2. Az érdekek artikulációja és aggregálása

A pártok nem alkotnak egy koherens érdekcsoportot, hanem több speciális érdekcsoport képviselői. Ezek között ellentétek lehetnek, ezért a pártok érdekagg-

regáló (több érdeket felvállaló) tevékenysége már eleve megvalósít egy kompromisszumot, még a választások és a kormányprogramok kialakítása előtt. Ez azt jelenti, hogy a pártok politikai csomagokká aggregálják a preferenciákat, és ez eleve redukciót jelent a politika világában – *egy hasznos redukciót*. Vannak pártok, amelyek az érdekkifejezésre és nem az érdekek aggregálására helyezik a hangsúlyt. Általában a marginális pártok azok, amelyek az érdekkifejezésre összpontosítanak.

Mindazonáltal az érdekképviselőre törekvő pártok különböznek az egyéb érdekképviselői szervezetektől, ugyanis – mivel közhivatali pozíciókért versenyeznek – nem kerülhetik el, hogy a választási verseny során ne foglaljanak állást más általános kérdésekben is.

3. Mobilizációs és integrációs funkció

A pártok *mobilizálják* a szavazókat – az állampolgárokat – a demokratikus eljárásokban való részvételre. Ennek fontos szakasza a választási kampány. Tehát a pártok részei a politikai részvételt biztosító intézményes keretnek – ezzel oktató, szocializáló szerepet is betöltenek. Mindez erősíti a *politikai rendszer iránti lojalitást*.

Mindehhez elsősorban az szükséges, hogy a pártok szolidárisak legyenek a rendszer iránt. Ugyanakkor szinte folyamatosan jelen vannak az egyes országok politikai életében az úgynevezett *rendszerellenes pártok*, amelyeknek a tevékenysége felboríthatja, átalakíthatja a rendszert. Viszont az is megfigyelhető, hogy a nagyfokú elégedetlenség becstornózásával a rendszerellenes pártok hozzájárulhatnak a stabilitáshoz. Sok minden függ a rendszer iránt lojalis nagy pártok attitűdjétől: attól, hogy miként integrálják azokat a politikai kérdéseket és érdekeket, amelyeket a rendszerellenes kisebb pártok felvetnek, képviselnek.

4. A politikai vezetés rekrutációja és szelekciója

A pártok alkotják a politikai elit rekrutációjának a legfontosabb csatornáját. Mivel a politikusok előzetes szelekcióját – még a választások előtt, vagyis a jelöltállítás során – a pártok végzik el, befolyásuk a vezetők szelekciójára egyértelmű. Számos választási rendszerben a szavazók csak a pártra szavazhatnak, a jelöltekre nem – ezekben a rendszerekben a pártok befolyása a politikai vezetés szelekciójára még nagyobb. Sok esetben az államigazgatás legfontosabb tisztségeihez is a pártok szelekciós mechanizmusain keresztül vezet az út.

5. A kormányzati funkció

A kormányzati funkciót két értelemben is megvalósítják a pártok, éspedig:

- a magasabb kormányzati pozíciókat a vezető pártpolitikusok töltik be – ez a közvetlen választási verseny eredménye,
- ugyanakkor a kormányt alakító párt vagy koalíció *kinevezési jogköröket* is kap, ez az úgynevezett *zsákmányrendszer* vagy *patronázs*.

A patronázs kérdése a végrehajtó hatalom modern democráciákra jellemző belső feszültségével függ össze, ugyanis egyformán követelmény a közigazgatás autonómiája, pártpolitikától való függetlensége, illetve a demokratikus politikai kontrollja. Ennek felel meg egyrészt a bürokratikus – szaktudáson, szolgálati időn („senioritáson”) – alapuló kinevezési rend, másrészt a politikai bizalmon és lojalitáson alapuló kinevezési elv. A 19. század végére sor került e két kinevezési rend világos, normatív szétválasztására, azaz a közigazgatás leválasztására a politikáról, a gyakorlatban ez mégsem érvényesült. A patronázs régi és új technikái a szociális állam kiépülése (vagyis a közigazgatási eszközök bővülése) során minden demokráciában újra és újra behatoltak a közigazgatásba (Enyedi–Körösényi 1996. 38–39.).

6. Politikaformálás

A pártok határozzák meg az alternatív politikai célokat, és ebben a közöttük levő versenynek is szerepe van, amely *politikai innovációra* készíti őket. Az innováció a politikában elsősorban a vezetők képességein és személyiségén múlik, alapvetően két mozzanatot tartalmaz: 1. a pillanat, a lehetőség megragadását; 2. a lehetséges horizontjának felvázolását.

Számos szerző egyenesen a megfelelő, a kedvező pillanat felismerésére vezet vissza a sikeres politizálást. A *kairosz* az ógörög szóhasználatban az események közötti azon meghatározatlan időpillanatot jelenti, amikor valami különleges történik, eltérően a *kronosztól*, amely egyszerűen a „folyó” időt jelenti. Vagyis a politikai cselekvés nem csupán a „mit” és „hogyan” meghatározását jelenti, hanem annak a felismerését, hogy mit „mikor” lehetséges csinálni, sőt: a tehetséges politikus feladata a *megfelelő pillanat megragadása* (Palonen 2009. 240–241.). Bismarck a politikát a „lehetséges művészetének” nevezte, ebből kiindulva pedig egy párt innovatív programja, a maga átfogó voltában a lehetséges horizontjának a felvázolását jelenti.

7. Legitimáció

A pártok a kritika intézményes lehetőségét is megteremtik, a választásokon való részvétel (a szabályok elfogadása), a bírálókat legitimálja a kormányzatot. A választási siker biztosítja a lehetőséget a kormányzó pártoknak, hogy felhatalmazásuk van programjuk megvalósítására.

A pártok szervezete – típusok

A pártok szervezete két specifikus kérdést vet fel:

a) *szervezeti folytonosság kérdése*; ez abban nyilvánul meg, hogy a pártok élettartama független pillanatnyi vezetőik politikai „élettartamától”, ami a „vézércsere” lehetőségét jelenti a szervezeti struktúra stabilitásának fennmaradása

mellett. Köznapibb megfogalmazásban ezt leadertesztnek nevezik, azaz: kibír-e egy párt legalább két vezetőváltást?

b) az állandó *szervezeti struktúra kérdése*, ez a folytonos kommunikáció fenntarthatóságát jelenti a párt országos és helyi szintjei között.

Maurice Duverger fontosabbnak tartotta a párt „anatómiáját” (azaz szervezeti struktúráját), mint a doktrinális közösséget vagy a politikai programot. Az alapstruktúra tekintetében ő négy párttípust különböztet meg (Duverger 1964; Fisichella 2006. 150–151.):

1. A *bizottsági pártok*: szűk, lényegében zárt, kis létszámú testületek, amelyekbe csak kinevezéssel vagy kooptálással lehet bekerülni, de tagjaik jelentős befolyással rendelkeznek. Keletkezését tekintve ez a legrégebbi típus (vö. honorácior pártok), az Egyesült Államokban – például – ebből a típusból fejlődött ki a caucusok, az „előválasztások” és az elnökjelölő „konvenciók” rendszere.

2. A *szekciópártok*: szociáldemokrata „találmányként” jöttek létre, ebből fejlődtek ki a munkáspártok, melyek a *tömegpártok* típusába sorolhatóak. A szekciópártok/tömegpártok egymással összekapcsolt szervezetek széles hálózatává szervezik tagjaikat és követőiket. Ellentétben a bizottsági pártokkal, amelyek csak választások idején aktivizálódtak, a szekciópártok folyamatosan működtek, tagokat toboroztak, politikai szocializációs szerepet is vittek. Hagyományosan a politikai spektrum baloldalán helyezkednek el.

3. A *sejtpárt* kommunista találmány volt, és a bizottsági vagy szekciópárttól eltérően – melyek területi alapon szerveződtek – munkahelyi bázisokra támaszkodott: gyárakban, műhelyekben, hivatalokban szerveződött, függetlenül a tagok lakóhelyétől. A sejtek általában kis létszámúak, és könnyen alkalmazkodtak a földalatti (illegális) tevékenységhez, amely a kommunista pártokat jellemezte.

3. A *milícia*: katonai jellegű pártszerveződés, tagjai frontharcos jellegű kiképzést kapnak, a belső fegyelem is ennek megfelelő. A tagok egyenruhát kapnak, rangjelzést viselnek. Elsősorban a fasiszta és nemzetiszocialista pártokra jellemző szervezeti forma.

Általánosabb megközelítéssel Weber (1987) *patronázpártokat* és *ideológiai pártokat* különböztet meg. A patronázpártok elsődleges célja hivatalok szerzése választások útján: állami hivatalok juttatása a vezéreknél és kíséreteiknek, azaz a párt vezetőinek, funkcionáriusainak és propagandistáinak. Mivel a pozíciók szerzése az elsődleges a számukra, a felvállalt politikai követelések – programok – olyanok, amelyek az adott választási pillanatban leginkább szavazatmaximalizálóknak tűnnek. Az ideológiai pártok ezzel szemben világnézeti alapúak, és politikai eszményeik megvalósítására fogalmazznak meg programokat. Természetesen e két típus inkább ideáltípusként létezik, a létező pártok tekintetében e két vonás általában együtt van jelen, nyilván valamelyik közülük elsődleges. Az európai kontinentális pártok általában világnézeti pártként határozzák meg magukat, míg az Egyesült Államok két nagy pártja, a Demokrata és a Republikánus Párt patronázpártként alakult ki, de később ideológiai karakterre is szert tettek.

Szintén a Weber névéhez köthető a honorációr párt–tömegpárt típuskettős megalkotása, ezt azonban érdemes tovább tagolni és helyette egy kategóriahármaszt használni (vö. Fisichella 2006. 152.), éspedig: a) *honorációrpartok*, melyek lényegében elit- és véleménypartok, és az arisztokrata politizálás eredményeként alakultak ki; b) *választási tömegpartok*: jellemző alakjai a politikai vállalkozók, akik kampányuk megszervezése érdekében félprofesszionális személyzetet alkalmaznak; c) a *szervezeti tömegpartok*, melyek kiterjedt szervezeti hálózatokkal rendelkeznek, személyzetük elsősorban professzionális politikusokból áll, akik a politikából élnek, és a párt révén építik személyes karrierjüket.

Egy másik tipológiai különbségtétel Jean Blondel névéhez fűződik, aki két alaptípusról beszél, ezek: a *képviselési párt* (representative party) és a *mozgósító párt* (mobilizing party). A *képviselési párt* elsősorban hívei orientációihoz, ennek az orientációnak a változásaihoz alkalmazkodik. A mozgósító párt ennek ellentéte: a lakosság megtérítésére törekszik valamilyen tézis, érték nevében. E két típust azonban helyesebb egy skála két szélső pólusának tekinteni, amelyen belül egy párt attitűdje sok közbülső pozíción elhelyezhető, sőt, változhat is e skálán mozogva (Fisichella 2006. 153.).

Otto Kirchheimer (1966) szerint a 20. század második felében új típusú párt jelent meg, melyet ő *gyűjtőpartnak* (*catch-all-party*) nevez. Ez inkább politikai, és kevésbé társadalmi jellegű. A „gyűjtő” jelző inkább egyfajta politikai stratégiára, semmint a pártszerkezetre vonatkozik: a zsugorodó és ingadozó szavazótábor problémájával való szembenézésből alakult ki. A gyűjtőpárt logikája a fogyasztói logikára hasonlít. A párt az állam és a társadalom között közvetítő alkuszhoz (broker) hasonlít, és próbálja eladni a fogyasztóknak a termékeket, amelyeket megrendelnek.

Robert Katz és Peter Mair (1994) a 20. század végén egy újabb párttípus megjelenését figyelte meg. Ez a *kartellpárt*, amely az államhoz való viszonyt tekintí a legfontosabbnak. A kartellpartok kiváltságos részesedést szereznek az állami finanszírozásból úgy, hogy megosztják egymás között a hatalmat (a hatalom változtatásával vagy koalícióval), egyúttal a pálya szélére szorítva a többi versengőt. A politikai partok és az állam fúziója azonban veszélyes, mert ugyanazok a partok hosszú ideig maradnak a hatalomban, és lényegében csoportcélokra foglalják le a közjavakat.

Léteznek olyan tipologizálási kísérletek is, amelyek számos sajátos történelmi körülményt is figyelembe vesznek. Összegezve több korábbi tipologizálási javaslatot, Gunther és Diamond (2003. 171–173.) három kritériumot vesz figyelembe, éspedig: a) a partok szervezeti jellegét; b) programjaik sajátosságait; c) stratégiáit, azaz viselkedését a többpárti demokrácia-keretben. Ez utóbbi alapján megkülönbözteti a pluralista-toleráns és a hegemonisztikus viselkedésmódot. Mindezt történelmi összefüggésben is vizsgálva, az 1850-től 2000-ig terjedő korszakban összesen 15 párttípust különböztetnek meg (vö. Gunther–Diamond 2003. 175–189.):

1. helyi befolyással rendelkező személyiségek pártjai,
2. klientalista pártok,
3. osztályalapú tömegpártok,
4. leninista pártok,
5. a pluralizmust elfogadó nacionalista pártok,
6. vallásalapú tömegpártok,
7. ultranacionalista pártok,
8. vallásos-fundamentalista pártok,
9. etnikai pártok,
10. az indiai kongresszuspárt mintáját követő pártok,
11. gyűjtőpártok,
12. konkrét célt követő (például autonomista) pártok,
13. személyiségelvű pártok,
14. baloldali szabadelvű (libertárius) pártok,
15. posztindusztriális szélsőjobboldali pártok.

Amint ebből a tipologizálásból is kitűnik, a pártok nem egyforma módon viszonyulnak a demokratikus pártversenyhez. Ennek kapcsán merül fel az úgynevezett „egypárt”-kérdés. Az egypárti rezsimekben (például a kommunista rendszerekben), még ha tartanak is választásokat, nincs választási versengés. Ezért az *egypárt* értelmezése ellentmondásban látszik a párt (mint *pars* – rész) eredeti fogalmával, amely szerint a párt célja, hogy választási verseny nyomán képviselőit kormánypozíciókba juttassa. Janda (1980) kísérletet tett olyan pártdefiníció megalkotására, amely az egypártot is magában foglalja. Szerinte a párt célja képviselőinek kormányzati pozíciókba való juttatása akár a) választások révén, akár b) közvetlen adminisztratív akciók útján, illetve c) akár erőszakos úton is. E meghatározást azonban az teszi problematikussá, hogy nem határol el eléggé olyan egyéb társadalmi csoportoktól, intézményi szereplőktől – mint például a tradicionális arisztokrácia, a fegyveres erők vagy a papság –, amelyek szintén közvetlen kijelöléssel helyezik el képviselőiket kormányzati pozíciókba (Fisichella 2006. 160.).

Etnikai pártok, etnoregionalista pártok

A demokratikus berendezkedésű európai államokban az etnikai-kulturális közösségek és régiók érdekeit képviselő pártok meglehetősen egyenlőtlenül oszlanak el: egyes országokból hiányzanak (jóllehet nemzeti kisebbségek jelen vannak az illető országok társadalmában), más országokban viszont majdhogynem minden pártnak van etnikai, illetve regionális jellege. Ez utóbbi európai államok közé sorolhatjuk például Belgiumot vagy Spanyolországot. Ugyanakkor léteznek autokratikusabb berendezkedésű, nem európai államok, amelyeknek a pártjai között azonban szintén találhatunk etnikai-nyelvi érdekek képviseletét felvállaló pártokat.

A valamilyen etnikai, regionális-kulturális identitásra (is) alapozó pártok vizsgálatában két irányt különböztethetünk meg: a) az *(etno)regionalista*, illetve b) az *etnikai* pártok vizsgálatát.

Az *(etno)regionalista* pártokra összpontosító nézőpontból a Nyugat-Európa intézményesen is elismert régióiban működő pártok állnak az előtérben; ezek számára a fő kérdés, hogy miképp lehet e régiók kompetenciáit bővíteni a központi államhatalom ellenében. Mivel intézményesített régiókról van szó (még ha azok nem is esnek mindig egybe a történelmi tudatban élő régióval), az elsődleges elem itt a territorialitás, az etnikai-kulturális különbözőzés csak másodlagos fontosságú, pontosabban, e pártok esetében a meghatározás alapeleme a területhez tartozás (az *etno-* előtagot ezért indokolt zárójelbe tenni). Az etnikai elem itt csak egyik meghatározója a területi identitásnak, de nem feltétlenül az egyetlen. Így jól megfér egymás mellett e kategóriában a Dél-tiroli Néppárt (ahol a területet meghatározó identitás egyértelműen párhuzamba állítható a Székelyfölddel) és az Észak-Olaszország elszakadásáért harcoló Északi Liga (Lega de Nord), amely nem létező területi identitásra támaszkodik, inkább megkonstruálni kíván egy ilyen identitást a sajátos „padániai” etnokulturális identitás hirdetésével. Szintén e kategóriába sorolhatóak a katalán, baszk és galíciai etnoregionalista pártok, de más spanyol régiókban működő regionalista pártok is (például az Andalúziai Párt, a Kanári Koalíció) vagy a Plaid Cymru Walesben (Bakk–Székely 2012. 8.).

Az (etno)regionális megközelítés kapcsán különbséget kell tenni *regionális* és *regionalista* párt között. Előbbi megkülönböztető ismérve ugyanis csupán annyi, hogy választói támogatottsága bizonyos területekre koncentrálódik, míg utóbbi típus ezen túlmenően egyértelműen a régió érdekeit politikai programokban is megfogalmazza. Sokszor azonban nem lehet eldönteni, hogy egy adott párt *regionalista-e* vagy csupán *regionális*. Egy román példa: a kilencvenes években jelentős politikai súllyal rendelkező, szélsőségesen nacionalista Román Nemzeti Egységpárt (PUNR) egyértelműen erdélyi regionális jelenség volt, ám nem az erdélyi regionális érdekeket tartotta szem előtt, hanem egyszerűen csak kihasználta az erdélyi románok magyarok iránt táplált ellenérzéseit, és ezzel épp egy valós regionalista alternatíva megjelenését is akadályozta, erősítve a nacionalista centralizmust (Bakk–Székely uo.).

Az *etnikai* pártok esetében az etnicitás az elsődleges jellemző, az etnikai csoportok territoriális jellege – az, hogy tömbben vagy szétszórtaan élnek – másodlagos, de természetesen ez is tényező e pártok sikerességének a magyarázatában.

Gunther és Diamond (2003. 182–183.) az etnikai pártot olyan politikai szervezetnek tekintik, amely a „saját etnikai csoport szavazatainak maximalizálására törekszik”, de amelynek klientelista jellege van, mivel célja az állam minél több erőforrásához biztosítani a hozzáférést az etnikai alapon körülhatárolt klientúra számára.

Más szerzők (pl. Chandra 2004) úgy vélik, hogy az etnicitáshoz való viszony tekintetében háromféle párt különböztethető meg:

- *multietnikus*, amely megpróbálja áthidalni a társadalomban létező etnikai törésvonalakat, és ezt úgy éri el, hogy a társadalom minden politikailag releváns etnikai csoportját megszólítja;
- *nonetnikus*: az a párt, amely az etnicitásra nézve „vak”, vagyis amelynek az önmeghatározásában nem játszik szerepet az etnicitásra való hivatkozás;
- *etnikai*: amely egyetlen etnikai csoport politikai érdekképviselőjére vállalkozik.

Az etnikai párt csak egy etnikai csoportot kíván megszólítani, ekként használ – akár kirekesztőnek is mondható – hívószavakat. A hívószavak *lehatárolják* és *mobilizálják* az etnikai csoportot, és ezért egy etnikai párt nem nagyon tudja meghaladni – a választási sikeresség tekintetében – a demográfiai súlya által kijelölt határokat. Az etnikai pártokhoz kapcsolódik a *kongresszuspárt* típusa, amely több etnikai csoport koalíciója egyetlen politikai pártban (az első ilyen típusú párt Indiában alakult meg), ez inkább multietnikus jellegű.

A pártrendszer fogalma, pártrendszer-tipológiák

A pártrendszer fogalma; jellemzők, mutatók

A pártok nem önmagukban, hanem egymáshoz fűződő viszonyukban működnek. Nemcsak választóik akarától, hanem a parlamenti pártküzdelmek lefolyásától is függ létezésük, sőt, a modern parlamentáris rendszerek mind pártküzdelmek eredményei. A *pártrendszer* fogalma ezen összefüggések rendszerét segít leírni; elsősorban *a pártok közti verseny szerkezetét és dinamikáját jelenti*. Interakciók rendszere: nem annyira az azt konstituáló pártok, mint inkább e pártok egymáshoz való viszonya az, ami meghatározza egy adott ország pártrendszerét, amely megmutatja, hogy az egyes pártok miként helyezkednek el a politikai palettán. Másképp: a *pártrendszer a pártok közötti viszonyok mintázata* (Enyedi–Körösényi 2004. 141.).

Duverger (1964) meghatározása szerint a pártrendszer „egy adott társadalomban létező pártok formáinak és együttlétezésük feltételeinek összessége”.

A pártrendszerek jellemzésére számszerű mutatókat is kidolgoztak. Két ismertebb mutató:

a) a *pártok effektív száma*, amelynek képletét Taagepara dolgozta ki:

$$N = 1 / \sum p_i^2$$

Itt p_i az „i”-dik párt mandátumaránya az országgyűlésben, tehát – például – 25%-os mandátumarány mellett $p = 0,25$.

Ez a mutató a meghatározó pártok számára utal. Ha például csak két párt van a parlamentben, és az egyik részesedése a mandátumokból 90%, a másiké pedig 10%, akkor $N = 1,2$, ami azt mutatja, hogy a rendszer sokkal közelebb van az egypártrendszerhez, mint a kétpártihoz. Ha viszont több, nagyjából egyenlő súlyú párt jut be a parlamentbe, akkor ez az érték magasabb. Például: öt párt esetén,

amelyeknek a mandátumrészesedése egy százfős törvényhozás esetén: 42-26-12-12-8, akkor az N értéke: $N = 3,58$, vagyis az effektív pártok száma közel 4.

b) a *frakcionalizáltsági index* – a pártok effektív számához hasonló mutató:

Képlete: $F = 1 - \sum p_i^2$, ahol p_i az „ i ”-dik párt mandátumaránya az országgyűlésben, akárcsak az effektív pártszám képletében. Könnyű belátni, hogy e mutató értéke a 0–1 tartományban mozog. Az 1-hez közelítő értékek azt jelzik, hogy a parlamenti pártpaletta nagyon „töredezett” – sok kis pártból tevődik össze –, míg a 0-hoz közelebb eső értékek azt mutatják, hogy egy-két domináns párt uralja a pártpalettát.

Mindazonáltal a pártok közötti verseny struktúrája jóval összetettebb, nem írható le a fentebb vázolt számszerűsítő mutatókkal. A pártok közötti interakciók összetettek, *különböző színtereken* bontakoznak ki. Ezek a színterek:

- a választási küzdelem színterei,
- a parlamenti viszonyrendszer,
- kormányzati arénák,
- érdekegyeztetési fórumok stb.

A pártrendszerek aszerint is vizsgálhatók, hogy mely színterek fontosak a pártok számára. Például a kormányzati szint vagy koalícióépítési stratégia fontosabb lehet a választási stratégiánál.

A pártrendszer stabilitása vizsgálható a pártok egymáshoz való viszonyában. Általában a *stabil törésvonalak*, stabil választási rendszerek és stabil politikai intézmények segítik elő a pártrendszer stabilitását. A stabilitás függ a koalíciókötéstől is: ha pl. a pártok kitartanak koalíciós partnereik mellett azok népszerűségcsökkenése mellett is, akkor ez a verseny szerkezetét konzerválja, és a választói viselkedés is stabilizálódik.

A stabilitás kapcsán határozhatjuk meg a *magpárt* fogalmát: azok a pártok, amelyek hosszabb, történelmi távlatban is meghatározóak.

Az említett indexeken (pártok effektív száma, frakcionalizáltsági index) túl, a verseny és a stabilitás többi tényezője alapján további, nem annyira számszerűsíthető jellemzőket is figyelembe kell venni, amelyek a pártrendszereket leírják, osztályozásukat finomítják. Ezek (vö. Enyedi–Körösényi 2004. 142–143.):

– A *fragmentáltság* nem csupán a létező pártokra, hanem a pártokat tömörítő blokkokra is tekintettel van, amelyek meghatározzák a szóba jöhető kormányzati alternatívákat. Ha például három erős, koherens pártblokk verseng a kormányzati hatalomért, akkor e helyzetben másodrangú, hogy az egyes blokkok hány szövetséges pártból állnak.

– A *polarizáltság* annak a mértéke, hogy a pártok – elsősorban a szélső pólusok és a szemben álló blokkok – mekkora távolságra vannak egymástól. A polarizáció mérésére is vannak kidolgozott indexek (számszerűsítési képletek), azonban az ideológiai távolságok mérésére ez az index nem feltétlenül alkalmazható.

– Az előbbieket mellett a pártrendszerek leírására, csoportosítására figyelembe veendő még a verseny ideologikus jellege (azaz hogy mennyire ideologikus, illet-

ve mennyire pragmatikus az), a szavazatingadozás mértéke, a kormányváltások gyakorisága, illetve a tipikus koalíciós formulák.

A szakirodalomból több koncepció, kísérlet is ismert a pártrendszerek osztályozására.

A kétpártrendszer–sokpártrendszer modellje

A két fő csoportra – kétpártrendszerre és sokpártrendszerre – való felosztás koncepciója Duvergerre (1964) vezethető vissza.

Kétpártrendszer akkor jön létre, ha a legnagyobb párt megszerzi a parlamenti helyek többségét, és ennek alapján kormányt alakíthat, ugyanakkor pedig a második legerősebb párt eséllyel rendelkezik arra, hogy ellenzéki politikája nyomán maga is többségre teheszen szert a parlamentben, és így szintén kormányt alakíthasson majd. E helyzet számszerű meghatározására is történtek kísérletek. Rae szerint kétpártrendszerrel akkor beszélhetünk, ha a legnagyobb parlamenti párt a parlamenti helyek kevesebb mint 70%-ával rendelkezik (ellenkező esetben inkább egypártiságról lehetne beszélni), ugyanakkor a két legerősebb párt összesen a helyek legalább 90%-át mondhatja a magáénak (Enyedi–Körösényi 2004. 145.).

A kétpártrendszer meghatározó példáinak a stabil brit és amerikai pártrendszer tekintették, amelyek előnyös tulajdonsága a stabilitás, a mérsékelt centrista program volt. A két nagy párt a „szabad” szavazatokat a centrum környékén vélte megtalálni, a politikai választási harc ezért a „centrum” megszerzéséért folyt, ami hozzájárult a stabilitáshoz, hiszen kormányváltások esetén nagy politikai irányváltásra nem került sor.

A *sokpártrendszer* körülményei között egyetlen pártnak ritkán sikerül megszereznie a kormányzáshoz szükséges többséget, ezért általában *koalíciós kormányzásra* kerül sor. A koalíciós kormány stabilitása a benne részt vevő pártok kompromisszumkészségétől függ. A koalíciós kompromisszum fenntartása általában folyamatos politikai egyeztetéseket jelent. A sokpártrendszerekben ezért kitűnnek azok a pártok, amelyek *koalíciós potenciállal*, illetve *zsarolási potenciállal* rendelkeznek. Koalíciós potenciállal az a párt rendelkezik, amelyikre szükség van valamilyen kormánytöbbség létrehozásához. Zsarolási potenciállal pedig az a párt bír, amely képes befolyásolni a pártversenyt, még ha ki is hagyják a koalíciókból (Enyedi–Körösényi 2004. 144–146.).

Sartori pártrendszer-tipológiája

Sartori a pártok száma mellett az ideológiai távolságot is figyelembe vette.

Első típusa: az „*atomizált (formátlan) pártrendszer*”, amely a még kialakulatlan demokráciákra jellemző; esetében a pártok száma nem lényeges, ugyanis a verseny körülményei ekkor még kialakulatlanok.

A második típus Sartorinál is az *egypártrendszer* vagy *nem versengő* (*nem-kompetitív*) *pártrendszer*. Ez három alkategóriára bomlik:

– A „*valódi*” *egypártrendszer*, amelyben a pluralizmus teljesen hiányzik. Legismertebb példája a szovjet/kommunista rendszer, amelyben egyetlen párt birtokolta a politikai szervezkedés monopóliumát, és az állammal összefonódva közhatalmi funkciókat is gyakorolt (ez tehát némiképp ellentmondásban van a klasszikus pártmeghatározással). Ezen belül további alváltozatok léteznek: a) totalitárius egypártrendszer (erős ideológiai kontroll, jellemzően a kommunista rezsimekben létezett ilyen); b) tekintélyelvű rendszerek: ezekben már kisebb az egypárt mobilizációs ereje; c) pragmatikus rendszerek, melyekben az uralkodó párt inkább befogadó jellegű.

– A *hegemon* *pártrendszerek*, amelyekben ugyan több párt létezik, de az egyikük kitüntetett helyzetben van, a többi párt nem valódi versenytárs. Az ilyen rendszerint egy, a társadalomba mélyen benyúló klientúrarendszerre támaszkodik. Példák: a Mexikói Forradalmi Párt. Ezekben a politikai rezsím játékszabályai megakadályozzák a kisebb pártok alternatív erővé válását.

– *Predomináns pártrendszerek*, amelyekben valódi verseny folyik, de az egyik párt olyan erőforrásokkal és támogatottsággal bír, hogy képes hosszú ideig – például 3-4 választási cikluson át – megszerezni és megtartani a kormányzó hatalmat (India, Norvégia, Írország).

A harmadik típust a *többpártrendszerek* vagy a *versengő* pártrendszerek alkotják. A versengő pártrendszerekben legalább kettő, de általában több párt is egymással versengő viszonyban van. Sartori ezeken belül is több alkategóriát állapít meg:

– *Kétpártrendszerek*: ezekben a pártrendszerekben általában két párt – a kormánypárt és az ellenzék pártja – váltogatja egymást a hatalomban. Ilyen az amerikai vagy a brit pártrendszer. Történetileg az angol parlamentarizmus keretei között alakult ki, ezért a brit kétpártrendszer és parlamentarizmus együttesen az ún. *Westminster-modellt* alkotja, amelyet *kétpárti pluralizmus*nak is neveznek.

– *Sokpártrendszerek*, amelyeken belül szintén elvégezhető egy klasszifikáció: a) *korlátozott pluralizmus*, amelyben 3-5 párt verseng rendszeresen a hatalomért; b) *szélsőséges pluralizmus*ról hat vagy annál több párt esetén lehet beszélni. A pártok számának a korlátozása általában a választási küszöb révén következik be (jellemző értéke, de nem feltétlenül: 5%) – ez esetben korlátozott pluralizmus alakul ki.

Ha a sokpártrendszerek esetében a pártok közötti ideológiai távolságot (polarizációt) tekintjük, akkor *mérsékelt* és *polarizált pluralizmust* különböztetünk meg.

Sartori típusai közül Európában a *kétpárti (korlátozott) pluralizmus*, a *mérsékelt pluralizmus*, valamint a *polarizált pluralizmus* típusai a leggyakoribbak. A brit kétpárti pluralizmus igazából 1945 után jellemezte Angliát. Kevés olyan periódus volt, amikor szükség volt egy harmadik parlamenti pártra – ez a Liberális Demokraták pártja volt – a kormányalakításhoz (1974–79-ben a Munkáspártnak,

2010-ben pedig a Konzervatív Pártnak). A brit kétpártrendszerben a két nagy pártnak, a Konzervatív Pártnak (toryk) és a Munkáspártnak (laburisták) gyűjtőpártként kell viselkednie és működni ahhoz, hogy versenyben tudjon maradni.

A *mérsékelt pluralizmusúnak* mind a korlátozott pluralizmus (3-5 párt), mind a szélsőséges pluralizmus (6 vagy hatnál több párt) pártrendszerét lehet tekinteni, ha ennek jellemzői jelen vannak. A főbb jellemzők: a) nincsenek jelentős rendszerellenes pártok; b) a politikai verseny kétpólusú; c) a pártrendszer nem polarizált, az ideológiai távolság a pártok között kicsi, konszenzus van köztük az alkotmányt és alapértékeket illetően; d) centripetális irányú a verseny (a középben levő szavazók megnyerésére irányul); e) alternatív koalíciók versenyeznek a kormányra jutásért. A mérsékelt pluralizmus egyik példája az NSZK politikai élete: 1953-tól 1998-ig a három vezető párt, a CDU-CSU, a szociáldemokraták (SPD) és a szabaddemokraták (FDP) együttes parlamenti részesedése 80% fölött volt. Az elmúlt évtizedben azonban változott a német pártrendszer, a zöldek erősödtek, és megjelent egy rendszeren kívüli párt is, az Alternatíva Németországért (AfD).

A *polarizált pluralizmus* akkor jön létre, ha a releváns pártok száma 5-6-nál nagyobb, és közöttük nagy az ideológiai távolság. Jellemzői: a) vannak „rendszerellenes” pártok; b) a pártok közötti politikai és ideológiai távolság nagy, a politikai konszenzus foka alacsony; c) a verseny centrifugális, vagyis elsősorban a „szélsőséges” szavazók megnyerése a tét, és ezért jelen van a túllicítálás politikája; d) nincs kormányképes ellenzék, az ellenzék politikailag felelőtlen. Ennek több történelmi példáját ismerjük. Az első világháború utáni Németország, a weimari köztársaság (mely megalapozta a náciizmus hatalomra kerülését) az egyik első példa. De idesorolható a második világháború utáni Olaszország vagy a Negyedik Francia Köztársaság is, amelynek a reformját De Gaulle valószínűsítette meg a félelmi rendszer bevezetésével (az 1958-as alkotmányreformmal). A magyarországi pártrendszer 2010 után szintén a polarizált pluralizmus számos jegyét mutatja.

LaPalombara és Weiner pártrendszermodellje

Sartori tipológiája elsődlegesen a pártok számából indul ki, ezt egészíti ki az ideológiai polarizáción alapuló kritériumokkal. LaPalombara és Weiner ezzel szemben úgy vélte, hogy a pártok számára korábban javasolt kétpárti és többpárti modellek, tipológiák nem hoztak kielégítő eredményeket a pártrendszerek működésének értelmezésében: elsősorban a pártok „belső jellemzőiből” és a hatalom birtoklásának a módjából kell kiindulni (Fisichella 2006. 175–176.).

A „belső jellemzők” között LaPalombara és Weiner az ideológiai intenzitás fokát tekinti a legfontosabbnak; ennek alapján a pártok egy olyan tengelyen helyezhetők el, amelynek a két végpontja a „maximális pragmatizmus” és a „maximális ideologizmus”. A hatalom birtoklása tekintetében pedig a hegemoniát és a rotációt kell tekintetbe venni. Hegemonikus az a rendszer, amelyben a hatalmat tartósan ugyanaz a párt vagy koalíció birtokolja, míg rotációról akkor beszélünk,

ha a kormányzó párt vagy koalíció viszonylag gyakran váltakozik. E két kritérium alapján négy alapkategóriát állítottak fel:

1. ideologikus hegemonikus rendszer,
2. pragmatikus hegemonikus rendszer,
3. ideologikus rotációs rendszer,
4. pragmatikus rotációs rendszer.

Ezekre azonban még további finomításokat is bevezettek. A hegemonikus rendszerek esetében három alkategóriát tartalmazó osztályozást javasoltak, ezek (Fisichella uo.):

– *Autoritárius* egypárti (hegemón) rendszerek: egyetlen monolitikus, *ideológiailag orientált, de nem totalitárius párt* uralja. Ennek egyik klasszikus példája Franco Spanyolországában a Falange mozgalom (1937–75).

– *Totalitárius* egypárti homogén rendszer: egy erősen ideologikus párt jellemzi, melynek történelmi példáit a kommunista államokat (Szovjetunió, Kína) vezető kommunista pártok adják, de idesorolható a nemzetiszocialista Németország vezető pártja is.

– *Pluralista egypárti rendszereket* inkább pragmatikus pártok uralják, amelyek inkább a többi csoport beolvasztására, semmint szétverésére, megsemmisítésére törnek. Ennek jellegzetes példája Mexikó Intézményes Forradalmi Pártja (PRI). Ez a párt 1929 és 2000 között hegemón módon kormányozta Mexikót, és a mindenkori mexikói elnököt adta. A párt pragmatizmusa abból is kitűnik, hogy legfőbb belpolitikai ellenfele a Nemzeti Akció Pártja volt, de az ellentét közöttük nem ideológiai jellegű volt, mivel mindkét párt tagja volt a Szocialista Internacionálnak.

A rotációs rendszerek tekintetében LaPalombara és Weiner az ideológiailag polarizált és kevésbé polarizált többpártrendszereket veszi számításba.

Politikai törésvonalak és pártok

A pártrendszerek osztályozása egyértelművé tette, hogy a pártok kialakulásának és egymáshoz való viszonyának egyik meghatározója épp keletkezésük története. A pártfejlődés történeti dimenziójának egyik fontos elmélete a törésvonal-elmélet, amely a szociológiai értelemben vett csoporttagolódást és -rétegződést – s ebből adódóan az ennek megfelelő politikai tagolódást is – társadalomtörténeti előzményekhez köti.

Bartolini és Mair (1990. 214–218.) szerint a törésvonalak három szinten alakulnak ki:

1. A *társadalmi struktúra* szintjén: ez empirikusan, a szociológia fogalmaival leírható szint.
2. *Normatív* szinten: az értékek, attitűdök, a csoportok önazonosságának a szintjén.

3. *Szervezeti szinten*: az intézmények és szervezetek – például a politikai pártok – szintjén.

Törésvonal ténylegesen akkor alakul ki, ha a politikai tagoltság e három szinten egyaránt megvan, és egymást erősítve létezik, vagyis ha a társadalmi és értéktagoltság, valamint a politikai tagoltság összekapcsolódik, „egymásba zárul”. A társadalmi tagoltság, a társadalmi különbségek önmagukban még nem eredményeznek politikai tagoltságot, még nem pártrendszer formáló tényezők; hogy azzá váljanak, ahhoz számos aktív és aktivizáló tényezőnek kell még léteznie. Először is: végbe kell mennie a politikai modernizációnak, vagyis a választójognak ki kell terjednie majdnem a teljes felnőtt lakosságra, hogy ezáltal – elvileg – minden csoport, réteg kapcsolatba kerüljön a politikával. Aztán ehhez – a csoportok, társadalmi kategóriák megszólításához – szimbólumokra, üzenetekre van szükség, az azokat formáló értelmiségekre. A diszkurzív politológia fogalmaival: egy narratíva megteremtésére van szükség. És mindez politikai szervezőmunkát, tömegmozgalmat igényel, amelyek láthatóvá teszik a társadalmi konfliktusokat. A törésvonal fogalma azt tartalmazza, hogy az egyes társadalmi rétegeket, csoportokat elválasztó érdekkülönbségek láthatóvá, a köztük levő konfliktus nyilvánosan megélhetővé válik, és ehhez a különbséghez szervezett politikai táborok, szubkultúrák is kapcsolódhatnak (Enyedi–Körösényi 2004. 55–56.).

A törésvonal fogalmával más szerzők is foglalkoztak. Lipset és Rokkan (1967) klasszikussá vált törésvonal-elméletükkel elsősorban a kulturális normákra, identitásokra, politikai stratégiákra alapoznak, és ezek segítségével értelmezik az európai pártrendszerek kialakulását.

Lipset és Rokkan (1967) elméletének az alapja Rokkan történeti-szociológiai modellje, amelyet több művében is megfogalmazott. E modellnek az alapvetése a következő (vö. Enyedi–Körösényi 2004. 57–72.):

A törésvonalak eredete a 16–19. századig nyúlik vissza, és a pártok mögött olyan megosztottságok vannak, amelyek bizonyos *történelmi kulcsidőszakokban* (például reformáció, napóleoni háborúk) alakultak ki. Ebben a – nemzetállamok kialakulását előkészítő – korszakban a társadalmi átalakulások legfontosabb, konfliktustért, illetve -mintázatot alakító kérdései a következők voltak:

- Ki ellenőrzi az *egyházi intézményeket* (Róma vagy a nemzeti elit a protestantizmus valamely ágazata révén)?
- Ki ellenőrzi a *tömegoktatás intézményeit* (az egyház vagy a szekularizált állam)?
- Milyen érdekek határozzák meg a *nemzeti gazdaságot* (ipari vagy mezőgazdasági szempontok)?

A protestantizmus hatására erősödött az alulról szerveződő civil társadalom, míg a katolikus térségben a tömeges írni-olvasni tudás, a nemzeti tudat és az önálló társadalmi szerveződés később alakult ki. Ahol az abszolutizmus erős volt, késleltetetten, de robbanásszerűen zajlott le a demokratizálódás (Franciaország, Poroszország), ahol viszont az uralkodóval szemben egy erős rendi képviselő is

létezett, ott az ellenzék legitim szerepe hamarabb kialakult, és a választójog bővítésére folyamatosan került sor (Nagy-Britannia, Hollandia, Svédország). Mindezek a fejlemények meghatározták és a következmények révén jól magyarázzák az egyes pártcsaládok megjelenését az adott országban. Összességében, mondja Rokkan, a modern európai pártpolitikát négy nagy társadalmi-politikai törésvonal strukturálta:

1. A nemzetépítő kultúra és az alávetett kultúrák viszonya

A nemzetépítő kultúrák a centralizálás és szabványosítás útján szilárdultak meg. Perifériák mindenütt kialakultak a nemzetállami centrummal szemben, de nem mindenütt generáltak pártokat. Ott, ahol a perifériák pártokat tudtak kialakítani, etnoregionalista vagy etnikai pártok jöttek létre. Sokszor a perifériák beolvadtak vagy eltűntek, majd utóbb, a 20. század közepétől újból megjelentek. A múlt század hetvenes éveitől Európában egy „etnikai reneszánsz”-nak nevezett folyamat bontakozott ki, amely több etnikai-területi kisebbség politikai aktivizálódását eredményezte. Ez volt megfigyelhető Olaszországban, Belgiumban, Spanyolországban.

2. Az állam és egyház viszonya

Az állam és egyház szembenállása már nem területi jellegű az államon belül, hanem funkcionális konfliktus: harc azon intézményi befolyásért folyt, mely a „lelkek” feletti uralmat biztosítja. Ez részben kapcsolódik a reformáció és ellenreformáció vallási konfliktusához (16–17. század), ugyanis a nemzetállamok kialakulása és megszilárdulása elsősorban a reformációhoz kötődik. Mind a nemzetépítő kultúra és a periféria konfliktusa, mind az állam–egyház viszony elsősorban értékalapú konfliktus volt. Az identitással kapcsolatos konfliktusok robbanékony jellegűek voltak, és ott nem váltak a demokratizálódás és a modernizáció fékezőivé, ahol ezeket a konfliktusokat még a választójog kiterjesztése előtt sikerült nyugvópontra juttatni. Ugyanis az identitással és erkölccsel kapcsolatos konfliktusokat nagyon nehéz a tömegdemokrácia körülményei között kezelni; ezek a konfliktusok nem oldhatóak fel a többségi szavazás technikáival.

3. Agrárérdek és ipari érdek viszonya

Az ipari forradalom egy új ellentétet, konfliktust hozott létre a vidék–város között. Ez a konfliktus érdekalapú, mert gazdasági (modernizációs) alapja van, de egyben értékalapú is, hiszen a város és vidék lakossága egyre eltérőbb identitáskörhöz, kultúrához kezdett tartozni. Ez az agrárius földbirtokos osztály politikai érdekeit állítja szembe a városi polgárságéval és a munkásságéval. Az értékek világában ez a *modernitás* és a *tradicionális* konfliktusa. A vidéket az organikus közösségek és a politikai konzervativizmus, a várost az individualizált népesség jellemezte. A vidéki szavazók, a kisvárosok lakossága inkább a konzervatív pártok, a jobboldal szavazóbázisát alkotja. A nagyvárosi népesség viszont a másik

politikai pólust alkotta: ez a 19. században a liberálisok, majd – a választójog kiterjesztésével, a 20. században – a baloldal (szociáldemokraták, esetenként a kommunisták) szavazóit jelentette.

4. Tőketulajdonosok és bérmunkások viszonya

Ez az ellentét elterjedtebb a többenél, élessé a bérmunkások radikalizmusa, a szocialista mozgalmak tették a 19. században, amelyek az egyes országokban az ipari létesítmények nagysága, az iparosítás története, a munkások helyi társadalomba való integráltsága, a társadalmi mobilitásból adódó lehetőségek szerint alakult. Fontos volt a munkás-önszerveződés hagyománya (a szakszervezetek kialakulása és megerősödése), ami a munkáspártok létrejöttét segítette; ezek a pártok *osztálypártok*ként jelentek meg, és alapvetően megváltoztatták a politikai küzdelem jellegét, ugyanis fontos szerepet vittek a választójog kiterjesztésében. A munkáspártokkal szemben a tulajdonosok és a középosztály pártjait láthatjuk. Ezek leginkább a korábbi liberális pártokból alakultak ki. Azonban Angliától eltérően a kontinentális Európában a „felsőbb osztályok” politikailag sohasem váltak egységessé, hanem vallási, ideológiai vagy akár gazdasági érdekkellentéik miatt megosztottak maradtak.

Lipset és Rokkan megfigyelése szerint az 1920-as évekre stabil pártok alakultak ki, és ezek megmaradtak a '60-as évek közepéig. A törésvonalak ezen stabilitására vonatkozó hipotézist *befagyási hipotézis*nek is nevezik, amely egyben azt is megfogalmazza, hogy a pártok képesek alakítani, illetve konzerválni a társadalomban kialakult törésvonalakat. Amennyiben a pártrendszerek automatikusan követnék a társadalmi változásokat, az 1920–1960 közötti változásoknak a pártok, pártszövetségek terén is radikális változásokat kellett volna eredményeznie. Azonban a pártok stabilak maradtak, mert aktív társadalomszervezési munkával stabilizálták választói táborukat, és erre a stabil táborra alapozva óvatos változtatásokat hajtottak végre politikájukon, anélkül, hogy ez identitásuk megváltoztatásának a látszatát keltette volna.

A hetvenes évekre azonban megdőlt ez a stabilitás, néhány fontos változás döntötte meg:

- megváltozott a társadalom szerkezete: teret nyert a terciér szektor és a szekularizációs folyamat: csökkent a vallásos népesség száma;
- gyengült a pártkötődés, lazult az osztályalapú szavazás;
- a tömegpártok átalakultak *néppártokká*, vagyis az osztály- és rétegpártok helyett széles, heterogénebb szavazóbázisra támaszkodó „mindenevő” (catch-all) pártok léptek előtérbe;
- új politikai ideológiák jelentek meg: az új baloldal (zöldpártok), az új jobb (neoliberálisak és nacionalisták).

Ennek alapján több elképzelés is született a törésvonal-elmélet revíziójára, újrafogalmazására vonatkozóan. Egyes szerzők szerint teljesen el kell vetni a törésvonal-elméletet. Daniel Bell amerikai szociológus szerint egy posztindusztriális

forradalom ment végbe, amely új, értékalapú törésvonalat teremtett. A *materiális és posztmateriális* értékek ellentéte került előtérbe. Például: az új baloldal (a zöldek) posztmateriális kötődésűek: így hozták be a politikába a környezetvédelmi, antinukleáris, feminista értékeket.

Pártcsaládok – politikai családok

A pártok pártcsaládokba (politikai családokba) tömörülnek annak alapján, hogy a) milyen érdekeket képviselnek, b) milyen értékek alapján fogalmazzák meg programjaikat; c) milyen gyakorlati politikát folytatnak, valamint d) milyen nemzetközi pártszövetséghez tartoznak. Bár a pártcsaládokat elsősorban ideológiai alapon szokásos meghatározni, ez az elhatárolás az egyes pártok esetében konkrétan nem teljesen célravezető, ugyanis nem mindegyik párt határozza meg önmagát elsősorban ideológiai alapon; „az egyes pártok »értelmét« gyakran nem valamely ideológia képviselésében érdemes keresnünk, hanem például egy adott konfliktusra való válaszban, a kliensrendszerben vagy a pártvezető karizmatikus vonzerejében” (Enyedi-Körösi 2004. 75.).

A 20. századi európai pártpolitikában, elsősorban a jelzett „befagyási” periódusban négy nagy szellemi-ideológiai irányzat játszott főszerepet:

- a liberalizmus,
- a konzervativizmus,
- a kereszténydemokrácia és
- a szociáldemokrácia.

A liberális és konzervatív pártok jobbára parlamenti eredetűek (honorációr, illetve belső eredetű) pártok voltak, a szociáldemokrata és kereszténydemokrata viszont tömegpártként jöttek létre. Ezek mellett léteznek olyan kisebb pártok, mint a hagyományos agrárpártok, a zöld és újbaldali pártok. Számolni kell továbbá olyan szélsőséges pártokkal is, mint a kommunista, illetve a fasiszta pártok.

A pártok „családokba” való besorolására, a pártcsaládok jellemzésére az idők során egy fogalompár vált használatossá, a *bal–jobb kategóriapáros*. Ez egy változó tartalmú fogalompár, de a parlamentáris tagolódást a leggyakrabban ezzel jelölik. A bal–jobb szembenállás a francia forradalomig nyúlik vissza, amikor a királypártiak a nemzetgyűlés elnökétől jobbra, a forradalom támogatói pedig balra ültek. Ez a különbségtétel azután – ha más és más politikai tartalommal is, de – továbbhagyományozódott a nyugati világban. A baloldal a francia felvilágosodás és forradalom eszmei alapjain álló pártokat tömöríti, a jobboldalhoz pedig azok sorolhatóak, amelyek kisebb-nagyobb mértékben elutasítják ezeket. A baloldalon levő pártok optimistán szemlélik az ember intellektuális és morális sajátosságait, ebből adódóan nyitottabbak az átfogó társadalomalakító törekvésekre, azt helyezik előtérbe, ami minden emberben közös, ezért támogatják a különböző egyenlőtlenségek csökkentését. A jobboldal emberképe szkeptikusabb, és a társadalmi

tervezéssel szemben az organikus változást és a hagyományok szerepét hangsúlyozza. Az emberek közötti különbségeket természetesnek és a jó politikai közönség szükséges alkotóelemeinek tekinti. Ez a szemléleti különbség az idők során újabb és újabb eszmei-ideológiai tartalmakkal bővült. A gazdaság terén a baloldal az állam nagyobb mértékű piaci beavatkozásait és a szélesebb körű újraelosztást szorgalmazza, a jobboldal ezzel szemben inkább bízik a piac önszabályozásában, a szabad versenyben (MPE 2019. 240.).

A bal–jobb dualizmus fennmaradása – a „bal” és „jobb” ideológiai-politikai tartalmának folyamatos változása ellenére – a politika „természetéből” is adódik: a nyugati politikai fejlődés mindig ellentétes pólusok küzdelmén keresztül zajlott (a monarchia ellenpontja a köztársaság, a burzsoáziáé a szocialista mozgalom, a katolikusoké a protestánsok voltak). A modern politika elmúlt két évszázada alatt a bal–jobb szembenállás tartós tengellyé vált, amelynek a tartalmát mindazonáltal az egyes korok kihívásai folyamatosan újraírták. Mégis fennállt egy viszonylag állandó értékellentét a tradíció és újkori racionalizmus, a vallásosság és ateizmus, illetve a konzervativizmus és a progresszió között. Ezt a viszonylagos állandóságot igazolja az is, hogy politikai szociológiai vizsgálatok szerint a tömegdemokráciák állampolgárainak nagy többsége is el tudja helyezni preferenciáit a bal–jobb skálán.

E bal–jobb tengelyen a pártok nagyjából három csoportra oszthatók: a baloldal, a jobboldal, valamint a centrum pártjaira. Míg a bal és a jobb pólus kialakulása történelmi előzményekből vezethető le, a „centrum” a pártok változása, oszcilláló mozgása nyomán alakult ki, és a pártrendszer folyamatos „átmenetiségének” a jelzője. A 20. század közepétől a pártcsaládok e hármas felosztása nagyjából a következő táblázatban foglalható össze:

Baloldal	Centrum	Jobboldal
Szociáldemokrata pártok	Liberálisok	Konzervatív pártok
Kommunista pártok	Agrárpártok	Kereszténydemokrata és keresztényszocialista pártok
Újbaloldali pártok	Regionális és etnikai pártok	Szélsőjobb pártok
Zöld pártok		

Forrás: Enyedi–Körösenyi 2001. 76–105. A szerző szerkesztésében.

A táblázat egymást követő sorai részben a történelmi sorrendet is kifejezik.

A baloldal legrégebbi pártjai, a szociáldemokrata és szocialista pártok a 21. század közepén jöttek létre, és Marx programjára alapoztak: a magántulajdon eltörlését, a tervgazdaságot (piac helyett), a munkásosztály uralmát tűzték célul. Az első világháború után szakadás állt be a szocialista mozgalomban: a nyugati pártok elfogadták a parlamentarizmust, és reformok útján szerették volna elérni a „végcélt”, míg a szakadás nyomán kiváló radikális-forradalmi marxisták létre-

hozták a kommunista pártokat, melyek forradalmi előszak útján kívánták elérni a kívánt változásokat. Harmadik irányzatként jelent meg az 1960-as években az újbaloldal, majd 1980 elejétől a zöldek. Az újbaloldal radikális diákmozgalmakkal jött létre, és kevésbé a munkásosztályra, mint inkább az értelmiségre alapozott. Vele azonos gyökerűek a zöld pártok, de programjuk középpontjában a gazdasági növekedés korlátozása és a környezetvédelem áll. Napjainkban a baloldali kormánykoalíciók tagjaként játszanak szerepet.

A jobboldal parlamenti múltja messzebbre megy vissza (az említett honorácior pártok inkább a jobboldalhoz sorolhatók), pártjai viszont fragmentáltabbak, és több helyi és nemzeti sajátosságot mutatnak. A jobboldal újabb pártjai a 19. század végi katolikus szellemi mozgalmakból emelkedtek ki. Előbb a keresztényszocializmus jelentkezett, létrehozva a saját pártjait, amelyek szociális gondoskodást hirdettek, de egy erős – politikai korporatizmusra alapozó – állam segédletével. A *keresztényszocialista pártok* 1945-re eltűntek, helyüket a *kereszténydemokrata pártok* vették át, amelyek a választójog kiterjesztésének köszönhetően sikerüket. A vidéki katolikus rétegek megnyerésével a kereszténydemokraták komoly versenytársai lettek a szociáldemokratáknak. Kezdetben, 1945-ig erős felekezeti jellegük dominált, a második világháború után azonban gyűjtőpártokként váltak Nyugat-Európa domináns jobboldali pártjaivá. A felekezeti kötődés felől tekintve vannak tisztán katolikus pártok (Ausztria, Belgium, Svájc), léteznek katolikusok és protestánsok közös pártjai (Németország, Hollandia), és végül sikeresen léptek fel Skandinávia protestáns gyökerű kereszténydemokrata pártjai is. A *konzervatív pártok* története a 19. század elejére nyúlik vissza, a felvilágosodásra és a francia forradalomra adott válaszként születtek. Van, ahol a centralizmus hívei voltak (például Nagy-Britanniában a toryk), de a föderális rendszerekben szemben álltak a liberális centralizációval (Egyesült Államok, Svájc). Bár kezdetben szemben álltak a nacionalizmussal, manapság az egyes országokban inkább a nacionalista pólushoz állnak közelebb. Piacpártiak, a magántulajdon védelmezői. A *szélsőjobb* pártjainak egy része a két világháború közötti nemzetiszocialista és fasiszta mozgalmakig nyúlik vissza. Másik részük viszont a második világháború utáni korszak protesztmozgalmából nőtt ki (a francia Nemzeti Front, a svéd Új Demokrácia pártja, a német AfD vagy a Flamand Blokk Belgiumban). Sikerük magyarázata azokban a válaszokban rejlik, amelyeket a migrációra vagy a globalizációra adtak (Enyedi-Körösényi 2004. 76–99.).

A centрупártok közé gyakran a *liberálisokat* sorolják. A 19. század első felében a liberális pártok a konzervatívokkal szemben a baloldalt jelentették, azonban a szociáldemokrata pártok megjelenésével, a tömegdemokrácia kialakulásával fokozatosan a jobboldal felé tolódtak. Alapvetően az egyéni jogok és szabadságok mellett elkötelezettek, a gazdaság terén is az individualizmus és a teljesen szabadpiac mellett állnak. A 20. századra két csoportjuk alakult ki. A *jobboldali liberális pártok* a klasszikus 19. századi liberalizmus folytatói. Szavazótáboruk azonban – mivel a 20. századra a klasszikus liberális célok szinte kivétel nélkül megvalósultak – folyamatosan zsugorodott. Németország (FDP), Svájc, Francia-

ország liberális pártjai tartoznak ebbe a körbe. A másik csoportjukat a *centrista és baloldali liberális pártok* alkotják (Dánia, Norvégia, Svédország, Hollandia). E pártok a klasszikus szabadságjogok követelését újabb egyenlőségeszmékkel egészítették ki, tehát egyfajta *szociálliberalizmus* felé mozdultak el. Ennek részeként egyre kiterjesztőbb értelmezést adtak az „emberi jogoknak”.

A szintén centristaként jellemezhető agrárpártok a 19-20. század fordulója táján jelentek meg, a parasztság és a falusi népesség érdekeinek védelmében. Ideológiai értelemben több irányban is nyitottak. Magyarországon – például – az 1890-ben alakult *Szociáldemokrata Párt* kezdett politikai tevékenységet a földmunkásság (szegényparasztság) körében, a Viharsarokban. Ugyanakkor általában értékonzervatívak is, és a kistulajdon védelmének pártján állnak. A skandináv – svéd, norvég, finn – agrárpártok sorra „centrum”-párttá keresztelték át magukat, és ezzel is növelték koalíciós potenciáljukat (Enyedi-Körösényi 2004. 100–104.).

A *regionális-etnikai pártok* centрупárt jellege abból adódik, hogy egy jelentős részük kedvelt koalíciós partnernek számít mind a jobb-, mind a baloldal számára.

2.4. Választási rendszerek

A választás fogalma

A „választás” szó a magyar nyelvben többértelmű: egyrészt 1. jelenti egy lehetőség kiválasztását (az angol nyelvben ennek az „elect” szó felel meg), másrészt 2. jelent mérlegelést, döntést (angolul: „choose”, „choise”). A politikatudomány e többértelműségnek megfelelően foglalkozik a választás kérdésével. Az első jelentéssel összefüggő kérdésköröket a *választáspolitikológia* vizsgálja: itt a választás politikai intézményének, a választási eljárásoknak, a választási rendszer és a politikai rendszer összefüggésének a kérdései merülnek fel jogi, történeti, politikaelméleti, empirikus, valamint komparatív összefüggésben. A második jelentés az egyes állampolgárok politikai preferenciáinak kialakulásával, véleménycsoportokba való szerveződésével van kapcsolatban, amely a *választói magatartás* vizsgálata révén kutatható, és tágabb értelemben a politikai szocializációs folyamatok vizsgálatának a része. A választói magatartás kutatása az 1940–50-es években bontakozott ki, és *pszephológia* néven vált önálló diszciplínává a politikatudományon belül. Ugyanakkor fogalmazták meg az első „Social Choice”- vagy „Public Choice”-teóriákat is, amelyek keretében megfogalmazódott az a kérdés is, hogy miképp kellene kialakítani azt a választási rendszert, amely a lehető legtökéletesebben határozná meg az összes egyén preferencia-sorrendje alapján az adott társadalom számára legmegfelelőbb politikai intézményeket és közpolitikákat (Bakk 2007. 7–8.).

A választás, „kiválasztás” (elect) politikai intézményesülése nagyfokú történelmi változatossággal történt. A politikai vezetők kiválasztása, a vezető posztok betöltése mindig is fontos része, eleme volt a politikának. Ez többféleképpen történhet. Nincs választás ott, ahol a hatalom naturalizált uralmi viszonyokon alapul, ahol nyers erőszakkal vagy hódítással stb. szerzik meg. Ahol viszont nem ezek az uralmi viszonyok alakulnak ki, illetve állnak fenn, ott a vezetők kiválasztása valamilyen eljárással, illetve valamilyen szabály alapján történik.

Ezek a választási/kiválasztási szabályok, *szabályozott eljárások*ként nagyon sokfélék. Így a választás történhet:

1. sorshúzással (az antik görög democráciákban);
2. közfelkiáltással (melyet ekként a többség elfogadottnak tekint);
3. a trónöröklés rendjének konszenzusos megállapításával;
4. felülről: kinevezéssel vagy előléptetéssel (szabályok és hatáskörök alapján);
5. demokratikus választásokkal, a választók tömegének – „a népnek” – a bevonásával.

A választási rendszerek vizsgálata ezen utóbbi (5.) eljárásokra vonatkozik. A demokratikus választási eljárás kapcsán természetesen felmerül a kérdés, hogy miképpen ítéltethők meg a diktatúrákban vagy az autoriter rendszerekben lefolytatott választások, ugyanis számtalan példa mutatja, hogy ilyenek is léteznek. Demokratikusnak akkor tekintenek választásokat, ha a szavazatoknak tényleges befolyása van versengő politikai alternatívák kiválasztásában. Mindazonáltal a verseny befolyásolásának a mértéke különböző lehet, ezért éles viták is kialakulhatnak valamely választás „demokratikus voltáról”, még akkor is, ha a választási eljárás garantálja a versenyt.

A demokratikus választások fő kérdései: a) kik jelölnek; b) kik szavaznak; c) sok jelölt és sok szavazó esetén hogyan derül ki és hogyan állítható elő a többségi akarat, vagyis hogy a szavazatokból hogyan lesznek mandátumok a parlamentben és egyéb képviseleti testületekben.

A választójog

A *választójog*nak nincs egységes definíciója. Egyik meghatározása szerint: a választójog azoknak a közszabályoknak az összessége, amelyek meghatározzák, hogyan szerezhet valaki adott földrajzi területen szavazati jogot.

Tisztán jogi megközelítésben a választójog kettős természetű:

1. egyrészt azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek az állami hatalomgyakorlás középpontjában elhelyezkedő képviseleti szervek létrehozásának, megújításának módját meghatározzák;
2. másrészt *politikai alapjog*: a hatalomban – a közügyek vitelében – való részvétel jogát jelenti.

A választójog tehát két normacsoportot tartalmaz: a) a választójogosultságot szabályozó anyagi normákat; b) a választási eljárás szabályait.

A választójog története

A választójog különböző formáinak a kialakulása régi történelmi előzményekre megy vissza (lásd Bakk 2007. 12–14.). Először a római reszpublikában került sor az állampolgárság és szavazati jog valamiféle összekapcsolására. Róma város kiváltságai vagy jogai, amelyek után Róma alattvalói olyannyira áhítoztak, a következők voltak:

- a *szavazati jog* a tribusi gyűléseken;
- bárminemű hivatalra és méltóságra való megválaszthatás joga;
- korlátlan hatalom az otthon, a feleség, gyermekek, rabszolgák és vagyon fölött;
- személyes szabadság, testi büntetéstől vagy kínzástól mentesség, főbenjáró ítélet esetén fellebbezési jog a néphez, kivéve táborban, ahol a hadvezér hatalma korlátlan;
- meghódított állami földbirtok használati joga;
- az állam alattvalóira kivethető adókkal szemben teljes mentesség.

Ez volt Rómában a *teljes polgárjog*, a *ius civitatis optimo iure*. Bár helyhez és társadalmi állapothoz kötődött, személyi joggá is alakult, hiszen a távoli vidékre telepített római colonus (telepes) nem szűnt meg római lenni; nem vesztette el szavazati, kereskedelmi és házassági jogait, bár az elsőt ritkán gyakorolhatta, a többieket talán sohasem.

A polgári forradalmak előtti időszakban a választójog megszerzésének feltételei nagy helyi és területi változatosságot mutattak. Területi képviselőt egyedül Angliában létezett, másutt a képviselőt a rendeken (nemesség, papság, kereskedők és kézművesek) nyugodott, és a legtöbb országban az egyes rendek külön-külön kamarát alkottak.

A francia forradalom alapvető változást hozott: *az állampolgár vált az alapvető egységgé*, a képviselőt pedig nem a különböző funkcionális testületekre, hanem a *népszuverenitást egyedül megtestesítő nemzetgyűlésre* vonatkoztatták.

A területi képviselő rendszerét Franciaországban egy 1792-es törvény vezette be, amely egyben minden 21 év feletti férfinak megadta a választójogot, *kivéve a vagyonatlanokat, szolgákat és csavargókat*. Az 1793-as alkotmány azonban a vagyonatlanokat is felruházta választójoggal, amelynek újabb korlátozására a restauráció idején került sor.

A francia és amerikai forradalom után megkezdődött a választójog általánosításának és egységesítésének a lassú folyamata. Az 1848-as forradalmak lendületet adtak a képviselői demokráciáért indított mozgalmaknak, bővült a választójog, az „egy ember, egy szavazat, egy érték” vált e mozgalmak jelszavává.

Azok a történelmi és társadalmi korlátozások, amelyeket a választójog bővítéséért folytatott harc nyomán felszámoltak, öt kritériumcsoport mentén léteztek:

1. *rendi kritériumok*, melyek a választójogot törvényben meghatározott státuscsoportokra, azokon belül pedig a családfőkre korlátozták.

2. *régime censitaire*, a cenzusos rendszer, amely a vagyon és a jövedelem függvényében vezetett be korlátozásokat. Cenzuson eredetileg adóbevallást értettek, később a *cenzus* kifejezés az összes, a választójog elnyeréséhez szükséges feltétel szinonimájává vált. A 19. század utolsó harmadától a cenzusok köre szűkült, az első világháború után a férfiak választójoga általánossá vált.

3. *régime capacitaire*, az írástudás, iskolázottság tekintetében jelentett korlátozásokat.

4. *háztartási kritériumok*: azok a családfők szavazhattak, akik lakásának nagysága vagy bére meghaladott egy adott mértéket.

5. *helybenlakási kritériumok*: csak az a polgár szavazhatott, aki meghatározott ideje állandó lakhellyel rendelkezett az illető választókerületben vagy országban.

A korlátozások eltörlése először a férfiak általános szavazati jogának megvalósulását eredményezte. Az első világháború végére az európai államok zömében és az Európából települt nemzetek körében megvalósult az általános szavazati jog, egyesekben a nők számára is. A nők először a telepesnemzetekben kaptak választójogot. Az Egyesült Államokban Wyoming volt az első állam, ahol már 1869-ben törvényt fogadtak el a nők választójogáról. Az egész Egyesült Államokban erre 1920-tól került sor, amikor ratifikálták az erre vonatkozó alkotmánykiegészítést. További példák: 1893 – Colorado, 1893 – Új-Zéland, 1890 – Dél-Ausztrália, majd Skandinávia (Finnország – 1906, Norvégia – 1907, Dánia – 1915, Svédország – 1918–21). A katolikus országok csak később fogadták el a nők választójogát: Franciaország, Olaszország – 1948; Svájc – 1971. (Egy 1958-as népszavazáson Svájcban még leszavazták a nők választójogát. Appenzell Innerrhoden kantonban 1991-ig nem volt választójoga a nőknek a helyi választásokon.) (Bogdanor 2001. 421–422., 716.)

A nők választójoga Magyarországon csak a 20. század közepétől vált általánossá. 1922-ben biztosították részlegesen a nők szavazati jogát: a 30 év feletti, magukat eltartó nők, a háromgyermekes anyák és a nagykorú diplomás nők szavazati jogot kaptak.

Romániában az 1938-as alkotmány alapján kaptak a nők először választójogot (Bordeianu 2010).

A választójog fejlődése, bővülése az európai országokban kétféleképpen ment végbe. Egyes országokban, mint például Nagy-Britanniában vagy a skandináv államokban a fejlődés fokozatos volt, másutt – így Franciaországban például – hirtelen, forradalmi változásokkal ment végbe.

Az egyenlő választójogért vívott küzdelemben jelszava az „egy ember, egy szavazat, egy érték” volt. A választójogot a közjog kezdetben nem tekintette alanyi jognak, inkább úgy jelent meg, mint az „államfenntartó elemek”, a „politikai képességgel” rendelkezők ama jogosultsága, amelyet az állam engedélyez az állampolgárok meghatározott körének. Az elméleti közjogászok ezért különbséget tettek a minden embert megillető természetes jogok és a politikai jogok között, és ez utóbbiakat nem sorolták az emberi jogok közé. A második világháború után a

fejlett polgári demokráciák alkotmányos elvei azonban fordulatot hoztak a választójog megítélésében, annak *alanyi jogként* való elismertetésében. Ezt a felfogást erősítették a nemzetközi jogi dokumentumok, különösen az Emberi jogok egyetemes nyilatkozata, amely saját hazájában mindenkit megillető jogként deklarálja a választójogot.

Legtöbb demokratikus államban a választójog ma már *általános és egyenlő*; a szavazás pedig *közvetlen és titkos*.

A választójog általánossága

A választójog általánossága azt fejezi ki, hogy minden nagykorú állampolgár az ún. természetes kizáró okokat kivéve szavazati joggal rendelkezik.

A természetes kizáró okok a következők:

1. az *elmebetegség*, mivel a cselekvőképtelen, illetve csak korlátozottan cselekvőképes személyek a választáshoz szükséges önálló politikai akarat kialakítására képtelenek;
2. *bűncselekmény elkövetése*, amennyiben választójogtól való megfosztásra bírói ítélet alapján kerül sor.

Ezeket a korlátozásokat a demokratikus jogfelfogás indokoltnak, szükségszerűnek tekinti, és a társadalom szűk körét érintik.

A választójog egyenlősége

A választójog egyenlőségének elve azt a követelményt fejezi ki, hogy minden választásra jogosultnak azonos értékű szavazati joggal kell rendelkeznie.

Az „*azonos értékű szavazati jog*” alkotmányjogi, jogelméleti vita tárgya: nem jelenti azt, hogy mindenki szavazata egyenlő hatásfokú, hanem csupán annyit, hogy *minden szavazásra jogosult egyenlő jogokkal vesz részt a választásokon*. Például: a kétszavazatos rendszerben mindenkinek két szavazattal kell rendelkeznie.

A választójog egyenlőségének durva megsértése az úgynevezett *plurális választójog*, amelynek esetén az állampolgárok eltérő mértékű szavazati joggal rendelkeznek.

Sérülhet az egyenlőség elve az egyéni választókerületek nagyságával összefüggésben is, ugyanis a különböző nagyságú választókerületek létrehozásával aránytalanul nőhet vagy csökkenhet az egyes szavazók befolyásának a mértéke, a több szavazóval rendelkező választókerületekben az egyes szavazatok befolyása értelemszerűen kisebb. A választókerületek nagyságának a meghatározása, a kerületek határainak a módosítása ezért érzékeny kérdés, mivel közvetlenül befolyásolja a választójogi egyenlőség érvényesülését. A körzethatárok kiigazításának mechanizmusa mindenütt politikai vita tárgya volt, általában tíz-tizenöt évenként végzik el a népszámlálás adatai alapján, szabályozott törvényhozási (Amerikai Egyesült Államok) vagy közigazgatási (Anglia, Skócia) eljárás keretében.

A szavazás közvetlensége

Ez az elv azt jelenti, hogy a *választópolgárok közvetlenül a jelöltre szavaznak*. A demokratikus országokban ez az elv a leelterjedtebb, mindazonáltal létezik *közvetett választás* is. A közvetett választásnak a következő két formája az elterjedtebb:

1. közvetett választás elektorok útján: a választópolgár választási megbízottakra, elektorokra szavaz, és az elektor lesz jogosult a tényleges választásra (államfők – pl. amerikai elnök –, valamint második kamarák választásánál alkalmazzák);

2. képviselő-testületek által történő közvetett választások: az alsóbb szintű képviselő-testületek választják a magasabb szintűeket (így választották – például – 1992-ben Romániában a megyei tanácsokat: az illető megyében megválasztott helyi tanácsosok közösen egy elektori testületet alkottak, amely megválasztotta a megyei képviselő-testületet).

A szavazás titkossága

A szavazás titkossága szintén alapelv, amely azt jelenti, hogy a választópolgárok a szavazat tartalmának nyilvánosságra kerülése nélkül, titkosan adhatják le szavazatukat.

A demokratikus választási rendszerekben ezt törvényesen garantálják (a szavazóhelyiségek biztosítása, zárt urnák, a titkosság büntetőjogi védelme révén).

Néhány országban *kötelező a választásokon való részvétel*, a nyugati világban ilyen állam Argentína, Ausztrália, Belgium, Brazília, Luxemburg, Liechtenstein, Görögország, Mexikó. Hollandiában 1970-ig állott fenn ez a kötelezettség, Svájcban, Schaffhausen kantonban ma is kötelező szavazni, a szavazáson részt nem vevőket pénzbüntetés sújtja. A legrégebbi és jelenleg is fennálló kötelező szavazás Ausztráliában van, 1920 óta áll fenn, biztosította a pártrendszer stabilitását, de hátrányai is voltak: az érvénytelen szavazatok nagy száma és a jobboldali pártok hátránya a preferenciális szavazás konzekvenciájaképpen.

A szavazás titkosságával összefüggő jelenségek, opciók:

- az elrontott szavazat (spoilt vote),
- az üresen leadott szavazócédula.

Választási rendszerek

A választások lebonyolítása az egyes demokratikus országokban, a történelmi és politikai körülményektől függően, eltérő módon fejlődött ki. E fejlődés a választási rendszereknek két fő típusát alakította ki: a) *többségi*; b) *arányos* választási rendszereket. Ezek tiszta formákban is léteznek, de a kettő kombinációjával *vegyes* választási rendszereket is kialakítottak.

Fel szokott merülni a kérdés: melyik a legjobb választási rendszer?

Erre nem adható egyetlen helyes válasz. A választási rendszer ugyanis sohasem semleges technika: mindig kedvez az egyik pártnak és hátrányos egy másikra nézve.

Ennek egyik oka az, hogy a lehetséges választási rendszerek kialakítása mögött a képviselőt ellentétes felfogásai rejlenek, tehát aszerint tekintünk egy választási rendszert jónak vagy kevésbé jónak (nem megfelelőnek), hogy milyen képviselőfelfogásból indulunk ki. A képviselőről alkotott felfogás a választási rendszerek szemléleti alapja, legfontosabb vázeleme.

Bár a képviselőről a politikaelmélet több fogalmat is alkotott, a választási rendszerek nézőpontjából két, egymással szembeállítható koncepcióról lehet beszélni: a mikrokozmosz- és a meghatalmazott-felfogásról.

a) A *mikrokozmosz-felfogás*hoz a képviselőt „képmásként” való felfogása vezetett. Kezdetben ez „megjelenítést” jelentett, majd a 18. század végén Mirabeau és John Adams értelmezései szerint kiterjedt a nemzet, a nép egészére. Az amerikai Adams szerint a törvényhozásnak a „nép pontosan megfelelő képmásának kell lennie kicsiben, és úgy kell gondolkodnia, éreznie, érvelnie és cselekednie, mint annak”. Mirabeau szerint (aki girondisták markáns képviselője volt a francia forradalomban) „a Rendek úgy aránylanak a nemzethez, mint térképek a valóságos méretekhez: akár egész, akár rész, a másolatnak mindig ugyanolyan arányokkal kell rendelkeznie, mint az eredetinek”.

b) A *meghatalmazó-meghatalmazott koncepció* szerint, amelyet Thomas Paine nyomán *küldött-modell*nek is neveznek, a képviselő a képviseltek érdekében, azoknak mint megbízóknak az utasításai szerint jár el. Ebben a modellben a képviselő és a választó közötti viszonyt az ügyvéd–kliens viszony mintájára kell elgondolni: szoros és gyakori a kapcsolat a küldött és a megbízók között, a választások gyakoriak, rövid a hivatalban eltöltött idő. Az állampolgárok élhetnek a *kezdeményezés* jogával, valamint a *népszavazás* és a *visszahívás* intézményét is igénybe vehetik.

A „mikrokozmosz-felfogás” a *képviselő* kifejezés legrégebbi jelentéséből ered, a meghatalmazó–meghatalmazott-koncepció viszont abból a 16. századi értelmezésből, amely egyaránt alkalmazható parlamenti tagokra és más képviselőkre. A mikrokozmosz-koncepciók az arányos képviselőt (proportional representation, PR), a meghatalmazó–meghatalmazott-koncepciók pedig a többségi szavazási eljárásokhoz vezetnek. Ez abból ered, hogy a két felfogás hívei eltérő dolgokat tartanak szem előtt. Az arányos (PR-) rendszerek hívei a parlament összetételét, a többségieké viszont magukat a döntéseket vizsgálják.

A választási rendszerek osztályozása

A választási rendszer a választók által leadott szavazatokhoz rendelnek képviselői mandátumokat, vagyis a szavazatszám alapján mandátumszámokat számítanak. Nincs kézenfekvő, egyértelműen jó módszer arra, hogy a szavazatok hogyan

alakíthatók át mandátumokká, ezért nincsen egyetlen – minden szempontból jobb – választási rendszer (vagyis, amint már említésre került: semleges technika). A mandátumelosztásnak három alapelve lehetséges:

- a legtöbb szavazat,
- a többségi szavazat,
- az arányosság elve.

Az első elvet az *abszolút többségi rendszerek*, a másodikat az *egyszerű többségi rendszerek*, a harmadikat pedig az *arányos rendszerek* valósítják meg.

A legrégebbi az *egyszerű többségi rendszer*, amelyet ma szinte kizárólag csak az angolszász, illetve angolszász politikai hagyományú világban alkalmaznak: Angliában, az Egyesült Államokban, Indiában, Ausztráliában, Kanadában, Dél-Afrikában. E rendszer gyökere a középkori területi képviselő elve, mely először Angliában alakult ki. Ma tipikusan egymandátumos körzetekben alkalmazzák: aki a legtöbb szavazatot kapja, azé a mandátum, a többi jelölt kiesik. Ha például négy jelölt versenyez az egyetlen képviselői helyért, és e négy jelölt a következő szavazatarányokat szerzi meg: 30%, 25%, 24%, 21%, akkor a 30%-os eredményt elérő jelölt nyer. Tehát a szavazatok kevesebb mint egyharmadával jut mandátumhoz (Enyedi-Körösényi 2004. 243–244.).

Az *abszolút többségi rendszer* az egyszerű többségi rendszernek az előbbi példából kivilágó hátrányát próbálja kiküszöbölni. E rendszer célja, hogy a szavazók minél nagyobb – lehetőleg abszolút – többségével juttassanak mandátumhoz jelöltet. Az abszolút többség itt az összes leadott szavazatnak több mint felét jelenti. Mivel ez a kívánt szavazatarány általában egyszeri szavazás nyomán nem alakul ki, az abszolút többség eléréséhez kétféle módszert is alkalmaznak. Az egyik a kétfordulós szavazási rendszer, amely egy második fordulóval biztosítja a mandátumkiosztást ott, ahol az első fordulóban nem alakult ki abszolút többség. Ennek egyik példája a francia választási rendszer az Ötödik Köztársaságban (lásd alább).

A másik módszer az *alternatív szavazat*. Ez egy preferenciális szavazási módszer, amellyel a szavazók nem csupán az általuk preferált jelöltet jelölik meg a szavazólapon, hanem kifejezhetik a második, illetve harmadik preferenciájukat is. Ezzel a módszerrel elérhető az abszolút többség egy fordulóban is, az egymandátumos körzetben, éspedig a következő módon:

1. A választók preferencia-sorrend felállításával szavaznak: például 1-est tesz a leginkább preferált jelölt neve mellé, 2-est a második legszimpatikusabb neve mellé, és így tovább.

2. Ha az első preferenciák alapján megvan az abszolút többséggel rendelkező győztes, akkor a mandátumkiosztás máris befejeződik.

3. Ha nincs meg, akkor a legkevesebb első preferenciával rendelkező jelölt kiesik a versenyből, és szavazatait szétosztják az általa kapott szavazólapokon levő második preferenciák szerint, azaz: a kieső jelölt második preferenciáit tényleges szavazatoknak tekintik.

4. Ha az előző lépés eljárása szerint sincs győztes, akkor a procedúra a harmadik preferenciák újraosztásával folytatódik, mindaddig, míg abszolút többség ki nem alakul.

Nem teendő kötelezővé, de mindenképpen segíti a formula alkalmazását, ha a szavazók az összes jelöltet preferencia-sorrendbe helyezik. Ekként ugyanis elkerülhető az „elveszett szavazatok” nagy száma a mandátumkiosztás második, harmadik stb. szakaszaiban (Bakk 2007. 37–38.).

Az *arányos rendszer* Európában a legelterjedtebb. Leggyakoribb kivitelezése a pártlistás megoldás. Ez azt jelenti, hogy az egyes pártlisták (jelöltlisták) a szerzett szavazatok arányában jutnak mandátumhoz. Azonban az arányosság elvének megőrzése mellett különböző számítási eljárások, formulák használatosak (Hare-, d’Hondt-, Sainte Laguë- stb. módszerek), amelyek némiképp eltérő eredményekhez vezethetnek. A pártlistás rendszerek mellett van még egy nagyon sajátos kivitelezési módja az arányos rendszernek: az úgynevezett „egyéni átruházható szavazat” módszere (single transferable vote – STV), amely azonban nem terjedt el, egyedül Írorszáiban alkalmazzák.

A választási rendszerek alábbi osztályozásában a többségi rendszerek csoportjában találhatóak mind az egyszerű (relatív) többségi, mind az abszolút többségi rendszerek. Az úgynevezett vegyes rendszerek pedig az arányos és többségi rendszerek mandátumkiosztási eljárásait kombinálják; céljuk: egyesíteni – egyensúlyba hozni – a két rendszer előnyeit, illetve korlátozni a hátrányait.

Többségi	Arányos	Vegyes
Relatív többségi rendszerek egymandátumos körzetekkel (Nagy-Britannia)	Arányos pártlistás rendszerek kötött (zárt) listákkal	Perszonalizált arányos választás (Németország)
Relatív többségi rendszerek többmandátumos körzetekkel	Arányos pártlistás rendszerek nyitott listákkal	„Árokrendszerek” (Horvát., Litvánia)
Abszolút többségi rendszerek (Francia.)	Egyéni átvihető szavazat (STV)	Kompenzációs választási rendszerek

Forrás: Enyedi-Körösenyi 2001. 243–254. és Bakk 2007. 59–92. alapján, a szerző szerkesztésében

Zárt listás rendszerekben a szavazó csak a pártlistára szavaz, nincs lehetősége arra, hogy szavazatával megváltoztassa a párt által előzetesen megállapított jelöltsorrendet (például Romániában). A nyitott listás rendszerekben a szavazók a lista valamelyik jelöltjére is szavazhatnak, és – bizonyos feltételek (szavazatszám elérése) mellett – elérhetik a jelöltek sorrendjének a megváltoztatását, és ezzel befolyásolhatják azt, hogy a végső választási eredmény alapján ki jusson mandátumhoz a jelöltlistáról.

A továbbiakban a brit, a francia, a román és a magyar választási rendszer példájával hozzuk közelebb a többségi, az arányos, illetve a vegyes rendszerek működését.

Nagy-Britannia relatív többségi rendszere

A brit választási rendszer története a középkorig nyúlik vissza, a középkori területi képviselet elvén alapszik. Eszerint a képviselők nem valamely érdekcsoport, rend, státuscsoport vagy párt képviselői, hanem a város, a megye, a tartomány egészének a küldöttei. A 19. század közepén vezették be az egyenlőséget e rendszerbe – a cenzust eltörölték, bevezették az „egy ember, egy szavazat” elvét, valamint egyenlővé tették a választási kerületek nagyságát –, s az egyenlőség eszméje így óhatatlanul maga után vonta az arányos képviselet kérdésének a felvetését is. Ezzel szemben a másik szempontot a stabil kormányzás, az egypárti többségi kormány szükségessége jelentette.

Tisztán egymandátumos körzetűvé a rendszer 1950-ben vált, a körzetek pedig nagyjából egyenlő méretűek. Mindazonáltal Észak-Írország szisztematikusan alulreprezentált, Skócia és Wales pedig felülreprezentált volt – ezt az aránytalanságot nevezték *malapportionment*nek –, viszont ezt a helyzetet 2005-ben korrigálták. Az alábbi táblázat jelzi, hogy miként alakult az arányosság. A középső számoszlop („arányos helyzet”) jelzi, hogy népességarányosan hány mandátummal kell rendelkezni az illető régióknak, hogy teljes legyen az arányosság.

Körzetek egyenlősége	Tényleges 80-as évek	Arányos helyzet	Tényleges 2005-től
Anglia	516	528	529
Wales	36	32	40
Skócia	71	59	59
Észak-Írország	12	16	18
ÖSSZESEN	635	635	646

Forrás: Butler, David: A Westminster-modell változatai. In: Fábíán György (szerk.) 1997. 145., kiegészítve internetes adatokkal

A körzethatárokat ritkán rajzolják át, erre speciális testületeket, körzethatár-bizottságokat hoztak létre. A körzetek társadalmi összetételük folytán is lehetnek előnyösek az egyik pártnak és hátrányosak a másakra nézve. Sokáig úgy tűnt – például –, hogy a körzetek rendszere a Munkáspártnak kedvezőtlenebb, mert szavazatokat veszített a szilárd többséget jelentő választókerületekben (koncentrált szavazattöbbséggel szerezte meg mandátumát), így a bányászkerületekben és a városközpontokban. Később azonban a népességmozgás a Konzervatív Pártot érte hátrányosan, mivel a Munkáspárt az elnéptelenedő városokban felülreprezentáltta, a Konzervatív Párt a fejlődő elővárosokban pedig alulreprezentáltta vált.

A brit választási rendszer csaknem mindig egyetlen párt elsőprő győzelmét hozta, teljes hatalommal felruházva azt programjának végrehajtására, anélkül, hogy módja lett volna a koalíciós partnerekből bűnbakot csinálni, s így mentegetőzni. Az alábbi táblázat az 1987-es választási eredményeket mutatja, jól illusztrálván, hogyan jut abszolút többséghez egy párt ebben a kétpárti rendszerben:

Párt	Szavazatok	Parlamenti helyek
Konzervatív Párt	42%	58%
Munkáspárt	31%	36%
Alliance – liberális dem.	23%	3%
Más	4%	3%

Forrás: Butler, David: A Westminster-modell változatai. In: Fábíán György (szerk.) 1997.

A pártoknak széles bázison nyugvóknak és toleránsaknak kellett lenniük, oda kellett figyelniük a középutas szavazókra. Ha a kisebb pártok jó szavazatszerző ötletekkel álltak elő, a két nagy párt egyike vagy másika hajlamos volt ezek átvételére. A két párt váltógazdálkodásában kialakult egy egyensúly, a mandátumok és szavazatok közötti kapcsolat sem torzult el túlságosan.

Franciaország kétfordulós abszolút többségi rendszere

Az abszolút többségi formula alkalmazhatóságára épül, ez két fordulót követel meg. Az így választott francia Nemzetgyűlésnek 577 tagja van, a képviselőket öt évre választják.

Ha valamelyik jelölt az első fordulóban megszerzi a szavazatok több mint 50%-át, és ez a szám eléri a körzet regisztrált szavazói számának legalább egynegyedét, akkor az a jelölt győz, elnyeri a mandátumot, és abban a választókerületben nem kell második fordulót tartani.

Ha nincs győztes jelölt az első fordulóban, akkor egy magas küszöbvel határozzák meg a második fordulóba jutó jelöltek számát. Ehhez a jelöltnek a körzet választójoggal rendelkező lakossága legalább 12,5%-ával egyenlő szavazatszámot kell elérniük. Ha senki sem éri el ezt a küszöböt, akkor a két legtöbb szavazatot szerzett jelölt jut tovább. A második fordulóba jutott jelöltek között a relatív többségi formula alapján jelölik ki a győztest.

A kétfordulós formula Franciaország befolyása nyomán elsősorban a volt francia gyarmatokon alkalmazott formula, összesen 22 országban alkalmazzák a nemzeti parlament megválasztásában (2005-ös adat).

Franciaországban elég gyakran változtatták a választási rendszert. A jelenlegi, stabilnak tekinthető megoldás (viták folyamatosan vannak a módosítás, arányosítás szükségességéről) 1988-tól van érvényben, és mérsékelt többpártiságot eredményezett.

Románia arányos választási rendszere

Az 1990-es évek elején a Romániában bevezetett választási rendszer arányos, kötött/zárt pártlistás rendszer volt. Ezt a választási rendszert a román törvényhozás később módosította, és egy bonyolult vegyes választási rendszert vezetett be, amelynek alapján kétszer, 2008-ban és 2012-ben szerveztek választásokat. (E választási rendszer is tulajdonképpen arányos rendszer volt, de egyéni választókerületekből épült fel.)

A 2015/2008-as újabb választási törvénnyel ismét pártlistás arányos választási rendszert vezettek be. E törvény szerint:

- 73 000 lakosra jut egy képviselői, 168 000 lakosra pedig egy szenátori mandátum.

- Mandátumhoz azok a pártlisták, pártszövetségi és választási koalíciós listák jutnak, amelyek választási eredményükkel teljesítik a választási küszöböt. E küszöböt az összes leadott érvényes szavazat alapján számítják ki, és a küszöb értéke 5% egy pártlista esetén, 8% kéttagú párt- vagy választási koalíció esetén, és minden egyes újabb koalíciós tag esetén 1%-kal növekszik ez a küszöbérték, de nem haladja meg a 10%-ot. Emellett létezik egy úgynevezett alternatív küszöb is, amely biztosítja a mandátumhoz jutást azoknak a jelöltlistáknak is, amelyek ugyan nem érték el az 5%-os küszöböt, de legalább négy megyében 20% feletti eredményt értek el.

- A választókerületek a megyék, a mandátumokat első körben a megyék szintjén osztják ki az úgynevezett választási együtttható segítségével. A választási együtttható értékét a választókerületben (megyében) leadott összes érvényes szavazat számának a mandátumszámmal való elosztásával számítják ki. Első körben az egyes pártok és koalíciók a megyék szintjén annyi mandátumot szereznek, amennyi az általuk elért szavazatszám és a választási együtttható hányadosa (az osztás eredményének egész részét véve).

- A mandátumkiosztás első köre után maradt maradékszavazatokat országosan összesítik pártokra és koalíciókra, és a megmaradt mandátumokat ezen eredmények alapján osztják ki a d'Hondt-módszer alkalmazásával.

- A nemzeti kisebbségek szervezetei kedvezményesen jutnak mandátumhoz: egy mandátumot kap az a kisebbségi szervezet, amely országos szinten az egy mandátum eléréséhez szükséges átlagszavazatszám legalább 5%-át érte el.

A magyar vegyes kompenzációs rendszer

A rendszerváltást követően Magyarországon kétfordulós vegyes választási rendszer volt érvényben. Ezt a választási rendszert változtatta meg az Orbán-kormány. A változtatás egy kisebb létszámú parlamentet és egyszerűbb, egyfordulós választási eljárást eredményezett. E választási törvény alapján 2014-ben tartottak először választásokat.

A 2011. évi CCIII. számú választási törvény alapján a választások egyfordulós, kétszavazatos vegyes rendszerben kerülnek lebonyolításra.

- A Magyarországon lakóhellyel rendelkező személyek egy egyéni választókerületi jelöltre és egy pártlistára szavazhatnak.
- A Magyarországon lakóhellyel rendelkező, a névjegyzékben nemzetiségi választópolgárként szereplő személyek egy egyéni választókerületi jelöltre és nemzetiségének listájára, annak hiányában egy pártlistára szavazhatnak.
- A Magyarországon lakóhellyel nem rendelkező személyek egy pártlistára szavazhatnak.

Az országgyűlési képviselők száma 199, ebből 106 képviselőt egyéni választókerületben, 93-at országos listán választanak meg.

Az egyéni választókerületekben azok a jelöltek indulhatnak, akik legalább 750, az ajánló személyi számával és aláírásával ellátott ajánlószelvényt tudtak összegyűjteni. Egy választópolgár érvényesen csak a lakóhelye szerinti választókerületben egy jelöltet támogathat.

Országos listát az a párt állíthat, amely – legalább 9 megyében és Budapesten – legalább 27 egyéni választókerületben önállóan jelöltet állított.

Nemzetiségi listát állíthatnak a nemzetiségek országos önkormányzatai.

A választási küszöb az országos lista esetében 5%. Két párt koalíciós listája esetén: 10%. Kettőnél több párt esetén: 15%

A mandátumkiosztás:

- egyéni választókerületekben: az egyszerű többségi elv alapján.

A listákról:

- a listákra leadott szavazat alapján, melyekhez hozzáadják a *töredékszavazatokat*;
- *töredékszavazatnak* minősül a mandátumot nem szerző jelöltre leadott szavazat, valamint a mandátumot szerző jelölt szavazataiból a második legtöbb szavazatot elért jelölt eggyel megnövelt szavazatszámának a kivonása után megmaradt szavazatszám,
- a mandátumkiosztásra e listákról a d'Hondt-módszer szerint kerül sor.

Nemzetiségi képviselők:

- kedvezményes mandátumot szereznek azok a nemzetiségi listák, amelyek elérik a kedvezményes kvótát;
- a *kedvezményes kvótát* a következőképpen számítják ki: az összes listás szavazatot (az országos pártlistákra leadott szavazatok összege + nemzetiségi listákra leadott szavazatok összege) osztják 93-mal (a listás helyek száma), a kapott hányados egész részét pedig újra elosztják 4-gyel; a kapott hányados egész része a kedvezményes kvóta.

A magyar választási törvénnyel kapcsolatosan is szinte folyamatos a vita. A kritikusok főbb kifogásai:

- a jelenlegi rendszer nagyobb aránytalanságot eredményez, mint a korábbi kétfordulós rendszer;

- az egyéni választókerületek határai a kormánypártnak (a Fidesznek) inkább kedveztek;
- a töredékszavazatok összesítésekor alkalmazott, a győztesnek járó „premiáció” növeli az aránytalanságot, túlságosan is előnyös a győztesnek.

2.5. A politikai rendszer

A politikai rendszer és a politikai rezsim

Mint láttuk (1.2. fejezet), a vesztfáliai béke után a territorialitás, a világos területi határok váltak a politikai közösségek alapjává, ami elsősorban az államot tette meg a politikaalakítás fő intézményi keretévé. Az állam került a modern korban a politikai problematika középpontjába: az állami funkciók bővülése – beavatkozásuk erősödése a gazdasági, kulturális és társadalmi életben – szükségessé teszi a jogállam és az igazságos állam viszonyának folyamatos ellenőrzését és szabályozását. A kormányzás komplexitásának növekedésével azonban szükségessé vált egy átfogóbb fogalom kidolgozása – ez az átfogó fogalom a *politikai rendszer* lett (Fisichella 2006. 76–77.).

David Easton nyomán Fisichella (2006. 78–79.) a politikai rendszert egyének és csoportok közötti interakciók együtteseként határozza meg, olyan politikai interakciók összességéként, amelyek a *javak autoritatív elosztására* (authoritative allocations) irányulnak. Easton szerint „a politikai rendszer határát valamennyi, a társadalom számára kötelező erejű döntés meghozatalával többé-kevésbé összefüggő cselekedet határozza meg, amelynek jellemző mozzanatai: a javak szűkössége; történeti jellegük; a hatalom által a közösség nevében meghozott döntések kötelező vagy imperatív jellege; a politikai döntések alkalmazási szférájának (érvényességének) általánossága” (idézi Fisichella 2006. 78.).

Samuel Huntington még tágabban értelmezi a politikai rendszert, öt fontos összetevőjét tartja lényegesnek, ahogy Preda (2019. 72.) összefoglalja. Ezek:

- a kultúra, amely tágabb értelemben magában foglalja az értékeket, hiteket és attitűdöket;
- az intézményi struktúra;
- a politikai csoportosulások, amelyek különböző társadalmi elvárásokat és törekvéseket jelenítenek meg;
- a politikai vezetők, akik az autoritást gyakorolják;
- a közpolitikák (policies).

Ez a rendszerfogalom nagyon széles. Egyrészt jelenti az egymással kölcsönhatásban levő intézményi alrendszerek összességét (pártrendszert, választási rendszert, intézményi struktúrát, a politikai és nyomásgyakorló csoportok rendszerét stb.), és ezek sokaságához tartozik – alrendszerként – maga az állam is (mint az

intézményeket fenntartó legszélesebb keret). Másrészt a rendszer jelent folyamatot is: saját kontinuitását. A választások által eredményezett változások, a modernizációs folyamatok szintén részei a rendszernek, és ha e dinamizmust tekintjük, akkor a politikai rendszer nem csupán a *polityt* fogja át, hanem folyamatokat is, vagyis a *politics* által is meghatározott.

A politikai rendszer meghatározásához fontos továbbá, hogy mit tekintünk e rendszer környezetének. A rendszerkörnyezethez a rendszer számára elérhető természeti erőforrások (az ökológiai dimenzió), a népek pszichológiája, a társadalom kulturális és gazdasági alrendszere tartozik, amelyek meghatározzák az egyének, az állampolgárok elvárásait, motivációit, preferenciáit, a közvélemény irányultságát, amelyek bemeneti „ingereket” (inputot) jelentenek a politikai rendszer számára. De a környezet része a nemzetközi politika is, amely a politikai rendszer egyik részére – az államra – gyakorolt hatásán keresztül válik az inputot alkotó ingertényező forrásává.

Látható, hogy a politikai rendszer egy nagyon komplex intézmény- és tényezőgyűttes, ezért a politikai közösség számára nem is „látható”, nem fogható fel a maga a teljességében. Amit e rendszeregyüttesből a közösség tagjai érzékelnek, az a *rezsím* fogalmával ragadható meg.

A politikai közösség tagjai inkább *rezsímképet* alkotnak a rendszerről. Ez azokat a vonatkozásokat tartalmazza, amelyek *az uralom megnyilvánulásával és érvényesülésével* függenek össze.

A *rezsím* fogalma tehát elsősorban a hatalomgyakorlás módjára, az uralmi szerkezetre összpontosít, több benne az ideiglenesség, mint a rendszerben. E tekintetben ma is érdemes Arisztotelész két szempontját vizsgálni, amelyeket az ókori görög városállamok alkotmányait tanulmányozva követett: egyrészt arra volt kíváncsi, hogy *ki kormányoz* (egy ember, néhányan vagy sokaság), másrészt arra, hogy *kinek az érdekében* teszi (saját érdekében vagy a politikai közösség érdekében). E két szempont alapján háromszor két típust különített el. Az egyszemélyi uralom pozitív változatát, amely a közösség érdekében működik, *királyságnak* (*monarchiának*) nevezte, a kizárólag a vezető érdekét szolgálót *türannisznak*, azaz zsarnokságnak. A néhány ember által irányított uralom jó változatának az *arisztokráciát*, az eltorzultnak – rossznak – az *oligarchiát* tartotta. Végül a sokaság uralma kapcsán a *politeiát* tekintette jónak (a vagyonosabbak megfontoltabb döntései alapján működő rezsímet), és *demokráciának* nevezte a vagyontalanok önös célú uralmát, mint rossz, elkorcsosult változatot:

Arisztotelész kérdésfeltevése ma is aktuális, a politika lényegi kérdését jelenti: *ki kormányoz, és kinek az érdekében teszi?* Ez máig alapvető szempont, ha a hatalomgyakorlásról szeretnénk többet tudni. Továbbá, a politika modern valóságát tekintve az arisztotelészi kérdések kiegészítendőek a hatalom *korlátaira*, a politikai *versengés* módjára és a politikai *részvétel* lehetőségeire vonatkozó kérdésekkel, és az ezen kérdések összességére adott válaszok alapján állapíthatóak meg a politikai rezsímek közötti különbségek.

	Helyes, jó	Eltorzult, rossz
A hatalmat egyetlen személy gyakorolja	Királyság	Türannisz (zsarnokság)
A hatalmat kevesek (egy csoport) gyakorolják	Arisztokrácia	Oligarchia
A hatalmat többen (sokan) gyakorolják	Politeia	Demokrácia

Forrás: MPE 2019. 56. alapján a szerző szerkesztése

Mindazonáltal nincs világos elhatárolási kritérium a *rendszer* és a *rezsím* fogalma között, a szakirodalomban is gyakran találkozunk azzal a fogalomhasználattal, amely a rendszer és a rezsím kifejezést egymás szinonimájaként használja.

Az alábbiakban a politikai rendszerek/rezsímek osztályozásában két fő típust különböztetünk meg, a *nem demokratikus rezsímeket* és a *demokráciákat*. Ezekben belül, a rezsímek egyes altípusai meghatározásánál a vezetői felhatalmazás, a legitimitás típusa, valamint megőrzésének a módja tűnik alapvetőnek.

A nem demokratikus rezsímek

A mai rendszer-, illetve rezsímosztályozásoknak tekintettel kell lenniük tehát azokra a nagy társadalmi változásokra, amelyek Arisztotelész óta bekövetkeztek, és amelyek az antik poliszok világa helyébe olyan országok – területi államok – sokaságát állították, amelyekben premodern, modern és posztmodern struktúrák élnek egymás mellett. Mindezekre tekintettel Fisichella (Dirk Berg-Schlosser munkái alapján) nyolc nem demokratikus rezsímtípust különböztet meg (vö. Fisichella 2006. 145–154.).

Mai „tradicionális” politikai rezsímek

Ez a forma ma a legrégebbi, tradicionális rezsímnak számít, elsősorban az arab világban és néhány harmadik világbeli országban található meg, bár az arab világban néhány monarchia elindult a modernizálódás útján. A társadalom ezekben az országokban rurális szerkezetű, a falvak közötti, horizontális kommunikáció nagyon gyenge, ezzel szemben a fővárossal kiépített vertikális kommunikáció kiépítettebb, elsősorban az adóztatás célját szolgálja. A dinasztia legitimitása az isteni eredet hitén alapszik, a hatalom a monarcha kezében van, aki maga választja ki „kabinetjét”. Amennyiben van egy parlamentszerű szerv, annak szerepe formális. A jogszolgáltatás a feudális jogszolgáltatásra emlékeztet, ennek feje szintén a monarcha. Az uralkodó egyben a hadvezér is, a katonai rendszer az európai feudalizmus személyi függőségi rendszerére hasonlít.

Statikus oligarchiák

Egyetlen személy a legfőbb hatalom birtokosa, azonban legitimitációja nem tradicionális-vallási, hanem inkább a vezérszerepből adódó „karizmatikus” legitimitáció. Ennek alapján rendelkezik a katonaság, a rendőrség és a titkosszolgálatok felett. A felső réteg hatalma elsősorban a földbirtoklásra alapszik. A társadalom agrártársadalom, kevésbé urbanizált. Pártok nem léteznek, felszámolták őket, esetleg egyetlen párt maradt (például: Salazar Nemzeti Uniója). Tipikus példái ennek a rezsimnek: Alfredo Strossner (Paraguay, 1954–1989), François Duvalier („Papa Doc”, Haiti, 1957–1971), Antonio Salazar (Portugália, 1932–1968) rendszere. E rezsimok bukását általában palotaforradalmak vagy a vezér halála okozza.

Modernizáló oligarchiák

A modernizáló oligarchiák általában a tradicionális monarchiák vagy a statikus oligarchiák helyébe lépnek. A gyarmatok felszabadulását követően is gyakran modernizáló oligarchiák lépnek a régi rend helyébe; ezek tagjai a helyi elitek közül kerülnek ki. Gyakran egypárti állam formáját veszik fel, ahol pedig kísérleteztek a többpártrendszer és a parlamentarizmus bevezetésével (Nigéria, Pakisztán), ott ezek a kísérletek elbuktak. A közvetlen cél: erős állam létrehozása, egy olyan diktatúra kiépítése, amely fejlődési, modernizációs célokat szolgál. A rendszer legitimitása *karizmatikus* és *tradicionális* elemekre épül. E személyiségekre épülő rendszer sorsa a modernizáció sikerén múlik. A modernizáció sikerének részeként – ahogy Kemal Atatürk Törökországában vagy Lazaro Cardenas Mexikóiban történt – sor került a rendszer demokratizálására, a lakosság politikai részvételének intézményesítésére a választások révén. Sikertelenség esetén „forradalmak”, puccsok és ellenpuccsok következtek.

Pretoriánus rezsimok

Leggyakrabban a felszabadult gyarmatokon épülnek ki. A régi rendszer összeomlása, a kontinuitás biztosításának a lehetetlensége a katonáknak kedvezett. Ezért a kialakuló új rendszer az ókori római császári gárdára, a katonacsászárok uralmára emlékeztet. Nagyon különböző fejlettségi szintű államok tartoznak ide.

Az elmaradott Benin köztársaság elődje a francia gyarmattá tett Dahomey volt. Dahomey teljes függetlenségét 1960-ban nyerte el, de ezt követően zűrzavaros állapot, etnikai feszültség alakult ki az országban, amelynek egy katonai puccs lett az eredménye 1965-ben. Felfüggesztették az alkotmányt, és betiltották a pártokat. 1972-ben újabb puccs következett, és az ország élére a Forradalmi Katonai Tanács került, amely 1978-ig kormányzott.

A jóval fejlettebb Argentínában (a 20. század elején a világ tíz leggazdagabb országa közé tartozott), az 1950-es évektől a 70-es évekig puha katonai diktatúrák és polgári kormányzatok váltották egymást. Isabel Perón elnöksége után (őt is katonai puccs mozdította el), 1976-tól 1983-ig a fegyveres erők juntája kormányzott, mely titkosszolgálati eszközökkel felszámolta az ellenzéket.

Ezekben a rezsimekben a csoportérdekek dominálnak, a közigazgatást korrupció és nepotizmus jellemzi. Mégis e rezsimek életképesek lehetnek (Argentína példája igazolja ezt), és csak lassan adják át a helyüket más rezsimeknek (modernizáló oligarchiáknak, mobilizáló rezsimeknek, parlamenti demokráciáknak).

Mobilizáló rezsimek

A modernizáló oligarchiákhoz hasonlíthatóak; a különbség abban áll, hogy míg a modernizáló oligarchiák elsősorban pragmatikus politikai célokat tűznek ki, a mobilizáló rezsimek ideológiára építenek. A fejlődési célt „politikai vallás” formájában fogalmazzák meg, és ennek elfogadtatása és fenntarthatósága érdekében a célt összekapcsolják az egyenlőség és szolidaritás eszméjével. A mozgósítás eszköze általában egy centralizált „egységpárt”, a közigazgatás szerepe e tekintetben a háttérbe szorul, minden a párt vezető szerveinek rendelődik alá. A rezsimek célja a társadalmi élet lehetőleg legtöbb területének az ellenőrzése, ezt szolgálják az állami jellegű szervezetek, így például a szakszervezetek, szövetkezetek, nő- és ifjúsági szervezetek. Általában a harmadik világbeli szocialista rendszerekből alakultak ki; például Kínában, Vietnamban, Kubában.

Gyámkodó demokráciák

A harmadik világban alakultak ki, ahol hiányoztak a nyugati mintájú parlamentáris demokrácia feltételei. E demokrácia híveinek itt azokkal a strukturális fejletlenségből adódó nehézségekkel kell szembenézniük, amelyek lehetetlenné teszik egy nyugati típusú demokrácia kiépítését. Itt elsősorban a pluralizmus, a többpártrendszer, az érdekartikulációhoz szükséges vertikális tagozódásról van szó. A modern bürokrácia kiépítése a társadalom hagyományos hierarchiájába ütközik (például a kasztokba Indiában). A gyámkodó demokráciák legitimitása részben racionális, részben karizmatikus alapokon nyugszik (Gandhi, Nehru Indiában).

Döntő a rendszer működése szempontjából a hatalmi elit magatartása, elkötelezettsége a demokratikus megoldások iránt; ha ez gyengül, megnyílik az út az oligarchizálódás felé. Ezért a gyámkodó demokráciák „gyenge demokráciák”, és erre európai példát is találunk: a weimari köztársaság a múlt század 20-as éveiben Németországban (Hett 2021). A húszas évek Németországának belső politikai megosztottsága és gyenge intézményei tették lehetővé, hogy a német náci rendszer uralma szabad választásokkal vegye kezdetét.

Fasiszta rendszerek

Modern antidemokratikus rendszerek, melyek a vezérelvre (Führer-elv) épülnek. Uralmi struktúrájukat az államapparátus ellenőrzésére és a társadalmi élet minden területére kiterjesztették. Ideológiájuk egyes esetekben rasszista, de számos kivétel is van. A spanyol Franco vagy a portugál Salazar rendszere – melyeknek fasiszta besorolásával nem minden szerző ért egyet – nacionalista diktatúrák voltak, de a fajelmélet német náci változatát nem építették be az ideológiájukba. Ugyanakkor a latin-amerikai Peron vagy Vargas rendszere inkább „baloldali” volt, amennyiben a munkásságra, az agrárproletariátusra és a szakszervezetekre támaszkodott.

A fasiszta rendszerek súlyos válságok eredményeképp alakultak ki. A proletariátusra és az alsó középosztályokra támaszkodva, egy sajátos „egypártrendszeren” keresztül épültek ki, amely egy karizmatikus vezért állított az élre. E folyamat gyakran expanziós militarista törekvésekhez is vezetett.

Kommunista rendszerek

Államszocialista rendszereknek is nevezik, sokban hasonlítanak a mobilizáló és a fasiszta rezsimekhez. Mindazonáltal különböznek is ezektől. A mobilizáló rendszerektől abban, hogy fejlettebb társadalmi talajon jelentek meg, a fasiszta rendszerektől abban, hogy más ideológiai alapon épültek fel, és hogy felszámolják a magántulajdont is, amit a fasiszta rendszerek nagyjából tiszteletben tartottak.

A kommunista rendszerek a városi munkásságra és az agrárproletariátusra támaszkodtak, az osztály nélküli társadalom célját fogalmazták meg, és ezt elsősorban a magántulajdon eltörlésével és az állami terveződés bevezetésével, a piac bürokratikus szabályozásával próbálták elérni.

2.6. Hatalommegosztás, kormányformák

A demokratikus rendszerek (rezsimek) működése ma egyértelműen összekapcsolódik a hatalommegosztás intézményi formájával. Történetileg viszont a hatalommegosztás eszméje nem feltétlenül kapcsolódott a demokrácia antik eszméjéhez.

Arisztotelész a demokráciát a többek (a sokaság) eltorzult uralmi rendszerének tekintette. Számára az ideális rezsimek („alkotmány”) az arisztokráciával elegyes politeia, illetve ennek valamilyen változata, de mindenképpen egy vegyes kormányzás volt, amelynek két fő célt kellett biztosítania, egyrészt a „középosztály” uralmát, másrészt az „alkotmány” stabilitását.

A hatalommegosztás elvének a kialakulása

Mindazonáltal az antik előzmények, a Platón, Arisztotelész és Polübiosz munkáiban méltatott „vegyes kormányzás” egyfajta előkészítése volt a hatalommegosztás újkori fogalmának. Ennek klasszikus elve a 18. században fogalmazódott meg. Montesquieu, amikor 1748-ban megfogalmazta a tanait, elsősorban az angol ellensúlyok-egyensúlyok példájából inspirálódott, ahol a király, a lordok és a közrendűek között alakult ki egyfajta egyensúly, viszont az angol hagyományban még csak a két hatalmi ág, a törvényhozás és végrehajtás kettőssége fogalmazódott meg. Montesquieu három hatalmi ágra – törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalomra – átfogalmazott hatalommegosztási tana kezdetben nem volt népszerű, de 1789-ben a francia forradalom már átvette (Takács 2011).

Montesquieu elgondolása azonban nem csupán a három hatalmi ág szétválasztását tartalmazta, hanem azt az elvet is, hogy a *hatalmi viszonyokat a jognak kell alávetni*. A hatalmakat *mind szervezeti, mind személyi értelemben el kell határolni*. Különösen jelentős ez – és speciális kérdéseket is felvet –, amikor a bíróságok szervezeti rendjét kell elhatárolni az állam központi szerveitől (Sári 1995. 37–40.).

A hatalommegosztás elvét átvették az amerikai alkotmányozók is (1787). A kormányzat tekintetében azt alkalmazták, hogy ugyanaz a személy egy időben csak az egyik hatalmi ág területén láthat el feladatokat. A törvényhozás, végrehajtás és igazságszolgáltatás funkcióját egy-egy hatalmi ág önállóan és kizárólagosan valósítja meg (ezek a kizárólagos hatáskörök), másokat viszont több hatalmi tényező együttesen (ezek a konkuráló hatáskörök). Ez utóbbira példa az amerikai Kongresszus törvényhozási funkciója, amelyet az elnöki vétó mérsékel vagy az elnök végrehajtási jogköre, amelyen belül – például – az elnöki kinevezési hatáskör csak a szenátus jóváhagyása mellett működik. E megoldás lényege: az egyes hatalmi tényezők egymásra vannak utalva, kölcsönösen függenek egymástól – ezt fogalmazza meg a *checks and balances* (fékek és ellensúlyok) elve (Sári 1995. 46–48.).

A kormányforma fogalma

A hatalmi ágak szétválasztása és – egyben – kölcsönös függése a *kormányforma* legfontosabb meghatározója. A kormányforma alapvetően két kérdésre ad választ:

- a) Milyen a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonya?
- b) Ki gyakorolja a végrehajtó hatalmat?

A törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonya tekintetében annak van döntő jelentősége, hogy a parlament – a törvényhozás – mennyiben tudja ellenőrizni a végrehajtó hatalmat (általában: a kormányt). Ez azt a kérdést tartalmazza elsősorban, hogy a végrehajtó hatalom rendelkezik-e *politikai*, illetve *jogi* felelősséggel.

A politikai felelősség a kormányzati tevékenységért való felelősséget jelenti, vagyis: *beszámoltathatóságot, ellenőrizhetőséget, sőt – adott esetben – elmozdít-*

hatóságot. A politikai felelősséget viselő kormányzat tehát csak addig maradhat hivatalban, amíg rendelkezik a törvényhozás bizalmával. Ha ez megszűnik, akkor a kormány megbízatása is megszűnik. Természetesen a bizalom visszavonása megfelelően szabályozott eljárás keretében történik.

A végrehajtó hatalom beszámoltatásának és ellenőrzésének formái: a beszámolók, interpellációk, kormányhoz intézett kérdések, parlamenti szaktbizottságok és különleges vizsgálóbizottságok eljárásai. Általában véve: politikai felelőssége csak azoknak a kormányzatoknak van, amelyekkel szemben a parlamentnek az elmozdítás lehetősége is nyitva áll.

A jogi felelősség a jogszabályok, különösen az alkotmány és a törvények betartásáért való felelősséget jelöli. A jogi felelősség alapján, ha a végrehajtó hatalom ezeket megsérti, akkor felelősségre vonható és elmozdítható.

A másik lényeges kérdés: a végrehajtó hatalmat *ki*, illetve *kik gyakorolják*? Maurice Duverger szerint két szempont létezik: egyrészt az, hogy a végrehajtó hatalom egy- vagy kétpólusú-e, másrészt az, hogy hányan vesznek részt a végrehajtó hatalom gyakorlásában, azt egy személy vagy egy csoport birtokolja-e.

Egypólusú végrehajtó hatalom esetében a végrehajtó hatalomhoz tartozó jogosítványok egy helyen összpontosulnak, azaz a végrehajtó hatalom egységes. Ezzel szemben a *kétpólusú végrehajtó hatalom* esetében „kettős vezetés” áll fenn; az államéletnek két olyan szereplője van, amelyik részt vesz a végrehajtó hatalom gyakorlásában. Mindkét szereplő – ha nem is azonos mértékben, de – önálló hatáskörökkel rendelkezik, egymás végrehajtási jogköreit nem vonhatják el.

Ha a végrehajtó hatalom és az államfő viszonyát tekintjük, akkor e viszony alapján az államfői tisztség a következőképpen osztályozható (Veress 2011. 109.):

a) Az államfő a végrehajtó hatalom *feje*. Az ilyen rezsimeket *prezidenciálisnak* nevezzük. Európában nem fordulnak elő, az amerikai kontinensre (az Egyesült Államokra és Latin-Amerikára jellemzőek). A prezidencializmus nem a kiterjedt elnöki hatáskörök szinonimája, hanem az a kormányforma (kormányzati rendszer, rezsim), amelyben a végrehajtó hatalom egyértelműen a választott elnök alá tartozik. Oroszországban – például – rendkívül erősek az elnöki hatáskörök (informális-politikai értelemben), de ettől Oroszország még nem prezidenciális állam (inkább félelnöki).

b) Az államfő a végrehajtó hatalom *része*. Ez a helyzet a *félprezidenciális* (félelnöki), vagy másképp félparlamentáris rezsimekben.

c) Az államfő *kívül áll* a végrehajtó hatalmon, politikai szempontból semleges hatalmat gyakorol. Ez jellemzi a parlamentáris köztársaságokat (Magyarország, Németország). A modern monarchiák is ebbe az irányba fejlődtek.

A végrehajtó hatalomban való résztvevők számának a kérdése az, hogy a végrehajtó hatalmat egy személy vagy egy csoport birtokolja. Ez alapján *monokratikus* az a végrehajtó szerv, amelyben a végrehajtó hatalmat egy személy (pl. köztársasági elnök, király) gyakorolja. Ilyen esetben sem kizárt, hogy az irányításban ténylegesen többen vesznek részt, de a döntési jogosultságok egy kézben összpontosulnak,

azaz egyvalaki a többi fölött áll. Ha azonban a végrehajtó hatalmat kis számból álló kollektív szerv gyakorolja, az egyenlőség elvét figyelembe véve, akkor a végrehajtó szerv *direktoriális* vagy *testületi* (pl. kormány, minisztertanács, kabinet).

A kormányformák meghatározása bonyolult jogelméleti vitákkal is összefügg, tovább annak függvénye, hogy a történetileg kialakult formákat mennyire vesszük tekintetbe. A fentieket is figyelembe véve, a következő kormányformákat különböztethetjük meg:

a) *parlamentáris* (a törvényhozó hatalom ellenőrzi és elmozdíthatja a kormányt, két változata van: *parlamentáris köztársaság* és *parlamentáris monarchia*, tehát az államformák függvényében);

b) *prezidenciális* (a végrehajtó hatalom monokratikus és egypólusú);

c) *félprezidenciális* vagy félelnöki (a kétpólusú végrehajtó hatalom: megosztott a köztársasági elnök és a kormány között, általában a köztársasági elnöknek van primátusa a végrehajtás tekintetében, az államfőt közvetlenül a nép választja);

d) *kollegiális* (Svájcban: a végrehajtó hatalom direktoriális és egypólusú, de több párt közösen, kollegiálisan gyakorolja).

Bár a hatalommegosztás intézményesítése még nem feltétlenül jelenti egy demokratikus rezsim kiépítését, a nyugati világban (és a nyugati modellt követő egyéb államokban) a demokratikus rezsimek tipologizálásának fő szempontja a kormányformák fentebb vázolt változatai.

Az alkotmányos monarchia

Az abszolút monarchiát váltotta fel, a *törvényhozás és végrehajtás dualizmusára épül*. Európában a leghosszabb ideig Nagy-Britanniában állt fenn. Az angol „dicsőséges forradalommal” vette kezdetét. A forradalom 1688-ban eltávolította az addig uralkodó Stuart-dinasztiát, és III. Orániai Vilmost ültette a trónra. 1689-ben a parlament elfogadta az angol történelem egyik legfontosabb dokumentumát, a *Bill of Rights* (a *Jogok törvényét*). Ez a királyi felségjogokat erősen korlátozva megteremtette a világ első alkotmányos monarchiáját. Az angol történelmi alkotmány részét alkotó törvény kimondta, hogy: 1. a király önállóan nem alkothat törvényeket, és nem is helyezheti hatályon kívül a parlament által elfogadott törvényeket, 2. köteles betartani a parlament által hozott törvényeket, 3. nem szabhat ki új adókat a parlament hozzájárulása nélkül, 4. nem zárkozhat el a kérvények elől, 5. békeidőben nem tarthat állandó hadsereget a parlament hozzájárulása nélkül, 6. indokolatlanul nem szólhat bele a parlament szavazásába, és nem büntetheti meg a parlamenti képviselőket azért, amit a vitákon mondtak, 7. nem szabhat ki kegyetlen, szokatlan büntetéseket, 8. viszont adhat amnesztiát. Tehát a királyi hatalmat törvényi korlátok alá vonták. Kiépült a királytól és a parlamenttől is független bíróságok rendszere. A monarcha nevezi ki a kormányt, de a többségi párt soraiból, a kormány tagjai csak neki tartoznak

politikai felelősséggel: egyes ilyen monarchiákban a király le is válthatja miniszterelnökét, de a parlament nem.

Ma Európában erre példát nem találunk, a kontinenshez legközelebbi államok közül Marokkó kormányformája sorolható ide. Ez a rezsim az előzménye a fentebb vázolt négy változatnak/típusnak.

A parlamentáris köztársaság

A parlamentáris rendszer az a berendezkedés, amelyben a kormány a törvényhozásnak felelős. A parlamentáris rendszerekben általában a parlament választja a kormányfőt, és a parlament hozzájárulása nélkül nem lehet kormányt kinevezni. A parlamentáris köztársaságban az államfőt *a törvényhozás vagy más, speciális összetételű testület választja meg*. A végrehajtó hatalom elvileg megosztott, azonban lényegében a kormány rendelkezik azzal, az államfő hatásköre általában elmosódó, protokolláris jellegű. Ez még azokban az esetekben is így van, amelyekben az államfőnek aktív közvetítői szerepe van a parlamenttel szemben a kormányfő jelölésére (választásokat vagy a kormányok bukását követően), a végső szót ugyanis a parlament mondja ki többségi szavazattal.

Mindazonáltal van különbség az egyes parlamentáris köztársaságok között az államfő – a választott köztársasági elnök – hatalma, befolyása tekintetében. Vannak államok, amelyekben a köztársasági elnök hatásköre majdnem teljes mértékben protokolláris (Németország, Olaszország, Magyarország), más államokban – például Romániában – a köztársasági elnöknek jelentősebb súlya van a végrehajtó hatalomban. Ez azzal függ össze, hogy az államfőt közvetlenül választják meg.

A törvényhozás hatáskörét csak az alkotmányos előírások korlátozzák. A csak a parlamentnek felelős kormány végrehajtó hatalma jelentős. A parlament ezt a felelősséget a bizalmi szavazás révén érvényesíti: ha bizalmatlanságot szavaz a kormánynak, akkor annak le kell mondania.

A kormány politikájának a kidolgozásában és érvényesítésében a miniszterelnöknek van meghatározó szerepe. A kormány – vagy kabinet – testületi szerv: tagjai szolidárisak egymás iránt, ami azt jelenti, hogy elfogadják, illetve magukra nézve kötelezőnek ismerik el az adott döntést, bárhogyan születik is az meg, és számolnak azzal, hogy a döntésért való felelősség elől nem térhetnek ki.

A parlamentáris monarchia

A parlamentáris köztársasággal szinte azonos forma, a különbség az, hogy az államfő tisztségét a *monarcha* tölti be, akinek a tisztsége öröklődik. Európai példák: az Egyesült Királyság, Hollandia, Belgium, Svédország, Norvégia, Spanyolország.

A monarcha-államfő hatásköre itt is általában *elmosódó, protokolláris jellegű*. Protokolláris jellegű hatásköreit miniszteri vagy miniszterelnöki ellenjegyzés mellett gyakorolja, az ellenjegyzett aktusért az ellenjegyző miniszter vállalja a felelősséget, ennek következtében a monarcha-államfő a parlament előtt politikailag nem felelős.

A törvényhozás hatásköre úgyszólván korlátlan, a végrehajtó hatalom a kormányé, amely politikailag felelős a parlament előtt. A parlament előtti felelőssége a bizalmi szavazás révén érvényesül: ha a parlament bizalmatlanságot szavaz a kormánynak, annak le kell mondania. A kormány politikájának a kidolgozásában és érvényesítésében a miniszterelnöknek van meghatározó szerepe; a miniszterelnök kormányalakítási megbízást a monarchától kap, de a kormányt a parlament szavazza meg és iktatja be.

A prezidenciális kormányzati rendszer

Az Amerikai Egyesült Államokban jött létre, és utánozhatatlannak bizonyult. A végrehajtó hatalom egy választott személy kezében összpontosul, az elnökében, akit meghatározott időre közvetlenül választanak meg. Megválasztása és működése független a törvényhozástól, a törvényhozás (a Képviselőház és a Szenátus) és az elnök megválasztása teljesen különböző módon és időben is elválasztva történik. Ugyanakkor a törvényhozás sem függ az elnöktől, mert feloszlására nincs lehetőség.

Az Egyesült Államok alkotmányos berendezkedésében a három hatalmi ág viszonyára nem a merev elválasztás a jellemző, hanem az, hogy azok kölcsönösen fékezik és ellensúlyozzák egymást (a *checks and balances* elve).

A kölcsönös „fékek és ellensúlyok” néhány példája:

– Az elnök (bizonyos korlátozásokkal) megvétózhatja a Kongresszus döntéseit. Ugyanakkor a Kongresszus (a két ház) kétharmados szótöbbséggel leszavazhatja az elnöki vétót.

– A hadüzenet joga a Kongresszusé, de az elnök a tengeri és a szárazföldi haderő főparancsnoka.

– Az elnök politikai értelemben felelősségre nem vonható, de jogi értelemben indítható eljárás ellene, amennyiben megszegi az alkotmányt. A jogi felelősségre vonást (impeachment) a képviselőház vádemeléssel kezdeményezheti, azonban a felelősség megállapítását a szenátus végzi el. Ez esetben a szenátusi ülésen a Legfelsőbb Bíróság elnöke elnököl.

Az elnök a végrehajtó hatalmat államtitkárok (state secretary) útján gyakorolja, akik a minisztériumok vezetői, s csak neki tartoznak felelősséggel.

Az Amerikai Egyesült Államok prezidenciális rendszerét főleg Latin-Amerikában próbálták még bevezetni – „másolni” egyféléképpen –, így például Venezuelában, Argentínában, Mexikóban, Brazíliában.

A félprezidenciális (félelnöki) rendszer

A „félelnöki” rezsím olyan alkotmányos berendezkedés, amelyben a parlamenttől függetlenül megválasztott elnök – a végrehajtó hatalom feje – mellett a kormány a parlamentnek is felelős. Vagyis a végrehajtó hatalom megosztott a parlamentnek felelős kormány és a köztársasági elnök között, de úgy, hogy a nagyobb hatalom a köztársasági elnök kezében van.

Ezt a rezsímet *gaulle-ista parlamentarizmus*nak is nevezik, mivel Franciaországban alakult ki (az 1958-as, De Gaulle által kezdeményezett alkotmánymódosítással), de előtte sem volt ismeretlen Európában (a weimari köztársaság államszervezete is ezen az elven működött). Azonban ezt a – prezidencializmus és parlamentarizmus között átmenetet képező – kormányformát a francia V. Köztársaság alkotmánya tette igazából elismertté.

A kormányfő nemcsak a parlamentnek, hanem az elnöknek is felelős, az elnök nevezi ki, miként a kabinet tagjainak a kiválasztásában is nagy befolyása van. A francia elnök bármikor menesztheti a miniszterelnökét, és újat nevezhet ki egyazon parlamenti ciklus alatt, jóllehet ez utóbbi joga nem az alkotmányból következik, hanem abból a gyakorlatból, amit De Gaulle alakított ki. (Az elnök ugyan nem válthatja le – alkotmányjogilag – a kormányfőt, viszont kérésére annak le kell mondania, mert az elnökkel szemben lehetetlen kormányoznia.)

Ha a francia nemzetgyűlési választásokon a hivatalban levő elnök pártja vagy koalíciója stabil többséghez jut, akkor az elnöknek a parlamentáris rendszerek miniszterelnökéhez képest rendkívül nagy hatalom kerül a kezébe. Ilyenkor a miniszterelnök a köztársasági elnök politikájának egyszerű végrehajtója. Amennyiben viszont az elnökével ellentétes politikai tábor győz, az elnöknek a saját ellenzékéből kell miniszterelnököt kineveznie, ugyanis a kormány a parlamentnek is felelős, tehát nem követheti az elnök politikai irányvonalát.

Félelnöki rendszernek tekinthető az Orosz Föderáció kormányformája is, itt azonban az elnök hatalma informálisan jóval nagyobb, mint amennyit az alkotmány biztosít a számára.

Növeli a félelnöki rezsímben a köztársasági elnök hatalmát az, hogy neki és kormányának széles rendeletalkotó jogköre van, amellyel megkerülhetik a parlamentet. A francia parlament kontrollszerepe tehát korlátozottabb. Bizonyos körülmények teljesülése esetén a francia elnök még fel is oszthatja a parlamentet.

Franciaország elnökének ezt a hatalmát a közvetlen választásnak, az így nyert legitimációnak szokták tulajdonítani. Azonban Ausztria, Románia, Portugália elnökének a példája azt mutatja, hogy a közvetlen választás összefér a parlamentáris rendszerrel is, amennyiben az elnök jogosítványai korlátozottak (Enyedi-Körösenyi 2004. 52–53.).

Svájc kollegiális kormányformája

A *kollegiális kormányforma* egyedülálló megoldás, ezt a rezsimet csak Svájcban alakították ki. A „legfelső hatalmat” a kétkamarás Szövetségi Gyűlés gyakorolja, melyet négy évre választanak; a parlament két háza: Svájc Államtanácsa – a felsőház, 46 tagja van – és a Svájci Nemzeti Tanács, az alsóház.

A Szövetségi Gyűlés megalakítja a 7 tagú Szövetségi Tanácsot, amely a végrehajtó hatalmat gyakorolja, tehát a kormány szerepét látja el. Négy évre választják, összetételét az ún. „mágikus formula” adja, ugyanis a négy nagypárt képviselőiből tevődik össze, melyek 2+2+2+1 tagot delegálnak ebbe a testületbe.

Nincs bizalmatlansági szavazás, a Szövetségi Tanácsot mint végrehajtó szervet nem lehet megbuktatni (ebben hasonlít a prezidenciális kormányformára), tagjai politikailag nem szolidárisak egymás iránt – a köztük levő viszony a kollegialitás elveinek felel meg. Határozatait tagjainak szótöbbségével hozza meg.

Az államfői feladatokat a Szövetségi Tanács egy-egy tagja látja el rotációs alapon, egy-egy évig.

2.7. A demokrácia kérdése

A modern demokrácia kialakulása

Az antik világ „demokráciáinak” örökségeként az európai gondolkodás egy komoly eszmei örökség birtokába jutott. A politika (polisz), a demokrácia (demokratia), a démosz (a nép), a köztársaság (res publica) fogalmi már az ókorban azon kérdések körében formálódtak, amelyek – részben – a modern demokrácia problémái is.

A modern demokrácia születésére az antik fogalmi öröksége mellett az újkori területi állam teljesen más hatalomgyakorlási feltételei mellett került sor. Az antik görögök „állam nélküli” demokráciát működtettek, nem került sor arra, hogy a „szuverén népet” (a démoszt) elkülönítsék a „szuveréntől” (az uralkodótól, ahogy ez a különbségtétel az európai újkori szuverenitáselméletekben kialakult). Az „államnélküliség” azt is jelentette, hogy az athéni típusú demokrácia nem növekedhetett: a *polisz* demokráciája arra volt kárhóztatva, hogy megmaradjon eredeti keretek között: „az állam nélküli lét terjeszkedés nélküli lét” – írta Sartori (1999. 117.). A modern demokrácia viszont már korábban kialakult állami keretekre támaszkodott. Ez lassan alakult ki, és a demokráciától függetlenül. Az állam bürokratikus apparátusát először az abszolutisztikus állam teremtette meg, de ez az állam is mindössze „patrimoniális állam” volt, az uralkodó által megfizetett hadse-

regre támaszkodott. A strukturálisan, vagyis saját intézményekkel, személytelenül is jelen levő államhatalom csak a 18. század végén, a 19. században jelent meg.

Ezen az alapon fejlődtek ki a modern demokráciák, amelyeknek paradigmatis vonásai Fisichella (2006. 252–254.) szerint a következők:

1. A politika működésének alapvonása a barát és ellenség megkülönböztetése: minden politikai döntés azon alapul, hogy kiket tekintünk – politikai értelemben – barátoknak, illetve ellenségnek (lásd az 1.5. fejezetet). Ugyanis az összes fontos döntés esetén tudnunk kell, kik veszélyeztetik a politikai közösség pusztá fennmaradását, illetve kik jelentenek olyan fenyegetést a politikai közösségre nézve, hogy minden eszközzel szembe kell szállnunk velük. Politikai értelemben barát, vagyis szövetséges lehet bárki, akire számítani lehet ebben a harcban. A demokrácia ott tudott sikeresen konszolidálódni, ahol a politikai *barát/ellenség szembenállást sikerült barát–ellenfél viszonyra*, a konfliktust pedig *versengéssé* alakítani.

2. Az előbbi elvből eredően a demokráciának sikerült biztosítania, hogy az ellenség-ellenfélnek lehetősége legyen arra, hogy békésen átvegye a hatalmat, vagy legalábbis megpróbálja azt. Ebben az értelemben a demokrácia valóban újszerű jelensége a történelemnek, hiszen korábban az emberek többségét nem ilyen alapokon kormányozták.

3. A versengés elve a konfliktusnak a politika konstitutív elemeként való elismeréséből ered, viszont ehhez egy közösségkép is kezdett szervesen társulni. Az, hogy a közösség elismert, különböző törekvésű részekből áll, *a társadalom pluralista felfogását* tette uralkodóvá és a demokrácia alapjává.

Eltérően az antik görög demokráciában uralkodó „harmónia-központú” gondolkodástól, a „moderne demokráciája” nem rombolónak, hanem kifejezetten építőnek tekinti a partikuláris érdekek megjelenítését.

4. A társadalmi pluralizmus felismerése legitimé tette a *politikai pluralizmust*, ugyanakkor a kettő közötti különbség is fontossá vált a politika értésében. A demokrácia pluralista és versengő, ezért nem engedi meg a politika korlátlan-ságát. A társadalmi pluralizmus tartalmazza azt is, hogy az egyén vagy egyes kollektívumok nem kívánnak részt venni a politikában: a politika az élet fontos, de nem egyetlen dimenziója. A politikának tiszteletben kell tartania és biztosítania kell a társadalmi, gazdasági, kulturális, rokonsági dimenziók autonómiáját. Ebből adódóan *a demokrácia egyben a politika korlátozása is*.

Az előbbiekből adódóan a modern demokráciának – kialakítása során – el kellett jutnia oda, hogy biztosítsa a társadalom számára a közösség szervezését és legitim vezetését, anélkül azonban, hogy rezsimmént ezzel teljes ellenőrzése alá helyezze a társadalmat.

A modern demokráciák kialakulásának egyik fontos és mintaadó fejezete az Amerikai Egyesült Államok alkotmányos rendszerének a kialakítása. Ebben az EÁ alapító atyáinak egyik vezérelve a képviselői demokrácia brit találmányának kiszélesítése volt: a „sokak helyettesítését a jelen levő kevesekkel”, a lehető leg-szélesebb választójogra alapozva. Ezt próbálták összeegyeztetni a köztársaság ama

antik fogalmával, amely szerint a monarchikus, arisztokratikus és demokratikus hatalom a köztársaságon belül egymást kiegyenlíti, mérsékli és ellenőrzi. Ez volt a domináns eszme 1776 táján, amikor a legtöbb amerikai állam – egykori gyarmat, a Szövetség későbbi alapítói – igyekezett beemelni ezt a saját alkotmányába. Tehát az Egyesült Államok tagállamainak nagy többsége a *kiegyenlített köztársasági változat*, a *klasszikus republikánus felfogás* mellett döntött. (Kivétel volt például Pennsylvania, amely radikálisan demokratikus, egyetlen törvényhozó testületen alapuló egyszerű kormányzatot hozott létre, amelyet az „ősi szász alkotmány” örökösének gondoltak.)

Azonban az amerikaiak a *választás fontosságában* nagyon hittek: a britektől eltérően számukra a választás és a szavazás folyamata a képviselőt kérdésének központi vonatkozása és nem érintőleges eleme volt. Az 1780-as évekre az amerikaiak többsége arra a meggyőződésre jutott, hogy csak akkor van ténylegesen is képviselve a hatalomban, ha személyesen is szavazott valamilyen tisztségviselőre. Innen ered az amerikai *elektoralizmus* hagyománya (az a hit, hogy a demokrácia fokmérője mindenütt a „szabad választás”).

Tehát a formálódó amerikai felfogás szerint a vegyes, kiegyenlített alkotmányú köztársaság mindegyik hatalmának valamiképpen választottnak, a néptől eredőnek kell lennie. Ez fontos eszmévé vált, még akkor is, ha kezdetben a klasszikus republikánus felfogásnak megfelelően csak a képviselőház tagjait tekintették a „legközvetlenebb képviselőknek”. Azonban fokozatosan megerősödött az az eszme, hogy nem csupán a képviselők a nép egyetlen képviselői, hanem a szövetségi hivatalnokok, az elnök, az ügyészek és a bírák, mind-mind a néptől nyerik hatalmukat. Vagyis: a kormányzatnak (az állami intézményeknek) minden elemében a népet kell képviselnie, ami viszont azt is jelentette, hogy a nép tényleges kollektív képviselője (a képviselőház) eltűnt, feloldódott a kormányzati rendszerben.

Az amerikai alkotmány elfogadásának idejére, 1787-re kialakult nagyjából a „*demokratikus köztársaság*” = „*képviselői demokrácia*” jelentésazonosság, és ezzel párhuzamosan megváltozott a politikáról alkotott felfogás is: ameddig a republikánus megosztott hatalom eszméje erősebb volt a hatalmak mindegyikének nép általi ellenőrzésénél, a *politikát az amerikaiak is az erényes polgárok feladatának tartották*. Csak azok politizáljanak – vallották –, akik elegendő anyagi jóléttel és ebből következően függetlenséggel és szabad idővel rendelkeznek ehhez. Ez a gazdag ültetvényesek politizálásának kora (a Thomas Jeffersoné, a George Washingtoné és társaiké). Az első vezetők úgy gondolták, hogy a köztisztviselőknek teljesen *ingyen kell végezniük munkájukat a közjó érdekében*. Azonban az erényes polgár a választójog kiterjesztésével eltűnt; 1825-re az általános választójog átfogta a fehér férfilakosságot, és ekkorra világossá vált, hogy a politika a széles társadalom teljes, egalitáriusként felfogott világának szól, abban bárki részt vehet.

Az új politikafelfogás részeként folyt le a *közjó és a magánérdek* közötti összefüggés vitája. 1786-ban Pennsylvániában került sor az úgynevezett Findley-vitára, amely William Findley takács és Robert Morris bankár között folyt le.

1786-ban a pennsylvaniai közgyűlés előtt a Bank of North America kiváltságlevelének a kérdése került napirendre; a kiváltságlevél megújítását Pennsylvania egyik leggazdagabb embere, a bank egyik tulajdonosa és irányítója kezdeményezte, aki a politika korábbi arisztokratikus felfogásának is híve volt, azaz kezdeményezéseit mindig a „közjó” érdektelen képviselőjének nézőpontjából fogalmazta meg. Vitabeli ellenfele, William Findley takács nemcsak arra mutatott rá, hogy az igazgatóknak és részvényeseknek konkrét érdeke is fűződik a kiváltságlevél megújításához, hanem kifejtette, hogy 1. a magánérdek képviselete a politikában mindaddig helyénvaló, amíg nyíltan, őszintén történik, és nem rejtik az előkelő önzetlenség álcája mögé, sőt, 2. ha a képviselőket azért választják meg, hogy választóik sajátos, privát érdekeiért járjanak közbe, akkor a mások érdekeit önzetlenül, csupán kötelességtudatból vállaló férfiak közszolgálati eszménye teljesen elavulttá vált. Ebben tulajdonképpen már a pártok és az érdekcsoportokból álló társadalom gondolata jelent meg.

Az Egyesült Államok alkotmánya a történelem legrégebbi még ma is érvényben levő alkotmánya. A szövege azt bizonyítja, hogy az Egyesült Államok alapítói elsősorban a republikanizmus eszméit tartották szem előtt: olyan köztársaságot akartak, amely elkerüli a demokrácia veszélyeit. Az „alapító atyák” (elsősorban Thomas Jefferson, Alexander Hamilton és James Madison) számára az *önkormányzás elve* volt a fontos. Amikor azt állították, hogy csak egy „szigorúan” köztársasági (republikánus) berendezkedést fogadnak el, akkor olyan kormányzatra gondoltak, amely a főhatalmat a néptől eredezteti. Ugyanakkor mindenképpen elejét akarták venni annak, hogy ez valamiféle populisztikus hatalomgyakorláshoz vezessen. Mint minden hatalomról, a nép hatalmáról is azt gondolták, hogy nem lehet korlátozatlan, különben zsarnoksággá fajulna, ezért a néptől származó különféle hatalmak kordában tartásához bevezették a hatalommegosztás sajátos formáját, a checks and balancst.

De hogyan képesek egymást ellensúlyozni azok a politikai intézmények, amelyek egyaránt a nép ellenőrzése alatt állnak? Az amerikai alapító atyák számára a megoldást a *képviselő eszméje* szolgáltatta, általa ugyanis a nép lemond arról, hogy érdekeit közvetlenül érvényesítse. A képviselők, mivel egy nagyobb terület lakosait képviselik, akiknek igen szerteágazó érdekeik vannak, nincsenek kiszolgáltatva szűk részérdekeknek. *A képviselők tanácskozásai során a vetélkedő csoportok érdekei már részben semlegesítve merülnek fel.*

Mindazonáltal a hatalmi ágak szétválasztásának amerikai módja, a törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalom szétválasztása és egymást kiegyensúlyozó-ellenőrző szerepének kialakítása (checks and balances) mégis tartalmazza a republikanizmus régi „vegyes kormányzás”-eszméjének a nyomait. A végrehajtó ág a monarchikus összetevőnek felel meg, a végrehajtó hatalmat egyetlen személy, az elnök (és az alelnök, akinek viszont nincsenek alkotmányosan előírt feladatkörei) gyakorolja. A törvényhozás két kamaráját az arisztokratikus elem (a szenátus) és a demokratikus népképviselő (alsóház) együtt tartja fenn.

Az amerikai demokráciafelfogást az Egyesült Államok belső életének átalakulása, a vadnyugat betagozása a föderációba, a gazdasági szerkezet átalakulása is befolyásolta. A kezdeti időszak demokráciaideálja – a *jeffersoni demokrácia* – a független farmer ideálja köré épült, legnagyobb hatású azokra a populisták és progresszív népi mozgalmakra gyakorolta, amelyek különböző korokban kibontakozva az Amerika állítólagos egyszerűségéhez való visszatérést szorgalmazták. Az 1820–30-as évektől, Andrew Jackson nyolcéves elnöksége nyomán az úgynevezett *jacksoni demokrácia* kora következett, ezt az időszakot a gyors nyugati terjeszkedés és a gazdasági növekedés jellemezte. Ekkor vezették be a fehér férfiak általános választójogát, tehát megszűnt a cenzus, ebben az időszakban alakult ki az állandó kétpártrendszer, megszilárdult a belső pártélet, kialakult az elnökjelölési konvenciók mechanizmusa.

A demokrácia problémái

A modern demokrácia már a kezdetektől fogva számos belső problémát és kihívást hordoz. Ezek különböző gyökereket, és egymástól sem mindig különböztethetőek meg. Az alábbiakban néhány ilyen kérdéstről lesz szó két szerző, Domenico Fisichella (2006) és Paul Edward Gottfried (2020) alapján.

A demokrácia emberfelfogásának ellentmondásai

Már a demokrácia kezdetén kétféle álláspont fogalmazódott meg az ember politikában elfoglalt helyzetéről. Az egyik az egyén és az állam között nem ismer el semmilyen közbülső struktúrát, a másik az egyén és az állam közé közbülső, közvetítő csoportokat helyez.

Az elsőt még a francia forradalom előtt Rousseau, majd 1789-ben Sièyes abbé fogalmazta meg. Eszerint az egyes polgárok akaratának csak egyetlen akaratba, a politikai nemzetébe szabad beépülniük. Ha az egyes akaratok kisebb csoportokat hoznak létre, a különféle társulások megakadályozhatják a hazafiság alapját képező nagy közösségi érzület kialakulását. Ez az akkori álláspont lényegében a majdani pártok, szakszervezetek, egyéb csoportok létjogosultságát tagadta. Idővel a közvetítő intézmények (például a pártok) mégis létrejöttek, azonban a minden polgár akaratát magába fogadó és magában foglaló nemzetgyűlés ebben a felfogásban a nemzeti akarat egyedüli letéteményese, teljhatalommal rendelkezik, a törvényhozó hatalom egyedüli birtokosa. E felfogás mai örököse a liberális centralizmus.

A második álláspont az egyén–csoport–állam hármasságán alapuló felfogás, amelyet pluralista emberfelfogásként is definiálhatunk. Ebben a csoport nem ellentétes az egyénnel. A modern demokráciában azonban nem a premodern organikus és korporatív csoportok vannak, amelyben az egyén van a csoportért,

hanem olyan pluralizmus, amelyben a csoport van az egyénért. A csoportok olyan szövetkezők, amelyek az egyének személyes törekvéseit erősítik fel (Fisichella 2006. 258–260.).

A demokrácia és a rendkívüli helyzet

Régi megfigyelés, hogy a demokrácia olyan rezsím, amely csak normális igazgatási viszonyok közepette működik. A parlamentáris intézmények csak „nyugodt időkben” működnek jól és teljesítenek. Rendkívüli helyzetekben – például háborúk idején – jobbra tehetetleneknek bizonyulnak. Normális körülmények idején, „nyugodt időkben” – mint láttuk – az ellenség ellenfélle válik, de minél inkább közelít a demokratikus kormányzás a rendkívüli igazgatás körülményeihez, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az ellenfél ismét ellenséggé válik; vagy mert ténylegesen is ellenségként viselkedik a rendkívüli helyzetben, vagy csupán amiatt, hogy ilyennek érzékelik – esetleg mindkét ok miatt.

Mindazonáltal a demokráciáknak van eszközük a rendkívüli helyzetek kezelésére, amelyet – ellentmondásosan ugyan, de – alkalmazni tudnak. Ez abban áll, hogy rendkívüli helyzetekben a demokráciáknak általában sikerül legitim módon korlátozniuk bizonyos egyéni és csoportos garanciákat, megbízva – egy meghatározott hivatali időre – egy teljhatalmú akcióbiztost; ezt nevezte Carl Schmitt „komisszárdiktatúrának”. A „komisszárdiktatúra” azonban meghatározott időre és meghatározott területre és döntési jogosítványokra terjed ki csupán.

Ahhoz, hogy a demokrácián belüli „demokráciától való eltérést” gyakorolni lehessen, az szükséges, hogy a rezsím politikai legitimitása erős legyen (Fisichella 2006. 262–263.).

Felmerül az a kérdés: hogyan őrizheti meg erős legitimitását a demokrácia? Ugyanis a demokratikus politikai részvételre inkább az jellemző, hogy rutinszerű, „technikai” jellegű mozzanatokhoz (például szavazás) kapcsolódik, nem folyamatos, hanem töredékes-alkalomszerű részvétel – egyszóval érzelmileg inkább „lapos jellegű”. Az állampolgár részt vehet a politika folyamatában, anélkül azonban, hogy részének érezze magát. Ahhoz, hogy a kritikus időszakokhoz szükséges nagyobb szolidaritást biztosítani tudja – tehát a legitimitást is a rendkívüli eszközök és korlátozások bevezetéséhez –, a demokráciáknak „tudniuk kell”, hogy miképp tartsák fenn a politikai közösséget, a rutinszerű, szórványos részvételi formákon alapuló „összetartáson” túl is (Fisichella 2006. 262.).

A tömegdemokrácia és menedzserdemokrácia

A tömeg és demokrácia viszonya régi kérdés (az okhlokrácia – ’csőcselékuralom’ – fogalmát már az ókorban megalkotta Polübiosz), de a „tömeg” önálló politikai szereplése a 20. századra vált drámai fejleménnyé, amely elválaszthatatlan a modernitás által teremtett tömegtársadalomtól, s amely a politikai

gondolkodás számára is súlyos dilemmákat vet fel. A tömegtársadalom fogalmának kialakulása a francia forradalomig vezethető vissza; arra a politikailag újrafarmálódó népeiségre vonatkoztatható, amely az Emberi és polgári jogok nyilatkozata nyomán „tömegként”, új társadalmi szubjektumként jelent meg. Ennek a szubjektumnak a politikai „egységét” az ipari forradalom által elért gazdasági homogenizáció, valamint az egységesülő fogyasztási kultúra erősítette. A 20. század elején egyes szerzők (például Ortega y Gasset, akinek híres műve, *A tömegek lázadása* 1929-ben jelent meg) arra a következtetésre jutottak, hogy a tömegdemokráciák előretörése együtt járt a hagyományos elitek háttérbe szorulásával. A tömeg – szemben a közösséggel – akkor jön létre, ha az egyén elveszti társadalmi beágyazottságát. Szerzők sokasága írta le a tömegtársadalmat úgy, hogy azt az atomizálódás, a szilárd normák eltűnése, az állam és az egyén közötti csoportok elhalása jellemzi.

A normáit veszített tömegtársadalom a totalitárius rendszerek egyik előfeltétele. Ugyanakkor ez a társadalom átfurmálta a demokráciákat is. A tömegdemokrácia, a tömegkommunikáció, a tömegkultúra kitermelte a tömegpolitikust, akit a közvélemény irányít. Ennek kapcsán világosabbá vált az orátor- (szónok-) politikus és a demagóg közötti különbség. Az orátor ugyanis nem a mindenkori közvélemény parazitája, hanem politikai vezető, aki *irányítja, uralja, sőt, előállítja a közvéleményt*. A demagóg számára a közvélemény viszont csak adottság, csupán azért emelkedik ki, mert pontosan ráérez a tömeghangulatra, és *kiszolgálja azt*. A demagógból népvezér, az orátorból államférfi válhat. A tömegdemokrácia azonban a politikai szereplőket a demagógia irányába taszítja. Ez kiegészül azokkal a várakozásokkal, amelyek az igazgatással kapcsolatosak. A tömegdemokráciában terjeszthető hitek és elvárások mind több és több feladattal ruházták fel a közigazgatást, amely lassan nemcsak a gazdasági tervezést és igazgatás feladatát látta el, hanem a polgárok szocializálását is átvállalta. Így jelent meg a társadalommérnökség, és az ezzel (is) élő demokrácia – Paul Edward Gottfried kifejezésével – egyfajta *menedzserdemokráciává* (Gottfried 2020) vált, amely már a kultúrát és az identitást is igazgatás útján formálhatónak kezdte tekinteni.

A demokrácia típusai

A demokrácia típusainak vizsgálatánál mindenképpen szem előtt kell tartani, hogy a demokráciáról szóló beszéd mindig egy kettősséget tartalmaz: a) egyrészt szól arról, hogy a demokrácia létező rezsimekben jelenik meg, és ezek a valóságos demokráciák leírhatóak, összehasonlíthatóak (*leíró jelleg*); b) másrészt tartalmazza azt is, hogy milyennek kell lennie a demokráciának, tehát tartalmaz valamiféle demokráciaeszményt is (*előíró jelleg*). Külön nehézség, hogy a demokráciákról folytatott vitákban ez a kettő, a leíró és az előíró jelleg legtöbbször együtt van jelen.

A demokráciaeszmények terén a különböző elképzelések azzal voltak kapcsolatosak, hogy a társadalom mely területére nézve gondolták kiterjeszhetőnek a demokráciát.

A *demokrácia* antik fogalma egyértelműen *politikai demokráciát* jelentett, a politikai uralom és vezetés egyik lehetséges formáját.

A modern korban (a 19. és 20. században) azonban megfogalmazódott a társadalmi és a gazdasági demokrácia eszménye is.

A *társadalmi demokrácia* kifejezés először Alexis de Tocqueville-nél bukkant fel az *Az amerikai demokrácia* című művében. Tocqueville ugyanis felfedezte, hogy a demokrácia Amerikában nem egy maréknyi forradalmár célja (tehát nem a zsarnoksággal szembeállított rendszer, mint Franciaországban), hanem a társadalom egészét átfogó egalitárius szellem. A *társadalmi demokráciának* ez a fogalma a kis közösségek, informális csoportok „demokráciáját” jelentette, vagyis azt, hogy a demokratikus társadalom sok *mikrodemokráciából* áll, olyan sokcsoportos társadalom tehát, amelynek minden egyes csoportja a maga szintjén valamiképpen gyakorolja a demokráciát. Az ilyen társadalom mindenképpen alkalmasabbnak tűnik arra, hogy széles helyi önkormányzatok alapján működjön.

A *gazdasági demokrácia* fogalma a 19. század végén született: a munkahelyen és a munkaszervezésben, a termelési és gyártási folyamatok irányításában érvényesülő „demokráciát” jelenti, amely ellentmond a kapitalizmus logikájának – hiszen a gazdasági hatékonyságnak a tagadását jelenti –, inkább az ipari termelés szocialista koncepciójával rokon. Ezt az ideált először Sidney és Beatrice Webb *Industrial Society* című 1897-es műve fogalmazta meg, és Jugoszláviában, Tito idején próbálták meg gyakorlatba ültetni az úgynevezett „munkásönigazgatás” rendszere révén, amely nem volt ugyan igazi gazdasági önigazgatás, de a jugoszláv titói rendszer ideológiai okokból is fenntartotta, hogy megkülönböztesse magát a szovjet térségtől.

A politikai demokráciák vizsgálatára számtalan elmélet született, ezek a *demokráciaelméletek* a politikai demokráciákat vizsgálják, értelmezik. Ezeket az elméleteket alapvetően két gondolkodási hagyomány alapozza meg: a) a realista demokráciafelfogás és b) a racionalista demokráciafelfogás.

A *realista demokráciafelfogás* gyökere az angolszász típusú demokráciafelfogás. Történeti alapja az, hogy az angol (és amerikai) demokrácia töretlen, „történeti” folyamatban alakult ki. Az 1688–89-es angol forradalom nem valami újat követelt, hanem az angolok „ősi jogainak” a visszaállítását, a Magna Charta elveinek az érvényre juttatását, vagyis *a forradalom célja a visszaszerzés volt*. Hasonló célja volt az 1776-os Függetlenségi nyilatkozatnak is, amely azt követelte, hogy a gyarmatok lakosai is élhessenek – megkötések nélkül – az angolok szabadságjogaival, amelyek őket, volt angol polgárokat is megillető jogok. Az angolok és az amerikaiak a kormányzást empirikus-pragmatikus módon szemlélték, az egyéb mindennapi tevékenységek szintjéhez közel.

A *racionalista demokráciafelfogás* történeti alapja a francia demokrácia mint forradalmi vívmány. E demokráciatípus a múlttal való gyökeres szakításból született.

A francia forradalmárok evidens igazságoknak tekintett általános elvekből indultak ki, és nem a gyakorlat mérlegelő-elemző, tapasztalaton alapuló értékeléséből. Ebben alapvetően különböztek az angoloktól és az amerikaiaktól. Tocqueville szerint: „Míg Angliában rendszeres kapcsolatot tartottak fenn egymással, azok, akik írtak a kormányzásról és azok, akik kormányoztak [...], Franciaországban a politika világa két elkülönült tartományra oszlott, amelyek között nem volt érintkezés. Az egyikben kormányoztak; a másikban megfogalmazták a mindenféle kormányzat alapját képező elvont elveket. [...] e társadalom fölé [...] fokozatosan felépült egy képzeletbeli társadalom, amelyben minden egyszerűnek, rendezettnek, egységesnek, méltányosnak és észszerűnek látszott”. Vagyis a franciák a demokráciát általános rendképzetekből vezették le, „észelvű demokráciát” próbáltak kialakítani, és ez a racionalista megközelítés a francia típusú demokrácia kulturális alapja.

A *liberális demokrácia* a demokrácia ma uralkodó modellje, egyszerre intézményesült forma a nyugati társadalmakban és olyan eszménye is a demokráciának, amelyet a nyugati társadalmak a legmagasabb rendű demokratikus rezsim paradigmájának tekintenek. Vagyis a liberális demokrácia esetében olyan demokráciáról van szó, amely normatív és empirikus értelemben egyaránt (és egyszerre) vizsgálható.

A liberális és a demokratikus eszmény csak a 19. század közepén került igazán érintkezésbe, sőt keveredett egymással. Különbségükre először Tocqueville hívta fel a figyelmet, de később politikai gondolkodók egész sora foglalkozott velük. E vitában a demokrácia az egyenlőség, a liberalizmus pedig a szabadság szinonimája. Ebben fontos szerepe volt egy 19. századi fordulatnak: 1848 után, amikor a szocializmus önálló programmal jelent meg, az egyenlőség a szocializmussal kapcsolódott össze, a liberális demokrácia pedig a szocializmus ellentétévé vált a szabadság védelmezőjeként. Összefoglalva: a tiszta liberalizmus a szabadságot, a tiszta demokrácia az egyenlőséget jelentette, a liberális demokrácia viszont megpróbálja a kettőt összeegyeztetni.

Az összeegyeztetés lehetőségét a képviseleti demokráciák 19. századra megszilárdult európai és észak-amerikai mintái teremtették meg. Ezekben a rezsimekben a hatalommegosztás intézményi garanciái mellett lehetségessé vált az egyéni szabadságjogok alkotmányos védelme. Három elv biztosította a liberális értékek „meghonosítását” a demokráciákban (Kis 2019):

1. *az etikai individualizmus tézise*: a saját javát mindenki maga éli át; az ember maga vezeti életét, életmódja megválasztásában ő végső autoritás, ő viseli a végső felelősséget önmaga előtt;

2. *a negatív szabadság tézise*: az alkotmányos rendnek a legnagyobb politikai szabadságot kell biztosítania az egyes egyénnek, hogy kereshesse és megvalósíthassa saját javát, és ezt szabadságjogokkal kell körülbástyázni mások illetéktelen beavatkozása ellen;

3. *a mérsékelt politikai készenlét tézise*: a közügyekben való részvétel – mint értelmes életcél – óhatatlanul verseng más magáncélokkal; a magánügyek terén

hozott döntés alapvető az egyén számára, míg a köz érdekében hozott egyéni döntés elenyésző hatású. Ezért a negatív szabadság megengedi a polgároknak, hogy ne foglalkozzanak a közügyekkel – esetleg csak annyit, amennyi a vezetők kiválasztásához szükséges.

A liberális demokráciák európai történeti tapasztalata azt bizonyította, hogy szabadság és egyenlőség komplementerek, egymásba integrálhatóak, még ha nem is problémamentesen. Ennek alapja, egyrészt, hogy a szabadságpárti liberalizmusnak van egyenlőségfelfogása is, de az a jogi-politikai egyenlőségre támaszkodik, ellene van minden felülről adományozott egyenlőségnek, és az érdemeket pártolja, az érdemek arisztokráciáját akarja megteremteni. Másrészt az, hogy az egalitárius demokrácia – mellyel szemben az volt a vád, hogy teljesen ismeretlen számára a művészet, a tudás útján való felemelkedés – is kezdett lépéseket tenni az emberi különbözőségek elismerése felé.

Mindazonáltal nem szűnt meg az alapvető feszültség a szabadság és az egyenlőség között. A *szabadság logikája* ugyanis inkább azt biztosítja, hogy egyenlő esélyeket kapjanak az emberek ahhoz, hogy egyenlőtlenekké váljanak. Az *egyenlőség logikája* viszont ennek fordítottja: egyenlőtlen esélyeket kell teremteni ahhoz, hogy egyenlőkké váljunk.

A liberális demokráciák intézményi rendjének differenciáltabb elemzésével a létező nyugati demokráciáknak további tipologizálására is sor került. Az egyik ilyen fontos kategorizálás a többségi és a konszenzusos rendszereket különbözteti meg.

1. A *többségi demokrácia* mintája a brit rendszer, amelyet Westminster-modellnek is neveznek. Jellemzői:

- általában kétpárti rendszer, két nagy párt váltógazdálkodása uralja a parlamenti életet, amelyben egyetlen párt alkot kis többséggel kormányt. A többség kezében azonban jelentős hatalom koncentrálódik, és ez a jelentős parlamenti kisebbséget ellenzéki helyzetbe szorítja. Viszont nincsenek feloldhatatlan (vallási, nyelvi) értékellentétek, a fő kérdések a társadalmi-gazdasági fejlődés racionálisan megvitattott kérdései.

- az egypárti kabinet és az egypárti parlamenti többség lényegében a végrehajtó és törvényhozói hatalom politikai fúzióját is jelenti. A kormányfővé a többséget megszerző párt elnökét szokták megszavazni, és ez a fúzió a gyors kormányzati cselekvést teszi lehetővé;

- aszimmetrikus kétkamarás rendszer: a brit parlament alsóháza hozza a törvényeket, a felsőház (a lordok háza) ezt csupán lassítani tudja;

- többségi választási rendszer;

- íratlan (történeti) alkotmány, parlamenti szuverenitás.

2. A *konszenzusos demokrácia* azon alapszik, hogy a döntéseket nem többséggel, hanem a minél többek döntésbe való bevonásával kell elérni. A többségi döntés mint modell alapja az, hogy a többségi érdekeknek kell dominálnia (a kormányzók felelőssége a többségnek szól). Ezzel szemben van az az alternatív megközelítés, hogy a kormánynak nem a többség, hanem a minél több ember

érdekét kell képviselnie. A különbség e kettő között az, hogy a többségi döntéshozatali modell szerinti demokrácia zárt, versengő és ellenségeskedő, míg a konszenzusos döntéshozatal modelljét a befogadás, az alkuk és a kompromisszumok jellemzik (ezért a konszenzusos modellt lehet akár „tárgyalásos” demokráciának is nevezni).

A konszenzusos demokrácia rezsimjeinek a jellemzői:

- a végrehajtó hatalmat a pártok széles koalíciót alkotva – nagykoalícióban – gyakorolják;
- a végrehajtó és a törvényhozó hatalom viszonya kiegyensúlyozottabb, mint a többségi rendszerekben. Ez nagykoalíciós kormány és kormányt támogató parlamenti koalíció összetettségéből adódik. Ennek a helyzetnek azonban az is egyik lehetséges következménye, hogy a kormányok instabilabbak;
- kiegyensúlyozottabb két kamarás rendszer; a felsőház azt a szerepet is eljátszza, hogy bizonyos kisebbségeknek mérséklő reprezentációs lehetőséget biztosítson;
- többpártrendszer, jellemző sokpártiság. A pártrendszer sokdimenziós, kifejezi a társadalmon belüli kulturális (esetleg nyelvi) törésvonalakat;
- arányos választási rendszer;
- írott (kartális) alkotmány és kisebbségi vétő. A kisebbségi vétő lehetőségét az biztosítja, hogy az alkotmány módosítása és bizonyos sarkalatos törvények módosítása csak minősített többséggel lehetséges.

A demokrácia vizsgálható a választók és vezetők egymáshoz való viszonya alapján is. E nézőpontból a modern demokráciaelmélet három irányzata különböztethető meg: 1. a mandátum-, 2. az elszámoltatás- és 3. a felhatalmazáselmélet. Az első szerint a vezetők tulajdonképpen a választók akaratát hajtják végre, a másodikban az önállóan cselekvő vezetőket a választók az utólagos elszámoltatás révén ellenőrzik, míg a harmadikban a választók szerepe kimerül a vezetők kormányzásra való felhatalmazásában (illetve ezen felhatalmazás megvonásában). Ez utóbbi elméletet először Joseph Schumpeter közgazdász dolgozta ki 1947-ben, és az elmélet a *demokrácia versengéselmélete* néven is ismert.

A *demokrácia versengéselmélete* a következő alaptételekre épül:

- Míg a demokrácia klasszikus elméletében (a mandátumelméletekben) a képviselők kiválasztása másodlagos ahhoz a célhoz képest, hogy a választóké legyen a döntéshozó hatalom, a versengéselméletben ez fordítva van: a választók szerepe másodlagos a későbbi döntéshozók személyéhez képest.
- A vezetők az emberek szavazatáért vívott versengésben szerzik meg a döntésre vonatkozó felhatalmazást azzal, hogy a többi versenyzőhöz (vezetőjelölthöz) képest nagyobb fogékonyságot tanúsítanak a nép (a démosz) preferenciái iránt.
- Vagyis a demokráciák vezetői olyan *irányító* vezetők, akik egyben *irányítottak* is.

- Ez azt is jelenti, hogy a versengésben sokkal nagyobb szerepet kapnak azok a politikai vezetők, akik képesek formálni a közvéleményt és a politikai döntések kimenetét (MPE 2019. 107.).

Hibrid rendszerek

A kommunista katonai-gazdasági blokk (a szovjet blokk) 1989 utáni bukása a kilencvenes évek elején olyan „demokráciaoptimizmust” teremtett, amely a demokrácia felé vezető utat lineáris, egyirányú útként látta egy jó ideig. Ezt a fejlődéspercepciót fontos teoretikus művek (pl. Fukuyama 1992) is erősítették. Sokáig úgy tűnt, hogy az autoritárius rezsimek leváltása csakis a demokrácia felé tartó „szükségzerű mozgást” eredményezheti (Gyulai–Stein-Zalai 2016. 44–45.).

Olyan szemlélet vagy hipotézis vált tehát uralkodóvá, amely a politikai rezsimek változását két szélső pólus közötti törvényszerű és egyirányú változásként írta le: az autoriter rendszerektől a demokráciák felé. Ez az „egyirányúság”, a rezsimejlődésnek ez a lineáris képe nem csupán a történelmi mozgást egyszerűsíti le, hanem annak két végpontját is. Így az egyes autoriter rendszerek közötti történelmi különbségek elhalványultak, és a demokrácia is csak szimplifikálható eszményként, mégpedig a nyugati demokrácia ideáljaként jelent meg.

Mindazonáltal a nemzetközi politikai fejlődés az elmúlt harminc év során olyan átalakulási példátartat halmazt hozott fel, amely megkérdőjelezte az egyirányú lineáris fejlődést. Két dolog tűnt igazoltnak: a) az autoriter rendszerek lebomlása nem bontja le azok „örökségét”, az adottságok beépülnek az átalakulás nyomán létrejövő új rezsimekbe; b) az átalakulás nem föltétlenül a demokrácia Nyugaton kialakult modelljét eredményezi, még akkor sem, ha a meghatározó szereplők törekvései annak célját jelölik is ki. Az átalakulás valós folyamatai egy „szürke zónát” teremtettek, amelyben az autoriter és demokratikus jegyeket ötvöző rendszerek nagy változatossága alakult ki.

E „szürke zóna” politikai rezsimeinek megnevezésére számtalan javaslat született. Ezek között találjuk a „*fél*demokrácia”, a „*virtuális demokrácia*”, a „*tökéletlen demokrácia*”, a „*választási demokrácia*”, az „*illiberális demokrácia*”, a „*delegatív demokrácia*”, a „*fél*-autoritarianizmus”, a „*hibrid rezsime*” vagy a „*választási autokrácia*” fogalmait (Gyulai–Stein-Zalai 2016; Bakk 2021).

A demokráciaelméleti vitákban egy adott pillanatban a *hibrid rezsime* tűnt a legmegfelelőbb kifejezésnek a vitatott témakör fogalmainak egyesítésére. A fogalom meghonosodása azt az értelmezést erősítette, hogy nem a demokrácia vagy autokrácia valamilyen származékos formájáról, alfajáról van szó, ahogyan erre a jelzős demokráciák vagy jelzős autokráciák kifejezései utalnak, hanem önálló kategóriáról. A hibrid jelző pedig egy széles skálát egyesít, amelyen belül nem demokratikus (autoritárius, tradicionalista és poszttotalitárius), valamint demokratikus karakterjegyek egyaránt fellelhetők.

A hibrid rezsimek „szürke zónájával” foglalkozó irodalomban három irányzat különböztethető meg (lásd Gyulai–Stein–Zalai 2016. 47–51.).

Az első megközelítés implicit előfeltevése, hogy a hibrid rezsimek „alapvetően hiányos, sérült demokráciák” (Gyulai–Stein–Zalai 2016. 47.), olyan jelzős demokráciák – mint például az említett *illiberális demokrácia*, *delegatív demokrácia* vagy *fél-demokrácia* –, amelyekben a jelző a „teljes demokrácia” valamely lényegi meghatározójának hiányára, illetve torzultságára utal.

A második megközelítés az autokráciák felbomlásának folyamatából indul ki, és alapvetően a kilencvenes évek rendszerátmenettel foglalkozó irodalmának gondolatmenetét (az úgynevezett „tranzitológiai paradigmát”) követi. Eszerint az autokráciák felbomlása a rendszerek olyan nyitását indította el, amely – a demokratizálódás ellenére – megőrzött bizonyos autoriter vonásokat is a rendszerek meghatározó jegyei között: így *jelzős autokráciák* alakultak ki (Gyulai–Stein–Zalai 2016. 48.).

A harmadik megközelítés a hibrid rezsimeket autonóm politikai rendszerként tételezi: nem az autoriter rendszerek liberalizálódó vagy a demokratikus rendszerek torzuló („hiányosodó”) változatai tartoznak ide, hanem különálló típusként felfogható rezsimek. Olyan megközelítés ez, amely a korábbi demokrácia-autokrácia kettősséget egy hármas felosztássá alakítja át. Ennek az új tipologizálásnak megvannak a maga kockázatai, mivel az így kialakított *hibrid rezsim*-fogalom olyan gyűjtőkategória, amely közös jegyeket alig felmutató rendszereket is magába foglal.

Mindazonáltal, bármennyire önálló kategóriaként kezdték vizsgálni is a hibrid rendszereket, azokon belül mégis a demokráciaváltozatok „minőségének a skálája” maradt a legmeghatározóbb szemléleti kiindulópont. A hibrid rezsim fogalmát napjainkban leginkább egy olyan *mérce* kidolgozásának a megalapozására használják, amellyel „mérhető” egyes demokratikus rezsimek „torzulása” a liberális demokrácia eszményéhez mint „tisztá modellhez” képest. Ennek az eljárásnak a kritikusan a következő érveket hozzák fel:

– A liberális demokráciára mint tiszta modellre nem találunk empirikus példát sehol a világban.

– A demokratikus rezsimek történelmi fejlemények és nem formális kritériumok alapján (netán matematikai módon) értékelhető rezsimek.

– A demokratikus rezsimek közötti különbség mérése, amennyiben ezt számszerűsített eljárásokkal, úgynevezett *demokráciaindex*ekkel teszik, nagymértékben önkényes.

3. A POLITIKA MINT FOLYAMAT

A politika mint folyamat – vagyis amit a politológiai háromszögben a *politics* pólusa tartalmaz – a politika konfliktusos oldalát a politikai szereplők cselekvése felől ragadja meg. A politikai cselekvés pontosan nem körülhatárolható: egyszerre megismerés és cselekvés, amelynek nincs pontosan meghatározható tárgya és iránya. Közösségi jellegű, még ha egyéni cselekvők révén jelenik is meg, mert nyilvánosan történik, és együttműködésre tart igényt.

Mindez – a meghatározatlan tárgy, a nyilvánosság, az egyéni cselekedetek közösségi elfogadtatása – a politikai folyamat részévé teszi a politikai tudást (a politikai tapasztalat felhalmozódását), azokat az értékeket és normákat, amelyek a politikai szereplők cselekvését a közösségi keretek közt tartják, valamint azokat az „elméleteket” is, amelyek a lehető legszélesebb körben elmagyarázzák a politikai cselekvés indokát és célját.

3.1. A politikai tudás

A politika eszmei valóságát a 20. század közepéig az emberek politikai gondolkodásának tartalmi vizsgálatával próbálták feltárni. Eszerint a politikai tudás alapvetően néhány nagy tartalmi tömböt alkot: a) az ideológiai értelmezéseket; b) a politikai értékeket; c) a politikai rendszer ismeretét. A politikai tudás megismerése egyik fő eszközének pedig a *közvélemény-kutatásokat* tekintették.

A 20. század közepétől a politikai tudás vizsgálatában egy változás kezdődött. Az említett tartalmi vizsgálatok *a tudás szubjektív dimenziójára*, az egyénben „felhalmozódó” politikai készségekre és attitűdökre összpontosítottak. Az újabban alakuló szemlélet viszont azt helyezi előtérbe, hogy a politikai tudás beágyazódása igazából az „emberek közötti”

- nyelvi praxisokban és
- kommunikációs aktusokban

megy végbe.

Bár ez a megközelítés újszerű, előzményei az antik világig nyúlnak vissza. Arisztotelész *Rétorika* című művében az „ékesszólás tanán” túli jelentőséget és funkciót tulajdonít a retorikának. Ezt a *retorikai helyzet* vizsgálatában mutatja meg, amelynek központi jelentőséget tulajdonít (eltérően a szónoklattan többi klasszikus szerzőjétől). A retorikai helyzet beszédhelyzetet jelent, amely három dologból tevődik össze: a beszélőből, amiről beszél és akihez beszél.

A retorikai vagy szónoki helyzet eltér a más közlési helyzetektől, például egy tudományos előadástól, amelynek érvelését – megfelelő előzetes tudás, képzettség

alapján – mindenki elfogadja. Ezzel szemben a retorikai tudás nem szükségszerű és megkérdőjelezhetetlen igazságokra irányul, hanem olyan tematizációkra, amelyek csak „valószínűleg” igazak, amelyek elvileg másként is lehetségesek, mint ahogy a szónoki beszédben éppen megjelennek.

A retorikai tudás tehát olyan dolgokra és igazságokra irányul, amelyek elvileg másként is lehetnek, vagyis olyan tudás, mely egyfajta „döntési” szituációra irányul, meggyőzési szándékkal. Arisztotelész megvizsgálta, hogyan tud érvényesülni a meggyőzési szándék a retorikai helyzetben, és három olyan mozzanatot vesz számba, amelyek a szónoki szituációt jellemzik (lásd Szabó 1998. 140–141.):

1. Az *általános részvétel és a közös tudás elve*, amely azt jelenti, hogy a retorikai helyzetben vannak ugyan kitüntetett szereplők, nevezetesen a *szónok* és a *közönség*, de ezek a szerepek társadalmilag *kötetlenek*, vagyis nincs kijelölve, hogy ki a szónok és ki a hallgatója – elvileg bárki lehet szónok. Továbbá a szónoki helyzet olyan ismeretek közlésére „kötelez”, amelyek mindenki számára ismertek, vagy legalábbis minden ember megismerhet. A meggyőzés, az igazságok közötti választásra késztetés azáltal lehet sikeres, hogy a szónok bizonyítékait és érveit közismert dolgokból meríti. A retorika ekként praktikus tudást jelent, és a retorikai helyzet teljes mértékben eltér azoktól a helyzetektől – amelyeket „tudományosnak”, ismeretközlőnek nevezhetünk –, amelyekben nem közismert dolgokat továbbítanak a közönség felé.

2. A *tematikai kötetlenség elve*: a szónok feladata a meggyőzés. Viszont a retorikának nincs speciális tárgya és nem kíván speciális szakértelmet, a retorikai meggyőzésnek tárgyától függetlenül, illetve mindig az éppen adott tárgyának megfelelően kell megtalálnia a meggyőzés lehetőségeit.

3. A szónoklás *gyakorlati jellege*, ami azt jelenti, hogy a retorika olyan általános képesség és ügyesség, amely ösztönösen végezhető, de ugyanakkor tanulható, fejleszthető is. Tanulása azonban nem ismeretek elsajátítását, hanem egy képesség fejlesztését jelenti. Olyan gyakorlati tudás tehát, amely teljes mértékben különbözik a tudománytól – a tudományos gondolkodásnak ugyanis a gyakorlati, konfliktusos helyzetekben nincs meggyőző ereje. Arisztotelész szerint a tudományos ismeret a törvényszéken és az agorán nem használható: „még ha tudományos ismereteink a legrészletesebbek is, ezzel nem egykönnyen tudunk meggyőzni embereket” (1999. 1355a).

Ha ugyanezt a kérdést a nyelv lehetőségei felől vizsgáljuk, akkor azzal a leszűkített nyelvfelfogással találkozunk, amely a racionalizmus európai hagyománya szerint a nyelvet az ismeretek semleges hordozójának (és csak annak) tekinti. Viszont a nyelvész Roman Jakobson a nyelv hat funkcióját írta le, és ezek közül csupáncsak az egyik az igaz ismeret elérésére való törekvés. A hat funkció a következő (idézi Szabó 2016. 633.):

1. Az *expresszív* funkció, amely a beszélő értékelését és magatartását fejezi ki azzal kapcsolatban, amiről beszél. Például azt, hogy tetszik-e, szép-e avagy csúnya, jó vagy rossz stb. Kritériuma: az őszinteség és a hitelesség.

2. A *felszólító* vagy *rábeszélő* funkció, amit legtisztábban a felszólító mondatok fejeznek ki. A retorika, az agitáció nagymértékben kapcsolódik ehhez a funkcióhoz. Kritériuma: az elfogadás és a követés.

3. A *referenciális* funkció arra szolgál, hogy a körülöttünk lévő világról minél pontosabb információt szolgáltatson. Általában kijelentő mondatok révén valósul meg. (Például: Esik az eső. Románia az Európai Unió tagja. Stb.) Kritériuma: az igazság.

4. *Kommunikatív* funkció: arra szolgál, hogy létrehozzon, fenntartsion és befejezzen egy beszélgetést. (Például: Jó napot! Hogy van? Hazafelé? Szép időnk van! Hall engem? Ühüm! Viszlát! stb.) Kritériuma az együttműködés.

5. A *magyarázó* vagy metanyelvi funkció a nyelvről szóló beszédet jelenti, amely gyakran előfordul a mindennapi életben is. (Például: Nem tudlak követni – mit mondtál? Ugye érti? A „gólya” elsőéves egyetemistát jelent. Stb.) Kritériuma a beszéd értése.

6. A *poétikai* funkció a nyelvben rejlő alkotóképesség és valóságkonstruálás megvalósulása; elsősorban tudományos és művészeti alkotásokban tejesedik ki. Kritériuma az invenció és a koherencia.

E hat funkcióból csupán a referenciális funkció az, amely az európai racionalista hagyományfelfogásban létező semleges, „ismeretközlő” nyelvfelfogásnak megfelel. Viszont a nyelv másik öt funkciója olyan lehetőségekre, megnyilatkozásokra vonatkozik, melyek sem nem igazak, sem nem hamisak, hanem egy *más* kritériumot valósítanak meg. A retorika által vizsgált beszédcselekvés épp a nyelv ez utóbbi funkciói révén valósul meg.

A politika szempontjából az arisztotelészi retorikafelfogás kulcsfogalma az *invenció*. Ez tulajdonképpen rátalálást jelent: azt, ahogy a szónok „megtalálja” közönsége elvárásait. Ezt a kérdést lehet szociológiailag, a társadalmi helyzet mérlegelése felől is tekinteni. A szónok, „megérezve”, „megsejtve” közönsége igényeit, megmutatja az igazság választásának az útját.

A modern politikában nincs már agora-szónoklat, azonban a meggyőző (szónoki) beszédnek nagyon változatos térfelei alakultak ki, részben a nyilvánosság modern médiaszerkezetének a kialakulása nyomán. Ebből adódóan a közönség fogalma vált bonyolulttá. A „szónokoknak”, vagyis a politikusoknak az invencióhoz immár technikai segédletekre van szüksége: közvélemény-kutatásokra, sajtóelemzésekre.

Az így több szintéren folyó viták mindazonáltal továbbra is a politika lényegét alkotják: az egyik legfontosabb cél is ezek által valósul meg. Ez a *közjó*, amelynek nincs kiszámítható, mérésekkel megállapítható tartalma, nem eredeztethető a társadalom tudományos törvényeiből (ahogy például Marx gondolta). A közjó is nyilvános beszédekben és vitákban, azaz diskurzusokban létezik és formálódik, folyamatosan változó „összege” tehát a politikai tudásnak.

A politikai tudás egy másik értelmezését Edelman (1972) dolgozta ki. Szerinte a politikai tudás fő funkciója nem a valóság leírása („visszatükrözése”), hanem identitási lehetőségek megteremtése és a cselekvések vezérlése. Vagyis a politikai

tudás nem a tapasztalati valóság igaz vagy torz tükre; a politikai tudás inkább olyan értelmezési minták összessége, amelyek „megmondják”, hogy milyen dolgokat tekintünk tényeknek a „politikai valóságból”, mely dolgokat fogadjunk el létezőnek, és milyen értelmezéseket akceptáljunk, illetve utasítsunk el.

Ezek az értelmezési minták Edelman szerint egy hierarchikus struktúrát alkotnak a politikai gondolkodásban. A tudás centrumában, a hierarchia csúcsán nem a leginkább igaz megállapítások vannak, hanem azok, amelyek *érzelmileg a legtelítettebbek és empirikusan a legkevésbé vizsgálhatóak*. „Azok az értelmezések, amelyek a jövőbeli fejlődés alapvető determinánsaira irányulnak és empirikusan a legkevésbé igazolhatóak, 1. a hierarchia csúcsán találhatóak, 2. leginkább kapcsolódnak a félelem, a harag, az uralom és az engedelmesség érzéseivel, 3. egy referenciális csoport mintáihoz kötődnek olyan módon, hogy jutalmazza a domináns nézetek elfogadását (inkább, mint a sikeres cselekedeteket), és büntetik a konformitás hiányát” (Edelman 1972. 42.; lásd még Szabó 1998. 113.).

A referenciális csoport mintáihoz való kapcsolódásnak ez a megállapítása is azt mutatja, hogy Edelman is azt az újabb szemléletet képviseli, amelyben a politikai tudás az „emberek közötti” kommunikációs kapcsolatokba ágyazódik be.

3.2. A politikai kultúra – értékek, normák

A politikai kultúra egyik – elterjedt – meghatározása szerint egy nemzetben adott időszakban meglévő, a politikára irányuló magatartások, hitek, érzelmek összességét jelenti. Fisichella (2006. 88.) szerint ez az általános meghatározás átfogalmazható: politikai kultúrán „a közösség politikai folyamattal kapcsolatos tájékozódási modelljét” kell érteni.

A politikai kultúra az állampolgári gondolkodás szubjektív dimenziójához tartozik, ezért nem annyira a politikai tudás (mint az emberek között kialakuló nyelvi-kommunikációs gyakorlat) részeként, hanem inkább tudásfeltételként kell tekintenünk.

A politikai kultúra első modellje (Almond és Verba 1989) szerint a politikai kultúrának három alaptípusa van:

a) a *parokiális* politikai kultúra: hordozója a parokiális típusú személyiség, jellemzője, hogy látóköre a helyi közösség határáig terjed. Általában a törzsi társadalmakra jellemző, valamint egyes helyi autonóm közösségekre, és pedig azokra, amelyek semmit sem várnak el a politikai rendszertől, nem tekintenek arra úgy, mint amelynek inputja és outputja van. Ebben a politikai kultúrában a gazdasági, politikai szerepek nem különülnek el a társadalmi és vallási orientációktól.

b) az *alattvalói (dependens) politikai kultúra* a fejlettebb és differenciált politikai rendszerekre jellemző, itt már az egyének érdeklődnek a specializált kormányzati hatalom iránt, és kifejezésre juttatják vele kapcsolatos érzéseiket

(akár tetszik nekik, akár nem), értékelik (akár legitimnek tartják, akár nem), tehát viszonyulnak a rendszer outputjához (az állampolgároknak nyújtott „eredményekhez”), de ugyanakkor közönyt is tanúsítanak a politikai rendszerrel szemben, nem fogalmazznak meg elvárásokat. Az egyének nem úgy tekintenek egymásra, mint akik aktív résztvevői a politikának. Erre a tekintélyelvű és a diktatórikus rezsimek szolgálnak a legnyilvánvalóbb példával, ahol az egyének többsége nem vesz részt a politikai folyamatokban, és elfogadja ezt a beállítottságot.

c) a *részvételi (participális) politikai kultúra* azon társadalmak jellemző vonása, ahol az egyének orientációja a rendszer egésze, a társadalom követelményei, valamint az adminisztratív és a döntéshozatali folyamatok irányába egyaránt erőteljesen megnyilvánul (ez alkotja a rendszer inputját). Az egyén politikai cselekvőként is meg akar nyilvánulni; az állampolgárok kapcsolatban állnak a politikával; még akkor is, ha különbözőképpen éreznek iránta, és eltérően értékelik a politikát. Ennek a politikai kultúrának a demokratikus struktúra felel meg a leginkább.

Mindez sematikusán ábrázolva:

Típus	A rendszer egészéhez való viszonyulás	Input tényezők	Output tényezők	Az egyén mint résztvevő
Parokiális	0	0	0	0
Alattvalói	1	0	1	0
Résztevői	1	1	1	1

Forrás: Almond–Verba 1989 alapján a szerző szerkesztésében

Bár a demokratikus berendezkedésű államokban a résztvevői politikai kultúra a domináns, a történelmi folyamatok és a különböző társadalmi rétegződések eredményeként a parokiális és az alattvalói kultúra egyes elemei is jelen lehetnek. A modern rendszerek elemzésének tehát szem előtt kell tartania, hogy milyen mértékben keverednek és milyen kombinációban vannak jelen a politikai kultúra egyes tradicionális elemei a modern rendszerben. Emellett figyelembe kell venni, hogy a különböző társadalmakban aktívan jelen lehetnek bizonyos politikai szubkultúrák is: régiók, vallási felekezetek, szakmai csoportok, etnikai közösségek kultúrái is, melyek politikailag is megjelenítik önmagukat. Olaszországban például van katolikus és világi szubkultúra, Ausztriában katolikus és szociáldemokrata („fekete” és „vörös”) szubkultúra, Belgiumban flamand és vallon szubkultúra.

A politikai szubkultúrák létezéséből adódóan felmerül a politikai kultúrák homogenitásának/heterogenitásának a problémája. Ez tulajdonképpen két kérdést takar: a) a történelmi előzmények okán az országoknak és rezsimeknek két nagy típusa van: a homogén és a heterogén politikai kultúrájú országok; b) hogyan viszonyulnak a politikai rezsimek a politikai kultúra homogenitásához, illetve heterogenitásához (Fisichella 2006. 89–90.).

A rezsimek a homogenitás/heterogenitás problémájához alkalmazkodva két fő típust mutatnak fel, és ez elsősorban az angolszász és az európai kontinentális demokráciákat különbözteti meg:

1. Az angolszász demokráciákat nemcsak a *homogén politikai kultúra*, de az alrendszerek – politikai pártok, érdekszervezetek és a média – magas fokú differenciáltsága és funkcionális elkülönültsége is jellemzi. A sajtó funkciója az információáramoltatás és a kommunikáció, az érdekszervezetek funkciója az érdekartikuláció és érdekreprezentáció, a politikai pártoké pedig az érdekkaggregálás és -integrálás. Az angol és az amerikai politikai rendszerben e funkciók és a funkciókat ellátó intézmények közötti határok világosan elválnak. A sajtó jobbjára üzleti vállalkozás, az érdekszervezetek egy-egy partikuláris csoport érdekeit artikulálják, a politikai pártok specialitása pedig éppen a különböző érdekek integrálása és aggregálása.

2. A kontinentális típusban ezzel szemben *heterogén (fragmentált) politikai kultúra* van: a politikai szerepek és funkciók nem válnak el, hanem különböző szubkultúrákba ágyazódva fonódnak össze. A politikai szerepek nem individualizálódnak, hanem a szubkultúrákba beágyazódva különálló alrendszereket alkotnak. A francia pártok és érdekszervezetek például nem alkotnak elkülönült és autonóm politikai alrendszert, és hasonló a helyzet a sajtó tekintetében is. Míg az angolszász országokban a kommunikációs médiumokat nagyfokú autonómia jellemzi, Franciaországban és Olaszországban a kommunikációs médiumok az érdekcsoportok és a politikai pártok befolyása alatt állnak.

	Homogén politikai kultúra	Heterogén (fragmentált) politikai kultúra
Politikai alrendszerek	elkülönülnek	összefonódnak
Pártok elsődleges funkciója	akarat- és érdekkaggregálás	akarat-, érde-, illetve értékartikuláció
Szavazóbázis	széles választói kör (gyűjtőpártok)	a pártok egy-egy szubkultúrát képviselnek (rétegpárt)
Pártrendszer	kétpártrendszer	sokpártrendszer
Jellemző országok	Anglia, USA	az európai kontinens országai

Forrás: Enyedi–Körösenyi 2004. 37.

A fentebbi kettősséggel összefüggően látható az, hogy a politikai szereplők hogyan néznek szembe a problémákkal, hogyan próbálják megoldani azokat. A demokratikus politikai folyamatokban két alapvető irányultság látható, az egyiket „*dogmatikusnak*”, a másikat „*alkudozónak*” lehet nevezni:

a) a *dogmatikus* irányultságot az jellemzi, hogy a problémamegoldás valamilyen eszmerendszer (ideológia vagy vallás) logikáját követi;

b) az *alkudozó* irányultság viszont azt jelenti, hogy pragmatikus alapon, egyezkedve, az álláspontok közelítésével keresik a problémák megoldását.

Mindazonáltal az előbb vázolt homogén–heterogén tipologizálást az elmúlt két évtizedben néhány folyamat, átalakulás kezdte megkérdőjelezni. Ezek között a legmarkánsabb az, hogy immár az angolszász országokban is erőteljessé vált a kommunikációs médiumok befolyásolása a politikai érdekcsoportok részéről.

3.3. A politikai ideológiák

Az ideológia fogalma és helye a politikai gondolkodásban

Az ideológia a politikatudományi irodalom egyik leginkább vitatott fogalma. Tudományos meghatározásában az is akadálynak számít, hogy a rigorózusabb, politológiai meghatározáskísérletekkel egyszerre élnek a politika szereplői és a politikai publicisztika képviselői is.

Az ideológia fogalmához pozitív és negatív értékítéletek egyaránt tapadnak. A negatív konnotációk olyan kifejezésekben jelennek meg, mint például a „túlzottan ideologikus gondolkodású” (nem az igazság vagy a valóság megismerésére tör). De lejáratta az ideológia fogalmát a kommunizmus korszaka is, amely a szocialista ideológiát a legmagasabb rendű társadalomelméletként jelenítette meg. Mindazonáltal pozitív konnotációk is tapadnak az ideológia fogalmához; például ha egy pártnak van ideológiája, az jelentheti azt is, hogy céljainak, programjának van egy eszmei kerete, és nem tisztán „pozícióhajhász”, hatalmi szándékok vezérlik.

Az „ideológia” szó a görög *idea* – eszme, eszmény, képzelet –, illetve *logia* – gyűjtemény, tan – szavakból származik. Az oxfordi etimológiai szótár szerint az ideológia a 18. század végén *eszmék tudományát*, a 19. században *hamis tudatot*, a 20. században pedig *politikai eszmerendszert* jelentett, illetve jelent. A fogalomnak tehát jelentős a történetisége.

A szót először *Antoine Louis Claude Destutt de Tracy* (1754–1836) használta egy 1796-os előadásában, az „*eszmék analízise, ideák tudománya*” értelemben. Később (1801–15 között) kiadta *Az ideológia elemei* című ötkötetes művét, amelyben arra tett kísérletet, hogy az eszméket fizikai érzetekre vezesse vissza, s ezáltal megalkossa azokat a „tisztá” eszméket, amelyek az igazságos és boldog – polgári – társadalom működéséhez szükségesek. De Tracy John Locke (1632–1704) *Értekezés az emberi értelemről* (Essay Concerning Human Understanding, 1690) című esszéjének gondolatára alapozott. Locke szerint az emberi elme születéskor egy *tabula rasá*hoz hasonlítható, nincsenek velünk született eszmék. Minden eszme, mondta Locke, érzéseinkből, tapasztalatainkból ered. Tracy meghatározásának a francia forradalmat követően pozitív és tudományos kicsengése volt.

Azonban Tracy ideológiafogalma kivívta a *katolikus egyház ellenkezését*. Az ideológusok – de Tracy hívei – politikai racionalizmusukkal nyilvánvalóan veszélyeztették a politikai gondolkodás tradicionális forrásvidékét. Az első negatív értékítéletet az ideológiáról azonban *Napóleon* fogalmazta meg 1812-ben: „Mind-ama szerencsétlenség, melyen gyönyörű Franciaországunk átment, az ideológia rovására írható. Ez az obskúrus metafizika fennköltén az első okokat kutatja, és erre akarja a népek törvényhozását alapozni, ahelyett, hogy elfogadná azokat a törvényeket, melyeket az emberi szív ismeretéből és a történelem leckéiből merítettünk. Ilyen filozófiai téveszmék csak véres rémuralomhoz vezethetnek – mint ahogy vezettek is. Az ideológusok felelőtlenül a népre ruházták a hatalmat, melyet az képtelen gyakorolni, mert nem ismeri sem a polgári, sem a politikai jogot, mit sem ért a katonai joghoz és az adminisztráció törvényszerűségeihez.”

Ezzel az állásponttal az ideológia pejoratív jelentést kapott, amely aztán meghonosodott a német gondolkodásban is.

Karl Marx (1818–1883) ezt a jelentésváltozatot vette át: az ideológiát „hamis tudatként” határozta meg. A marxizmus szerint az ideológia olyan eszmék rendszerét jelenti, amelyek feladata igazolni és legitimálni az uralkodó osztály vezető szerepét. Marx azonban francia elődjéhez képest valójában nem minden eszmét, csupán az „uralkodó eszméket” értelmezte ezen ideológiakoncepció alapján. A marxizmus maga is ideológia volt, a tudományos (univerzális) társadalomelmélet és az ideológia közötti, az előbbi módon megvont különbséget csupán azért hangsúlyozta, hogy ezzel igazolhassa a munkásosztály „univerzális történelmi küldetését”.

A marxizmus vonalán halad tovább *Antonio Gramsci* (1891–1937), aki a „történelmi blokk” fogalmát használva az ideológiát a társadalmi gyakorlattal összefüggésben tartja értelmezhetőnek. Gramsci ugyanakkor azt is mondja, hogy a kapitalista osztály nemcsak gazdasági és politikai hatalommal rendelkezik, hanem eszméinek hegemoniáját is megvalósította, vagyis: a burzsoá eszmék dominanciája annyira szilárd, hogy rendelkeznek a rivális eszmeiségek kiszorításának képességével, s „hegemoniájuk” révén az egymást követő korok közgondolkodásává tudnak válni.

Gramsci meghatározása szerint az ideológia „vulgarizált filozófia, mely a tömegeket konkrét cselekvésre, a valóság átalakítására mozgósítja”.

Mannheim Károly (1893–1947) a marxizmusból átveszi azt, hogy az emberi eszméket a társadalmi körülmények alakítják, de Marxszal ellentétben nem törekszik megszabadítani az ideologikus gondolkodástól az emberiséget. *Ideológia és utópia* című művében (1929) Mannheim az ideológiákat olyan gondolati rendszereknek nevezi, amelyek egy adott, sajátos társadalmi rend védelmét szolgálják, és az uralkodó csoport érdekeit fogalmazzák meg átfogó módon. Különbséget tesz a partikuláris és totális ideológiák között. A *totális ideológiák*, mint a marxizmus, liberalizmus vagy az iszlám fundamentalizmus, egy teljes világnézetet (Weltanschauung) jelenítenek meg. Az *utópiák* olyan ideológiák, amelyek a jövő

idealizált szemléletén alapulnak, és radikális változást tartanak fontosnak, amely egyaránt szolgálja az uralkodó és az alávetett csoportok helyzetét.

A második világháborút követően a politikai filozófia érdeklődése a *totalitárius ideológiák* – a faszizmus, a náciizmus és a sztálinizmus – felé fordult. Karl Popper (1902–1994) és Hannah Arendt (1906–1975) szerint ezek az ideológiák zárt politikai rendszereket hoztak létre, amelyek elutasították a toleranciát, s az igazság tekintetében állami-politikai monopóliumokat hoztak létre. Popper liberális társadalomeszménye, a „*nyílt társadalom*” koncepciója már e tapasztalat alapján fogalmazódott meg.

Az ideológia fogalmának előbb vázolt történetéből is kitűnik, hogy pontos definíciója nincs. Viszont több olyan definíciós elem van, amelyek részben átfedik, részben kiegészítik egymást. Ezek szerint az ideológia:

- a politikai hitek rendszere,
- cselekvésorientált politikai eszmék halmaza,
- az uralkodó osztály eszméi,
- egy partikuláris társadalmi osztály vagy csoport világnézete,
- osztály- vagy csoportérdekeket megtestesítő és artikuláló politikai eszmék,
- hamis tudatot propagáló eszmék az elnyomottak körében,
- olyan eszmék, amelyek kijelölik az egyének helyét a társadalomban és értelmet adnak a kollektivitásokhoz való tartozásnak,
- hivatalosan jóváhagyott eszmék összessége, amelyek egy politikai rendszer vagy rezsim legitimitását szolgálják,
- átfogó, teljes magyarázatokra törekvő politikai doktrína, amelyet az igazság monopóliumaként hirdetnek,
- politikai eszmék elvont és magas szinten rendszerezett csoportja.

Néhány átfogóbb definíció:

Andrew Heywood definíciója: Ideológián eszmék olyan – többé vagy kevésbé – koherens csoportja értendő, amely a szervezett politikai cselekvés alapjául szolgál, amennyiben az a létező hatalmi rendszernek akár a megőrzését, akár a módosítását, akár a megdöntését célozza.

Terence Ball és Richard Dagger meghatározása szintén tartalmazza azt, hogy „eszmék koherens csoportjáról” van szó, de jóval funkcionálisabb, az ideológiákat négy alapvető funkció – a magyarázó, az értékelő, az orientáló és az előíró (programadó) – segítségével azonosítja. (Ha egy eszmerendszer e funkciók egyikével nem rendelkezik, akkor már nem ideológia, így például a nacionalizmus vagy az anarchizmus nem az.)

Daniel Bell amerikai szociológus szerint (1962): az ideológia terminus „az eszmék társadalmi mozgatókarokká válását” jelöli.

Ha csak a politikai tudás szubjektív dimenziójában vizsgáljuk az ideológia kérdését, akkor a politikai gondolkodás három szintjét kell számba venni. Ez a három szint a következő:

a) A politikáról való *mindennapi gondolkodás szintje*, mely a politikára való spontán reagálás szintje. Rokon a mindennapi gondolkodással: pragmatizmus és inkonzisztencia jellemzi, nem reflektál a belső ellentmondásokra. (Például: a mindennapi gondolkodás szintjén a rendőrségtől a közvélemény elvárja, hogy egyszerre legyen a szabadságjogok védője, de beavatkozóan „rendpárti” is.) Ez a gondolkodás lényegében átfogja az egész társadalmat – a közvélemény-kutatásokban lényegében ez jelenik meg.

b) A *nyilvános, gyakorlati diszkurzus szintje*. Ez a reflexióknak az a szintje, amellyel a politikával hivatásszerűen foglalkozók élnek: politikusok, újságírók, a politizáló értelmiségi. Jellemzője a politikai jelenségek racionális, érvelő megközelítése. Ez a politikai beszédek, kommentárok, vezércikkek diszkurzusának szintje, amelyen már nyilvánvalóbb a politikai tudásnak az az említett „emberek közötti” természete, amely a nyelvi praxisokban és kommunikációs aktusokban jelenik meg.

c) A *teoretikus gondolkodás szintje*; két – viszonylag megkülönböztethető – válfaja van:

– A *politikaelméletek, politikai filozófiák*, a politika egyes nagy kérdéseit vizsgáló teóriák (szuverenitáselméletek, államelméletek stb.). Ezek az elméletek eltekintenek a politikai valóság, folyamat közvetlen tényeitől, és olyan – saját – politikai objektum-valóságot teremtenek, amelyek alapján a politikai folyamat hatalmas tényemmenysége értelmezhető.

– Az *ideológiák* is foglalkoznak tényekkel, de minden esetben egy közösség, egy társadalmi csoport vagy elit hatalomra jutása vagy hatalmának a megtartása érdekében emelik ki a „tények” egyik vagy másik csoportját, illetve konstruálják meg (majd értelmezik) azokat. „Az ideológia nem feltétlenül téved, de minden esetben egyoldalú vagy elfogult” – írja Szabó (2016. 36.) –, ami abban is észrevehető, hogy riválisa mindig egy másik ideológia, és sohasem a tudomány maga.

Mindazonáltal ez a két teoretikus szint – a politikaelméleteké és az ideológiáké – nem választható szét egyértelműen. Például a modern társadalomelméletek bonyolult szellemi igazolást igényelnek, ennek prototípusát a társadalmi szerződés elméletek adják, amelyek – kialakulásukkor – egyszerre voltak tudományos elméletek és ideológiák.

Az ideológia funkciói

Az ideológiáknak több funkciója különböztethető meg:

a) *Ismeretközlés és mozgósítás*. Az ideológiák ismereteket közölnek a világról, a társadalomról és az emberről, e tekintetben tehát hasonlítanak a társadalomtudományokhoz. Azonban míg a társadalomtudományok csupán megismerni és interpretálni akarják a társadalmi valóságot, az ideológiáknál ugyanez a társadalmi valóság átalakítása igényének rendelődik alá. Tudomány/filozófia és

ideológia e kettőssége a német filozófiai tradícióban is megvan: a Sein-Sollen (van-kell) kettősség. A Sein kérdései a tények kérdései, a Sollen esetében pedig az érték- és célrendszerek dominálnak. Az ideológia mindkettőből táplálkozik.

b) *Értékközvetítés és szimplifikálás.* Az ideologikus szövegek, minthogy nem egy tudományos közösségnek szólnak, hanem egy nagyobb és anonim tömeget szólítanak meg, kevésbé absztraktak, mint az elméletek. Még akkor is így van ez, ha az ideológia esetleg ugyanazokat a kulcsszavakat használja, mint az elmélet. Ez főleg a tudományos irodalom és a politikai publicisztika határán jelenik meg. (Pl.: az önkormányzat, önkormányzatiság – RMDSZ-programokban és politikatudományi tanulmányokban.) Az ideológia sokszor eltünteti a fogalmak közötti ellentéteket, erre a szabadság és egyenlőség fogalmának több évszázados mozgósító használata számtalan példát szolgáltat. David Apter szerint: „az ideológia absztrakció, de kevésbé absztrakt, mint a benne szereplő absztrakciók”. Az ideológia célokat, értékeket, normákat ad a politikai döntéshozáshoz. Befolyása van az eszközök megválasztására is: e hatása azonban inkább korlátozó és kontrolljellegű, azt mondja meg, hogy melyek azok az eszközök, amelyek nem használhatóak. (A demokratikus ideológiák inkább a politikai stílust határozzák meg, az antidemokratikus ideológiák – leninizmus, fasizmus – azonban a demokrácia eszköztárán túli eszközöket is legitimálják.)

c) *Csoportképzés.* Az ideológia csoportképző tényező is, egyfajta mi-ők elentétet definiál a politikában. Lehetséges, hogy ez mélyebb, a társadalomban és kultúrában meglévő ellentétekhez kapcsolódik, amelyeket *törésvonalak*nak neveznek. Természetesen a politikai csoportosulásokat nem csupán az ideológiai megosztottság, nem csupán az ideológiai mi-ők-tételezések hozzák létre. E csoportok lehetnek érdekcsoportok, tradicionális értelmiségi megosztottságok (pl. urbánus–népies ellentét), generációs elkülönülések. E csoportok között nem feltétlenül léteznek törésvonalak, azonban ha politikai artikulációjuk végbe ment, a vele együtt jelentkező ideológiatermelés a törésvonalak elmélyítése és rögzítése irányába hat.

d) *Érdekleplezés.* A politika mozgatórugói között megtaláljuk az egyéni és csoportérdekeket. Azonban ezek az érdekek nem közvetlenül, a maguk nyers mivoltában jelennek meg, hanem – épp az ideológiák révén – áttételesen. Az ideológia szerepe az, hogy a természetes érdekeket átlényegítse, általános érdekévé transzformálja (pl. a nyílt társadalom, a piacorientált gazdaság jelszava és a vállalkozói csoportok érdeke közötti összefüggés).

e) *Legitimáció és programadás.* A felvilágosodás korával megszűnt a hatalom premodern (isteni és szokásjogi) legitimációja: a politikai uralom igazolása ekkor az ideológia feladata lett. Az ideológiák tehát a politikai modernizáció eszközeiként jelentek meg. Természetesen ma már nem közvetlenül igazolják a hatalmat, azt a modern demokráciákban a választásokon megszerzett szavazatok legitimálják. Azonban a hatalomért küzdő pártok, mozgalmak továbbra sem nélkülözhetik az ideológiai legitimációt. A győztes, hatalmat gyakorló pártoknak

pedig morális igazságokra van szükségük az erőszakgyakorlás legitim módjainak elfogadtatásához. Ugyanakkor a kormányzati lépéseket – ezek sorozata a program – is értékekre kell alapozni, mert ezek az értékek határozzák meg a cselekvési prioritásokat. Lényegében elmondhatjuk, hogy a politikai értékek jelölik ki azokat a kereteket, amelyeken a programkészítő nem léphet túl, a politikai értékek hierarchizálását pedig az ideológiák végzik el.

f) *Hitek megújítása*. Az ideológia a politikai modernizáció terméke, a felvilágosodás századában, a 18. században született egy paradoxon jegyében: bár a racionális és elvilágiasodott gondolkodás eredményeként jött létre, mégsem nélkülözi a hit elemeit. Ilyen hitelem a forradalom szükségessége (a kommunizmusban, de egyéb ideológiákban is) vagy az individualitás mindenekfelettsége, kultusza a liberalizmusban. Különösen a totalitárius ideológiákban folyik egyfajta *remitologizálás*, a faj vagy az osztály mítosza ilyen, de nem csak. Lényegében ez is az ideológiák csoportképző szerepével függ össze. Ugyanakkor, amint a mítoszkutató Ben Halpern kimutatta, az ideológiák hitszerű elemei mögött nem áll az az egységes látás- és gondolkodásmód, amely a mítoszok esetében viszont megvan. Az ideológia meg is osztja a társadalmat azzal, hogy benne csoportokat képez. Ebben rejlik a paradoxona: egyrészt univerzális, mivel a társadalom egészének kínál megoldást, másrészt partikuláris, hiszen csoportérdeket fejez ki. A mítoszok viszont nem versengenek egymással, mivel mögöttük egységes gondolkodás áll. A partikuláris ideológiák kiegészítik egymást, versengésükkel lehetővé teszik a plurális társadalom működését.

Az ideológiák osztályozása

– A status quo-hoz való viszony alapján az ideológiáknak három válfaja van: a) konzervatív, b) reformista, c) forradalmi ideológiák.

– Szende Pál szerint két magatartásmód jellemzi az ideológiákat: az elleplező (Verhüllung) és a leleplező (Enthüllung) attitűd; ezek keveredése adja az ideológiák karakterét.

– Szabó Miklós történész szerint vannak: a) programideológiák; b) állapotideológiák.

– A klasszikus szemlélet szerint vannak jobboldali és baloldali ideológiák.

Különbség teendő továbbá az ideológia és utópia között: ez abban áll, hogy az ideológia inkább védi, esetleg bírálja a fennálló hatalmi viszonyokat, az utópia viszont radikálisan tagadja azokat.

Reinhart Koselleck elemzése szerint az ideológiai *hatékonyság* egyik feltétele a homályosság, mert csak olyan fogalmak és eszmék képesek integrálni az egymáskak feszülő politikai törekvéseket, amelyek *elégségesen* bizonytalan jelentésűek ahhoz, hogy minden érintett mást és mást értsen rajta. Figyelemre méltó, hogy az utópia hatékonysága ezzel ellentétes irányba mozog. Az új és vonzó valóság, a másféle és

követésre méltó emberek távoli világa annál hihetőbb és vonzóbb, minél többet tudunk róla és minél részletesebbek az ismereteink. Itt ugyanis az ellentét nem a jelen erői között feszül, hanem az ismertnek gondolt jelen és az ismeretlen jövő között, amit az utópia megalkotója képvisel. A jövő pedig nyitott, ezért bizonytalan és homályos, amit viszont a részletezés és az ismerőssé tétel világossá és vonzóvá tehet. Ezt tudják az utópiák, az elképzelt országok, amelyeknek igazán sohasem a vonzereje kétséges, hanem az, hogy meg lehet-e egyáltalán valósítani őket.

A liberalizmus

A liberalizmus fogalma és gyökerei

A *liberális* kifejezés a latin liber (=szabad) szóból származik, s egy 1812-ben megalakult spanyol polgári párt, a *Los Liberales* neve nyomán terjedt el szélesebb körben. Pontosabban: a cádizi Spanyol Nemzetgyűlés egy képviselőcsoportját illették ezzel a szóval. Az elnevezés gyorsan elterjedt Európában, Angliában ezzel a névvel illették az első hivatásos pártot.

Maga a *liberalizmus* főnév a liberális melléknévtől elválasztva Madame de Staël francia írónőnél olvasható először, aki Benjamin Constant francia filozófus egyik elméletét kommentálva írta ezt le.

A liberalizmus eszméi azonban jóval régebbiek, a liberalizmus talán a legrégebbi politikai ideológia, kialakulása a késő középkorig vezethető vissza, a szabadságról való modern gondolkodás megjelenésének a kezdetére.

Több évszázados története során eltérő kihívások érték: másak voltak a kihívások a vallási, és másak a világi korszakban, más a katolikus országokban és más a protestánsokban, más, amikor a konzervativizmus volt a fő ellenfele, és más, amikor a szocializmus.

Egyes értelmezések szerint a liberalizmus betöltötte történelmi szerepét: az alkotmányosság, a hatalommegosztáson és az emberi jogokon alapuló demokratikus berendezkedés, valamint a piacgazdaság megvalósulását követően legfontosabb programtétellei beépültek más politikai eszmerendszerekbe (például a kereszténydemokráciába és a szociáldemokráciába), ezért a liberalizmus tehát a múlt ideológiája.

A liberalizmus alaptézisei

a) *A politika racionális.* A liberálisok szerint a politika konvenciókon nyugszik, racionálisan szervezhető, reformálható, és célja a szabadság védelme (a mesterséges politikával szemben a szabadság természetes), a társadalmi béke és jólét védelme. A politikának nincsenek transzcendens céljai. A kormányzat hatáskörét az individualitás értékei és a szabadság érdekében korlátozni kell.

b) *Az individualitás és a szabadság értékei: alapértékek.* Az individualizmus elve azt jelenti, hogy az egyén elsődleges bármely kollektivitással szemben, a kollektivitás értékei, érdekei és intézményei nem magasabbrendűek. Az emberi jogok sérthetetlenek, általánosak.

c) *A hatalom korlátozásra szorul.* Ezt szolgálja a hatalmi ágak – a törvényhozói, bírói és végrehajtói hatalom – szétválasztása, valamint a társadalom és a politika szférájának világos elválasztása. A civil társadalom fogalma és liberális kultusza épp e célt szolgálja.

d) *Univerzalizmus.* Az emberi faj morális egységként tekinthető. (Ezt fejezi ki a filozófus Kant világpolgár-fogalma.) Az alapvető jogok, szabadságok és kötelesek univerzálisak, ehhez képest a különböző történelmi és kulturális eszmék és intézmények másodlagosak, értéküket racionálisan kell megítélni az univerzális jogok és szabadságok felől.

e) *Tolerancia.* A vallási tolerancia gondolata a harmincéves háború idején kezdett az európai gondolkodásban kikristályosodni. Voltaire-rel az emberi jogok részévé vált, s kezdett általánosabb értelmet nyerni. Voltaire a *Tanulmány a toleranciáról* (1763) című művében kifejtette, hogy az emberek – osztálytól vagy vallástól függetlenül – együtt élhetnek és kapcsolatban lehetnek egymással anélkül, hogy az egyik a hitét rákényszerítené a másikra.

Ha mindezt tanokban kívánnánk összefoglalni, akkor a liberális tradíció állandó része három kérdéscsoport, doktrína köré szerveződik, ezek:

a) Az emberi természetről szóló tanítás. Ez három fogalomban foglalható össze:

– *hedonizmus:* a fájdalom elkerülésére és az élvezetre való törekvés alapvető az emberi életben, s ez még akkor is így van, ha nem tagadjuk a „magasabb” emberi indítékok létezését;

– *racionalizmus:* az embernek alapvető hajlama, hogy tudatos döntéseket hoz – azaz: információkat gyűjt, mérlegeli az alternatívákat, a döntés után pedig kitart a választott út mellett;

– *atomizmus:* az emberi lények alapvető önállósága, elkülönültsége.

A modern embertudományok fő sodra is ezen a liberális doktrínán alapszik.

b) Az állam demisztifikálása. Az állam nem a természet vagy Isten által teremtett bálvány, amely előtt le kell borulni, hanem az emberek számára szolgáltatást nyújtó intézmény. Az államra mint a legitim erőszak alkalmazásának egyetlen intézményére van szükség, azonban az államot folyamatosan ellenőrizni kell, s ha a kormányzat nem teljesít vagy jogokat sért, le kell váltani. Gazdaságban a szabadpiac, politikában a liberális demokrácia védelme az állam feladata.

c) Liberális hit a haladásban. Az emberek hibákat követnek el, de tanulnak abból, s a társadalom e folyamatos tanulás révén előre halad. Ehhez kritika kell, szabad kritika, a társadalom akkor jó, ha be tudja fogadni a szabad kritikát, az eltérő véleményeket.

A liberális krédó, a liberális önkép négy jellemző kérdésben s a rájuk adott – szintén jellemző – válaszokban foglalható össze:

1. Hol testesülnek meg legjobban a világban a liberális eszmék? A fejlett nyugati világban, amelyet a gazdaság, a nyitottság és a jólét különböztet meg a többitől.
2. Hogyan javítható a társadalmak működése? A status quo figyelembevételével, lépésenkénti reformokkal, mely elutasítja a nagy utópiákat. A kis lépések előnyei összeadódnak, a nagy lépések, víziók viszont felboríthatják a világot, zűrzavart okozva.
3. Mi a következő teendő? Erre nincs egyetlen helyes válasz, senki sem birtokolja az igazságot. A helyes döntéseknek vitákban kell megszületnie.
4. A fenti nézetek a társadalmi problémák egyetlen helyes megközelítései-e? Ez sem magától értetődő. Az emberek többségét nem feltétlenül a liberális eszmék vezérlik, de a liberalizmusnak ezt is el kell fogadnia.

A liberalizmus gazdaságfilozófiája

A liberalizmus gazdaságfilozófiája a 19. század elejére teljesedett ki, azonban doktrínáját még a 18. században Adam Smith alapozta meg. Fő műve: *Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának okairól és természetéről* (The Wealth of Nations, 1776). Ebben a következő fontosabb tételeket fejt ki:

1. a gazdaság fő forrása a társadalmi munkamegosztás fejlődése, kiszélesedése;
2. a szabadpiac individuális szereplőinek ellentétes érdekeit egy „láthatatlan kéz” (invisible hand) hangolja össze, mely gondoskodik a jólétről, de nem azonos sem az Istennel, sem az állammal;
3. az állam feladata kizárólag a belső béke és a tulajdon biztonságának garantálása, a jog érvényesítése.

Adam Smithszel kezdődően a szabadversenyes piac harmonikus értelmezése a liberális tradíció egyik legerőteljesebb hagyományává vált.

Bár a 19. században Franciaországban Napóleon waterlooi csatavesztését követően a restaurációs törekvések is napirenden voltak, a liberális politika megőrizte pozícióit. Angliában a fejlődés ellenére a középosztály megőrizte pozícióit a munkásosztállyal szemben. Az 1832-es cenzustörvény kiterjesztette a szavazati jogot, de nem teljes mértékben; a felnőtt férfiak zöme és a nők még így sem élhettek ezzel az alapvető politikai joggal.

A liberalizmus irányzatai

A konzervatív liberálisok a már konszolidálódott polgári társadalomban elfogadják bizonyos mértékig a tradicionális intézményeket és szokásokat. A brit *Walter Bagehot* (1826–1877) véleménye szerint míg a korábbi korszakokban a

szokások uralma volt a meghatározó, a modern társadalomban felgyorsultak az újítások, viszont az emberi társadalom nem működhet az állandóság és stabilitás bizonyos fokának fenntartása nélkül. Régebben az erőszak és a vallások uralma tartotta fenn a szokásszerű viselkedést, újabban „a viták általi kormányzás” biztosítja ezt, de szüksége van a hagyományos intézményekre is, hogy ne bomoljon fel a társadalmi rend. Elfogadja a brit politikai tradicionalizmust (a monarchia intézményét, a Lordok Házát), a választójog tekintetében is konzervatív, elutasítja a szavazatarányos választójogot.

A francia *Benjamin Constant* (1767–1830), bár kezdetben rokonszenvezett a francia forradalommal, később azonban bírálta azt. Csodálta az angol alkotmányos monarchiát, annak politikai toleranciáját, és hatással volt rá a német kisállamiság és föderalizmus is. Elismerte a népszuverenitás eszméjét, de nem ismeri el annak korlátlanágát – ezzel tulajdonképpen Rousseau-t és a jakobinusokat bírálta. Nála jelenik meg a szabadság két válfajának a megkülönböztetése: 1. klasszikus politikai szabadság, mely azonos az állampolgári részvétellel (a kollektív hatalomban való állandó és tevékeny részvétel, az ókori minta szerint); 2. modern negatív szabadság, a politikától való szabadság (a magánszabadság).

Az *utilitarianizmus* irányzata szerint az emberi természetet a fájdalom és élvezet vezérli; az ember boldogságra törekszik, s a boldogságot a fájdalmas és kellemetlen érzetek minimalizálása és az örömezzet maximalizálása jelenti, az élvezetek kielégítése és a mások, valamint a magunk fájdalmának elkerülése érdekében a *hasznosság elvét* kell követni, a társadalmat racionálisabbá kell tenni. A kormányzat célja, hogy büntetésekkel és jutalmakkal segítse a boldogság térnyerését a társadalomban. Nevesebb képviselői: *Jeremy Bentham* (1748–1832) angol jogász és filozófus, *John Stuart Mill* filozófus (1806–1873).

A *szociáldarwinizmus* irányzata a szabadpiaci kapitalizmus továbbgondolására alapoz: a társadalomban harc folyik a fennmaradásért, akár a természetben, s a kormányzatnak nem szabad beavatkoznia e harcba. A társadalomban csak a legalkalmasabbak élnek túl a versenyt, az állam „éjjeliőr”-szerepet vállalhat csupán.

A *jóléti liberalizmus* szerint a szabadság győzött, ezért változtatni kell a liberalizmus céljain: az államnak most már be kell avatkoznia a társadalom életébe, hogy megteremtse az esélyegyenlőséget, felszámolja a szegénységet, betegséget, iskolázatlanságot.

A *keynesianizmus*: John Maynard Keynes (1883–1946) közgazdász 1936-ban (*The General Theory of Employment, Interest and Money* c. művében) a gazdaságilag beavatkozó állam mellett érvelt. Keynes szerint a gazdasági tevékenység intenzitását, volumenét elsősorban az „összkereslet szintje” szabja meg. Ezért a kormányzatnak keresletnövelő intézkedésekkel kell beavatkoznia. Úgy vélte, a komplex ipari társadalmakban a „láthatatlan kéz” már nem azt az eredményt produkálja, mint az eredeti tőkefelhalmozás idején.

A *liberális kommunitarizmus*: a második világháborút követően, a dekolonizáció eredményeképpen a formális demokráciák száma a nemzetközi államköz-

zösségben megnőtt. Kiderült azonban, hogy nem mindegyik liberális demokrácia, illetve hogy e demokráciák nem könnyen alakíthatók liberálisokká. Megoldatlan maradt a nyelvi-kulturális közösségek integrálása a többségelvű demokráciába. *Will Kymlicka* a multikulturális liberalizmus elméletében arra mutat rá, hogy a klasszikus liberális demokrácia a kulturálisan megosztott társadalmú (többnemzetiségű, többkultúrájú) államokban nem működőképes modell. Kymlicka azt is felveti, hogy különbséget kell tenni a nemzeti kisebbségek és a bevándorló csoportok közt.

A konzervativizmus

A konzervativizmus fogalma és eredete

A *konzervativizmus* kifejezés Chateaubriand és Lamennais 1818-ban kiadott folyóiratának a címéből – *Le Conservateur* – származik. A folyóirat a francia forradalom hagyományával szemben lépett fel.

Az 1830-as évekig még csak Angliában volt ismeretes ez az elnevezés. Itt 1816-ban bukkan fel először az *Anti-Jacobin Review* című folyóiratban. Edmund Burke, az irányzat egyik „alapító atyja” kezdi használni a kifejezést. Igazi karrierje 1830-ban kezdődik, amikor John Miller egy esszéjében a Tory Pártra alkalmazza az elnevezést.

A konzervativizmus későbbi értelmezéseikor fel szokták hívni a figyelmet arra, hogy a *conservare* szótó „együtt tartani”, a *conservire* szótó pedig „együtt szolgálni” értelemben használható.

A konzervatív eszmeiség története azonban jóval megelőzi az elnevezés kialakulását. Richard Hooker (1553–1600), az anglikán teológia megalapítója tekinthető az egyik előfutárnak. *Az egyházpolitika törvényei* (1593, 1597) című műve nagyszabású kísérlet a Tudor-monarchiával összefonódott anglikán egyház elméleti igazolására, szemben mind a katolicizmussal, mind a puritanizmussal. Amellett érvel, hogy teljes mértékben sem a természet, sem a Szentírás nem szolgál abszolút mércével egy megvalósíthatatlan eszményi berendezkedéshez. A törvények javarészt maguk az emberek helytől, időtől, hajlandóságtól és hagyományoktól függő alkotásai, amelyekben mindig lesznek olyan hátrányok, amelyeket nem lehet kijavítani.

Mannheim Károly (Karl Mannheim) szerint a *konzervativizmus* megkülönböztetendő a *tradicionalizmustól*. E különbség a következőkben áll:

- a *tradicionalizmus* általános emberi tulajdonság, egyfajta magatartás, lelkiállapot, ragaszkodás a hagyományoshoz, a megszokotthoz. Nem okvetlenül kötődik a konzervativizmushoz, többnyire reaktív, míg
- a *konzervatív cselekvés* meghatározott tartalomra irányul, a társadalom és a történelem egy bizonyos interpretációját fejezi ki. Ez a 19. század elején

jelent meg, amikor a polgári forradalomra reagálva a konzervatív gondolkodók rendszerbe foglaltan fejezték ki gondolataikat.

A konzervativizmus alapelvei

A konzervativizmus ideológiájának keletkezése szinte egyidős a francia forradalommal, és megalapozása jórészt Edmund Burke írásaihoz kapcsolódik. A konzervatív ideológia alapvetései közé tartozik a *politikai szkepticizmus*. A konzervatív gondolkodó szerint a bölcsesség nem a rossz és a szenvedés eltörlésére irányuló grandiózus utópiában, hanem a *hatásuk korlátozására irányuló szerény javaslatok* kidolgozásában áll, azaz nem a spekulációban, hanem a fölhalmozott tapasztalatban nyilvánul meg. A politika szükséges rossz.

A konzervativizmus híveinek alapvető meggyőződése, hogy az emberi létezést olyan feszültségek jellemzik, amelyek *politikai cselekvéssel mérsékelhetők ugyan, de nem küszöbölhetők ki teljesen*. Szemben áll a francia forradalom politikai filozófiájával, illetve minden olyan gondolkodással, amely szerint a rossz és a szenvedés elsődlegesen nem az emberi állapotban gyökeredzik, hanem a társadalom szerkezetében. Szemben áll tehát azzal a felfogással, hogy a társadalom átfogó megváltoztatásával elképzelhető az ember felszabadítása.

Az állam, a társadalom, a jog, a kultúra a maguk történelmi sokféleségükben szerves képződmények – s az ember is ilyen. Ezért sem az ember, sem a hozzá és létéhez kapcsolódó eszmék, elméletek és alkotmányok nem változtatnak ezen – még ha ez utóbbiakat, úgy tűnik, meg is lehet mesterségesen változtatni.

A fentebbiekből ered a konzervativizmus *antropológiai pesszimizmusa*. Az ember tökéletlen lény, hiszen elválaszthatatlan tőle a gyűlölet, az erőszak, az önzés, a kapzsiság stb. A gonosz tehát az emberi természet része – a tökéletlen ember nem hozhat létre tökéleteset (sem a politikában, sem azon kívül).

A konzervatív dogmatika része az *egyenlőtlenség tana*. A konzervatívok úgy látják, hogy az emberek alapvetően egyenlőtlenek mind fizikai és szellemi képességeikben és lehetőségeikben, mind pedig társadalmi lényként és helyzetükben. De ezzel természetesen nem kérdőjelezzik meg a jogi egyenlőséget! A társadalmi rétegek és csoportok közötti egyenlőtlenség is törvényszerű; nem küszöbölhető ki az emberi társadalomból, illetve azok a kísérletek, amelyek ki akarják iktatni az egyenlőtlenséget, szükségszerűen juthatnak el az erőszakhoz, amennyiben erőszakkal egyenlősítik a társadalom sokszínű valóságát. Ennek az alapvetésnek következménye a társadalmi hierarchia igenlése és a vezető réteg, az ún. uralkodói elit szükségszerűségének a tana.

A konzervatív elmélet alapja az *organicizmus*, a szervesség. Eszerint a társadalom komplex rendszer, amelyet nem lehet gyökerestől felfordítani; csak a társadalom természetes, mintegy magából adódó változása az, ami elfogadható.

A konzervatív politikafelfogás szerint a közéleti tevékenység csak korlátozott lehet, lényege a *kompromisszumkeresés*, az *egyensúlyozás*, a *mérséklet*.

A konzervativizmus sajátos paradoxona, hogy miközben maga is ideológia, érvkészletéhez hozzátartozik az ideológiaellenesség. A konzervatívok szerint a politika egy speciális és korlátozott tevékenység, amelynek nem az a célja, hogy általános terveket és szabályokat dolgozzon ki, még kevésbé, hogy az embereket jobbá tegye, hanem „olyan eszköz, amely lehetővé teszi az ember saját maga válsztotta tevékenységének folytatását” (Gyurgyák János).

Gyurgyák János eszmetörténész szerint a konzervatív attitűdöt a következő elvek határozzák meg:

- a) ha nem feltétlenül szükséges változtatni, akkor nem kell változtatni;
- b) használni és élvezni azt, ami elérhető;
- c) előnyben részesíteni az ismerőst az ismeretlennel, a kipróbáltat az újjal szemben;
- d) jobban kedvelni a lehetőséget, a rutint és a tényeket, mint a terveket és a feltevéseket.

A konzervativizmus korszakai és irányzatai

A konzervativizmusnak történetileg két típusa alakult ki, amely bizonyos módosításokkal napjainkban is hat.

- a) Az angolszász úgynevezett *evolútív konzervativizmus*, amelyhez hozzátartozik a „régí” alkotmány megőrzése, a szabadságjogok védelme. Ez nem zárkózik el bizonyos politikai és társadalmi reformoktól.
- b) A *kontinentális konzervativizmus*, amely jellegzetesen ellenforradalmi, s kiáll a tradicionális autoritás, az *ancien regime*, a trón és az oltár egységének védelme mellett.

A konzervativizmus irányzatai korszakokként is felfoghatóak.

Az első korszak az úgynevezett *rendies konzervativizmus* korszaka. A francia forradalom idején, közvetlenül azt követően jelent meg, elsősorban 1789–1848 között. Társadalmi hordozói: a nemesi rend, a klérus és más, a korábbi rendi struktúrához kötődő társadalmi rétegek (céhes kispolgárság, parasztság), akik a polgári értékekben a létbizonytalanság kifejeződését érezték, s azokkal szemben a rendi privilégiumok rendszerében a létbiztonság biztosítékát fedezték fel. A *romantika* irányzatát is ez az életérzés hozta létre.

A *polgári konzervativizmus* irányzata akkor jelent meg, amikor a tulajdonos polgárság jelentős része a liberalizmus helyett a konzervatív eszméknek kezdett hódolni. Ennek oka: a tulajdonos polgárságot komoly kihívás érte az egalitarizmus és a radikális eszmék (szocializmus) oldaláról. Ez a konzervativizmus más, mint a rendies:

- védi a polgári magántulajdon rendszerét;
- alkotmányos, jogállami alapokra helyezkedik;
- kezd a korábban elutasított vallási tradíciókra támaszkodni.

Ez a konzervativizmus a nacionalizmus integráló erejére is kezd támaszkodni. Így jön létre a *liberális konzervativizmus* vagy a *nemzeti liberalizmus*.

A *szociális katolicizmus* és a *keresztényszocializmus* megjelenése elsősorban a katolikus egyház politikai szerepvállalásával függ össze, amely az 1880-as évektől kezdődően több pápai enciklikában is megjelent. Az egyház szembeszállt a munkásmozgalom radikalizmusával, szorgalmazta a munkásság integrálását a polgári társadalomba. Az 1891-es *Rerum novarum* (Az új dolgokról) kezdetű szociális enciklika a munkások helyzetéről szól. Elismeri, hogy a magántulajdonon alapuló piacgazdaságnak nincs alternatívája, de a legfőbb igazságtalanságot és bajt a munkások, a munkavállalók kizsákmányolásában látta. Ezzel szemben a munkáltató és a munkavállaló (a tőke és a munka) egyenlőségének, egymásrautaltságának és együttműködése szükségességének a felismerését javasolja, szemben a szocialisták osztályharcos megoldásaival. A keresztényszociális tanítás szakított a liberalizmus állammelfogásával, vele szemben *az állam beavatkozását sürgette a termelési viszonyokba*.

A *kereszténydemokrácia* a második világháború után, annak hatására alakult ki. Az individualizmus és a piacgazdaság keresztény alapú elfogadásának az ideológiája. Szembefordul a klasszikus centralizált állammal a *szubszidiaritás* elve alapján, amelyet XI. Piusz pápa *Quadragesimo anno* című, 1931-es enciklikája alapján fogalmaztak meg. Ez három elvet jelent:

1. a társadalom *autonóm közösségekből* tevődik össze, melyek közt a szabadságok ugyan egyenlőtlenül oszlanak meg, de maximálisan érvényesülnek az állammal szemben;
2. az állam nem egy adott társadalom történetének a beteljesítője, s nem is a polgárok jogainak és kötelezettségeinek megalkotója, védelmezője és kikényszerítője, hanem egy *keret*, amely lehetővé teszi a különböző közösségek közötti politikai, gazdasági és társadalmi *szolidaritás kialakítását*;
3. *az ember, a személy elsődlegessége* és központivá tétele minden olyan vitában, amely értékelvekre megy vissza.

A *neokonzervativizmus* már napjaink konzervatív ideológiája, a jóléti állam válságának kifejeződése. Az Egyesült Államokból indult ki, a liberalizmus tradíciójának felújításaként, amelyet a konzervativizmus modern változatának is tekintettek. A neokonzervatívokat gyakran kiábrándult liberálisokként szokták jellemezni, akik úgy vélik, hogy a kormány túl sokat akar csinálni, ezért elrontja a dolgokat. A neokonzervatívok a belpolitikában támogatják a kormányok szociális programjait, de csupán azért, hogy megtanítsák az embereket függetlenné válni, s nem azért, hogy a kormányzati politikáktól váljanak függővé.

A szocializmus

A szocializmus fogalma és alapvető eszméi

A *szocializmus* elnevezés a 19. század harmincas éveiben alakult ki mint szellemi áramlat és társadalmi-politikai mozgalom. Rendkívül sokszínű volt, aminek az oka: a modern kapitalizmus nagyon különböző fejlettségű társadalmakban tört utat magának, és eltérő társadalmi következményei voltak. De volt egy közös elem: *a bérmunkások kiszolgáltatottsága elleni lázadás az emberi méltóság nevében.*

Alapvető eszméi:

– Az emberek nem szabadnak született egyedek, hanem közösségi lények; *nem a verseny, hanem a kooperáció a társadalom alapja.*

– A szocialisták *teljes társadalmi egyenlőséget és igazságosságot* követeltek; nem elég a jogegyenlőség, de még az esélyegyenlőség sem (ahogy e kettőt a liberalizmus különböző válfajai célul tűzték) – az egyenlőtlenséget teremtő és fenntartó társadalmi hierarchiát kell megszüntetni. Az *egalitarizmus* kisebb-nagyobb mértékben a szocializmus mindegyik válfajának sajátja.

– A szocialisták a konzervatívokkal szemben nem a tradíciókat, nem az organikus kialakult közösségeket tekintik a társadalom alapjának, hanem *a szervezett szolidaritást.*

– A liberálisokkal és a konzervatívokkal szemben a szocialisták elvetik, vagy legalábbis *korlátozni szeretnék a magántulajdont.* A magántulajdon – szerintük – megosztja a társadalmat, osztályszerkezetűvé teszi, s *nem egyeztethető össze az egyenlőség, az igazságosság, pontosabban a méltányosság eszméjével.*

– A piac anarchiájával szemben a szocialisták *az átfogó gazdasági tervezés* hívei. Ebben szerepet kell játszania a politikának, az államnak vállalnia kell a gazdasági szabályozás feladatát.

– A konkurenciával és az individualizmussal szemben, amely atomizálja a társadalmat, szolidáris közösségekre van szükség, amelyek *egy új, magasabb rendű társadalom* irányába mutatnak.

A szocializmus fejlődési szakaszai

Három fontos szakasz különböztethető meg: a) a premarxista utópista szakasz; b) a forradalmi marxista szakasz; c) a reformista antimarxista szakasz.

a) *A premarxista utópista szakasz* elsősorban az alapvető eszmék kimunkálásának a korszaka. Ebbe olyan művek tartoznak, mint *Thomas Morus (1478–1535) Utópia (1516)* című munkája, amelyben a szerző a magántulajdon törvényen kívül helyezése mellett érvel a javak egyenlő és korrekt elosztása érdekében, és a pénz eltörlését, a természeti cserék bevezetését javasolja. Csak így valósítható meg az „utópia = eu-topos (jó-hely)”. Morus tehát az utópia fogalmának a megalkotója is.

Saint-Simon herceg (1760–1825) a társadalom mérnöki megszervezését javasolja, ő helyezte először tudományos alapra a szocializmust, amelyben szerinte minden tekintetben tervezésre van szükség. A magántulajdont a köz ellenőrzése alá kell helyezni.

Auguste Comte (1798–1857) a társadalmi folyamatok tudományos előrejelzését, tervezését és ellenőrzését tartja bevezetendőnek.

Charles Fourier (1772–1837) tervezte meg az első falanszter-társadalmat; a falanszter 1600 emberből álló közösség, amely minden termelési feladatot megold, és a szenvedélyek kiélését is biztosítja.

Robert Owen (1771–1857) gyáros volt, aki Amerikában várost alapított New Harmony néven, ahol az egyenlőség elve szerint éltek a munkások. E város 1824-től négy évig állott fenn, utána a kísérlet megbukott.

Louis Blanc (1811–1882) már a munka állami megszervezését képviselte: a szocializmusnak egy átmeneti szakaszon kell átmennie, amelyben az állam jelentős szerepet játszik. Az állam szabja meg a béreket és az árakat.

Auguste Blanqui (1805–1881) a politikai kommunizmus képviselője volt, aki először hirdette meg nyíltan a *proletárdiktatúra eszméjét*, hangsúlyozta a társadalmi osztályok közötti harc kibékíthetlenségét.

b) A szocializmus *forradalmi marxista szakasza* Marx és Engels fellépésével kezdődött: ők a munkásmozgalom harcát tudományos alapokra kívánták helyezni. Marx és Engels részt vett az I. Internacionálé 1864-es megalakításában, ezáltal a marxizmus a munkásmozgalom legbefolyásosabb politikai irányzatává vált, bár nem sikerült teljesen kiszorítania a többi irányzatot.

Karl Marx (1818–1883), a marxista ideológia megalapozója zsidó ügyvédi családból származik. Berlinben filozófiát tanult, 1841-ben doktorátust szerzett, egyetemi katedrára szeretett volna lépni, de 1842-től egy liberális polgári lap, a *Rheinische Zeitung* főszerkesztője lett. 1843-ban Párizsba költözik, itt adja ki a *Deutsch-Französische Jahrbüchert*, itt kezdődik együttműködése és barátsága Friedrich Engelsszel. Az 1848-as forradalom német földön éri, a forradalom idején saját pénzén adja ki a *Neue Rheinische Zeitungot*, de ez anyagilag tönkreteszi. 1849-ben elmenekül Poroszországból és Londonban telepedik le, itt él élete végéig. Legfontosabb művei: 1847-ben a *Kommunista Kiáltvány*, majd 1867-ben *A tőke*.

Marx a kapitalizmusról azt vélte, hogy megvolt a progresszív szerepe az emberiség történetében az ipari civilizáció elterjesztése révén, mellyel a folytonos megújulás, újítás szellemét is meghonosította. A 19. század közepére azonban a kapitalizmus elvesztette progresszív jellegét, mély válsághoz, az emberi értékek lerombolásához vezetett.

Ebben a helyzetben lett szükségszerű a kommunizmus eljövetele. Marx a következő folyamatot írta le: Gazdasági válság → a proletariátus elszegényedése → forradalmi osztályöntudat → az államhatalom megszerzése → proletárdiktatúra → az állam megszűnése → kommunizmus. Vagyis a gazdasági válság a proletariátus elszegényedéséhez vezet. Ez kiváltja a munkásosztály forradalmi osztálytudatát, amely

radikális fellépéssel az államhatalom megszerzésére sarkallja. Ennek sikere nyomán intézményesül a proletárdiktatúra, amelynek eredményeként megszűnik, felszámolódik az állam. Ekkor jön el az egyenlőség igazi társadalmi állapota, a kommunizmus.

A *tőke* az érett Marx műve, mely kritikai, elkötelezett közgazdaságtan. Az elsősorban itt (de nem csak itt) kifejtett fő tézisei:

- A bér munka piaci értéken vásárolható meg, amely nem elegendő a munkaerő újratermeléséhez, ezért a proletáriátusnak lázadnia kell, lázadásra van ítélve.
- A marxi gazdaságelmélet tudományos, a tudomány feladata a valóság kritikája, a kritika pedig a fennálló viszonyok megváltoztatására törekszik.
- Az államban az uralkodó osztály eszköze: a burzsoázia a politikát átengedte a hagyományos uralkodó rétegeknek, jómaga gazdasági uralomra tört, melyhez mások adták a politikai paravánt.
- Marx államellenes volt, szerinte a francia forradalom csak továbbfejlesztette az abszolutisztikus kor centralizmusát.
- A proletárforradalom első célja: az állam uralmi gépezetének szétzúzása.

Marx emberképének a jellemzése:

- utópisztikus, optimista: hitt abban, hogy alapjában véve az embereket nemes és szolidáris indítékok vezérik, s csak a kizsákmányolás viszonyai voltak azok, amelyek a rossz törvényekkel elrontották az emberi jellemet;
- az egyes ember alapjában véve jó, csak a társadalom rontja meg, aminek viszont az a következménye, hogy felmenti az embereket a morális felelősség alól;
- mindez felveti a problémát, hogy miképp lehet a régi rendszerben szocializált emberekkel új társadalmat építeni.

Marx szerint két fokozatban halad az emberiség a jövő társadalmá felé:

- Az alsóbb fok: a szocializmus, itt még létezik az állam és a jog kényszerítő eszköze, még vannak társadalmi egyenlőtlenségek, az elosztás a végzett munkateljesítmény szerinti.
- A felsőbb fok: a kommunizmus. Mindenki szükségletei szerint részesül a bőségből; az állam elhal, nincs sem pénz, sem piac. Nincs szükség kényszerítő eszközökre, az önkéntes kooperáció határozza meg a munka szervezetét.

A marxista szakasz következő lépcsőfoka: a *leninizmus*. Fő teoretikusa Vlagyimir Iljics Lenin (1870–1924), aki a bolsevista pártnak, a Szovjet Kommunista Párt előfutárának a megalapítója. A bolsevizmus (leninizmus) a marxizmus egyfajta „továbbfejlesztése”, alkalmazása az elmaradottabb államokra. Tézisei: 1. míg a marxizmus a proletárok világforradalmában hitt (vagyis a kapitalizmus egyszerre több államban, a legfejlettebbekben történő megdöntésében), a leninizmus azt hirdette, hogy egyetlen fejletlen országban is lehet szocialista forradalom, kihasználva a parasztok, a kisebbségek és más elégedetlen társadalmi csoportok sérelmeit; 2. a forradalom közvetlenül a munkások és parasztok kezébe adja a dolgok igazgatását, itt lesz a jelszó: „Minden hatalmat a szovjeteknek!”.

A sztálinizmus a leninizmus tanait a személyi kultusz irányában vitte tovább. A kommunizmus ugyan eredetileg az állam elhalását hirdette, Sztálin tézise viszont az volt, hogy az állam elhalásához az állam folytonos erősítése révén jutunk el. A proletárdiktatúrát a Kommunista Párt élcsapata gyakorolja, melyet az állam erőszakszervezeteinek folyamatos erősítésével érte el; ezt szolgálta ideológiailag „az osztályharc éleződésének” tétele, mely addig fokozódik, míg az állam el nem hal. Ez valójában a tömeges terror igazolása volt.

Slavoj Zizek szlovén filozófus szerint a marxizmus történetében két nagy politikai innováció volt, amely egyben világos hatalmi érdeket is szolgált:

- a *lenini újítás*, mellyel a forradalom helyszíne a legfejlettebb országokból átkerült a „leggyöngébb láncszemre”, azaz Oroszországba (ez annak igazolása volt, hogy miért a Szovjetunió bolsevikjei a „proletár világforradalom” igazi zászlóvivői);
- a *maoi újítás*, amely a proletariátus helyébe a parasztságot, a „lényeg nélküli osztályt” ültette, és amelyet a kínai proletariátus gyöngesége, jelentéktelensége tett szükségessé;

c) A *reformista antimarxista szakasz* előzményei az első világháború tájáig nyúlnak vissza. Ekkor alakult ki az *anarchoszindikalista* irányzat, amely az általános sztrájkot tekintette a legcélravezetőbb eszköznek. Az anarchizmus egyik fő teoretikusa Georges Sorel (1846–1922), aki 1900 körül fordult el a politikai marxizmustól. A *Gondolatok az erőszakról* című művében kifejti, hogy a szocializmusnak az autonóm munkásszervezetekre kell építenie, melyek az *általános sztrájk* és a *direkt akció* eszközével élnek. Ő az erőszak egyik modern teoretikusa.

A *revizionizmus* (parlamentáris szocializmus) első, angolszász változata: a *fabianus szocializmus* (az 1884 megalakult *Fabian Society* képviselte – Fabius római generális példáját követték, aki a minél kevesebb áldozattal járó hadviselés híve volt, ennek megfelelő taktikát alkalmazott), alapítói: brit, angol értelmiségiek: Herbert G. Wells, Graham Wallas, Bertrand Russell, George Bernard Shaw – ők úgy vélték, hogy békés parlamenti eszközökkel és meggyőzéssel kell Angliát a szocializmus útjára terelni.

A német szocialisták körében *Bernstein revizionizmusa* hatott, ők a szocializmust morális-etikai követelményként fogalmazták meg, elutasították az éleződő osztályharc téziséét, azt hirdették, hogy a munkásosztálynak együtt kell működnie a polgári erők haladó, fejlődés- és reformpárti részével, mert abszurd dolog az államot csupán az uralkodó osztályok elnyomó eszközének tekinteni. A szocialistáknak részt kell venniük a választásokon, és ekként befolyásolni – sok aprómunkával – a politikát.

A második világháború után Németországban az SPD Bad-Godesberg-i kongresszusa (1959-ben) tette karakteressé a reformista fordulatot, Willy Brandt vezetése alatt. Ekkor az SPD teljesen szakított a marxista gyökerekkel, és a CDU sikereinek hatására azt a szervezeti célt tűzte ki, hogy az SPD is alakuljon egy „néppárti modellű” szervezetté.

A 70-es évek nyugati szocializmusát (szociáldemokráciáját) egy nagy generáció (Olof Palme, Bruno Kreisky, Willy Brandt) uralta. Ők a jóléti társadalom viszonyai között próbálták újrafogalmazni a szocializmus ideológiáját.

A jóléti társadalom körülményei között végbement közeposztályosodást a szociáldemokrácia a reformizmus nyílt vállalásával és az osztályharc elvetésével még úgy-ahogy követni tudta, de a következő kihívás, az információs társadalom keretei között jelentkező individualizálódás már felkészületlenül érte.

Egyéb ideológiák

A felszabadítás-ideológiák

Közös jellegzetességük: jól körülhatárolt csoportoknak szólnak, amelyeket egyértelmű elnyomottságuk, hátrányos helyzetük tesz csoporttá. Az elnyomás többféle: intézményi, intellektuális, nyelvi, biologikumhoz kötött, a „felszabadítás” pedig nemcsak a külső körülmények megszüntetésére irányul, hanem a „benső” felszabadítására is, vagyis felfogások, önértékelések, tudati elemek megváltoztatását is célul tűzi. Ilyen cél például az, hogy az elnyomókat is „meg kell szabadítani” saját felsőbbségadatuktól.

Ilyen ideológiák tűzték célul

- a nők felszabadítását (feminizmus),
- a négerek felszabadítását,
- a homoszexuálisok felszabadítását (LGBT-mozgalmak),
- a felszabadítás teológiája (Latin-Amerikában).

A *feminista elméletek* a 18–19. században, a francia forradalom idején jelentek meg először. Első képviselői, Mary Wollstonecraft, John Stuart Mill, Harriet Taylor Mill azt hirdették, hogy a férfiak és nők egyenlők mint szabad emberi lények. Az 1860-as években a *szüfrazsett-mozgalom* Amerikában és Angliában a nők választójogáért, a négerek egyenjogúságáért harcolt. A 19. század közepétől jelentkezik az a tendencia, hogy a nők felszabadítását összekapcsolják más, hátrányos helyzetű kisebbségek, csoportok, rétegek emancipációjának a kérdéseivel. Az Amerikai Egyesült Államokban a nők 1920-ban szereztek választójogot.

A 20. században a feminizmus különböző ideológiai változatai is kialakultak: elsősorban a szocializmus és az anarchizmus volt rá hatással. A szocialista feminizmus szerint a nők egyenlőségét csak a szocializmus hozhatja meg.

Az elért eredmények, paradox módon, megbontották a feminista mozgalmat. A törvény előtti egyenlőség kivívása ugyanis nyilvánvalóvá tette, hogy a nők függő helyzete nem csupán szociális és politikai tényezők következménye, hanem a két nem közötti viszony biológiai-antropológiai kérdése is.

E gondolatot programszerű teljességében Simone de Beauvoir híres, 1949-ben megjelent könyve, *A második nem* vitte be feminista mozgalomba. A mű alapté-

tele az, hogy a történelem folyamán a nők helyét a társadalomban eddig a férfiak „tekintete” jelölte ki, beleértve a női önszemléletet, önértelmezést is, azonban ez a helyzet meghaladható és meghaladandó.

Környezetvédő ideológiák – ökopolitika

A hatvanas évek végén Nyugat-Európában az erdőpusztulásokkal jelentkező és az országhatárokat sem tisztelő légszennyezés okozta savas esők nagy szerepet játszottak a környezeti kihívások globális voltának a tudatosulásában. Ehhez még hozzájött a fosszilis energiahordozók kimerülésének a kérdése. A környezet globális problémává vált. Ez vezetett az ökopolitika fontosságának a felismeréséhez, a környezetvédő ideológiák, ökozófiák és ökopolitikák kialakulásához.

Az irányzatok egyik meghatározását Arne Naess norvég ökozófus (öko-filozófus) vezette be, aki különbséget tett a sekély és mély ökológiai irányzatok között:

- a *sekély ökológiai irányzat* képviselői, a *felületi környezetvédők*: harcolnak a szennyezés és az erőforrások kimerítése ellen, elsődleges céljuk: a fejlett országok lakossága jólétének, egészségének a megőrzése. Ők például képesek megmenteni egy-egy fajt vagy természeti együttest, de ezt egy külső cél érdekében teszik;
- a *mély ökológusok*: minden élőlény és minden ökoszisztéma megmentendő, de nem az ember által neki tulajdonított érték miatt, hanem önmagáért.

A populizmus kérdése

A „populista” jelzőhöz – melyet leginkább ideológiai értelemben használnak – korunk felfogása leginkább negatív értékítéleteket társít. A populista jelzőt a leggyakrabban abban az értelemben használják, hogy az adott párt vagy politikus nem vehető komolyan, mert „modernizációellenes”, „antiliberalis” stb. A jelzőt gyakran a „demagóg”-gal is társítják.

A negatív értékítélet a „populizmus” fogalmának politikaelméleti irodalmában is jelen van, azonban itt már másfajta elemzésekkel is találkozunk.

Laclau a „populista észről” írt könyvében (2011) a populizmus megértését „királyi útnak” nevezi a *politika* lényegére irányuló vizsgálódások számára; szerinte a populizmus nem valamiféle negatív „tobzódása” a politikának, hanem annak a szükségszerűségnek az eredménye, hogy bár a politikában nincs lehetőség nagy, átfogó társadalmi entitások és összefüggések elemző (analitikus) fogalmi megragadására, a kényszer viszont fennáll arra nézve, hogy a fogalmilag megragadhatatlan entitások és összefüggések valamiféleképpen megjeleníthetők legyenek, hogy ezzel tudják tenni a politikai szereplők.

John Lukács magyar származású amerikai történész Tocqueville (1993) nyomán a populizmust a demokráciák világtörténelmi léptékű átalakulása eredményének tekintette (Lukács 2008). A népfelség elvének egyetemessé válásával új, „brutális” uralkodó osztályok emelkedtek fel és jutottak kormányra – írta –, ami sokakban félelmet keltett, majd késztetést arra, hogy valamilyen egyeduralkodó oltalmát keressék. A populizmus meghatározására tett kísérletek egyik legfontosabb közös toposza ma az, hogy a populizmus a *demokrácia patológiája*, és a mai sajtónyilvánosságban megjelenő negatív értékítéletek elsősorban ehhez a „patológiához” kapcsolódnak. Ebben a megközelítésben viszont meglehetősen problematikus az, hogy „patológiát” csak a normális állapottal szemben lehet meghatározni, viszont a „normális állapot” is meghatározhatatlan a demokráciák esetében, mivel a demokrácia nem annyira értékekből (ideológiákból), mint inkább eljárási szabályokból áll.

A populizmus összes meghatározási kísérletét vizsgálva Antal (2017. 36–44.) három definíciós iránynt különböztet meg, melyek szerint a populizmus lehet:

- a) ideológia,
- b) diszkurzív stílus és
- c) politikai stratégia.

A közbeszédre az ideológiai irányultságú meghatározások hatottak, és ezek alapján egyes radikális – elsősorban jobboldali – politikákat bélyegeznek meg populistaként.

A diszkurzív nézőpontot legátfogóbban Laclau (2011) képviseli, aki szerint a populizmus kérdése jelenleg olyan elméleti botránkyó, mely az eddigi politikaelméleti módszerek korlátaira mutat rá. Tehát teljesen új megközelítésre van szükség.

A Laclau által javasolt megközelítés újszerűsége az, hogy a populizmus jelenségét a politikai „valóságteremtés” egy sajátos eseteként, a „nép” megteremtéseként vizsgálja. Amint a korábbiakban már láttuk (1.3. alfejezet), a politika tényei – bár „objektív valóságot” látszanak közvetíteni – valójában *értelmezés útján* teremtett tények és „valóságok”. Az értelmezés tulajdonképpen közös és nyilvános értelemadás, és ebben a társadalom tagjai is részt vesznek. A „nép” megkonstruálása a populizmus révén szintén ilyen diszkurzív teljesítmény, de nem önkényes megalkotása a politikai tömegnek, hanem létező társadalmi igényekre és identitásokra alapoz, és ekképpen egy létező heterogenitás valamilyen értelmezése, tudomásulvétele. Ennek viszont három előfeltétele van:

1. a „népet” a hatalomtól elválasztó belső határvonal kialakítása – ez a „nép” világos megkülönböztetését jelenti a hatalom gyakorlótól;

2. az igények egyenértékűségi illeszkedése; ez azoknak a megfogalmazott és nyilvánossá tett igényeknek a kifejtését jelenti, amelyek *egyformán fontosak, lényegiek*, és ez a közös fontosságuk az, ami segít kirajzolni, megjeleníteni a „népet”;

3. végül a különféle igények egyesítésének megerősítése a megnevezések, jelölések stabil rendszerében; az igények stabilizálásának ez a funkciója arra szolgál, hogy bármilyen – újabb – speciális igény jelenjen meg, az levezethető legyen a korábban egyenlővé tett igények sorából.

A népet a hatalomtól elválasztó belső határvonal diszkurzív megteremtése egyértelműen valamilyen rendszerszerű változtatás igényére, vagyis egy új, a korábbi hatalom számára még „nem legitimált” vezetők, elitcsoportok fellépésére utal. Az igények egyenértékűségi összeillesztése viszont azt célozza, hogy a *sokféle partikuláris kívánság* egyetlen *populáris követelés*be ötvöződjön, de úgy, hogy a követelés a politikai cselekvés hosszabb idejére is tartalmazza – általánossága mellett – azt a különöst, amelyben a különböző súlyú igények mind és külön-külön is felismerik önmagukat. Az egyesítés a „nép” mint lehetséges történelmi cselekvő létrehozására irányul, lényegében tehát a politikai közöséget szabja újra.

Laclau példákat is elemez, olyanokat is, amelyek kudarcos kísérletek voltak. Egyik legjobb példa: az 1891-ben megalakult és 1908-ig működött Amerikai Néppárt – más kifejezéssel: Populista Párt – sikertelensége. E párt megalakulását és fennmaradását vizsgálva az előbbi három előfeltétel mentén, a következők állapíthatók meg:

1. Az Amerikai Néppárt a farmer független egzisztenciája mellé egyéb kiegészítési pontokat is magához vont egy új, egységesítő politikai identitás – „a nép” – felépítéséhez, és az így megteremtett „népet” állította szembe, illetve határolta el a pénzügyi oligarchia és a kétpárti küzdelemben (demokraták és republikánusok politikai harcában) „megvásárolt elit” világtól. Ennek a szembeállításnak a feltételeit a kapitalizmus amerikai kiépülése teremtette meg. Az amerikai tőkés világ és városi társadalom ekkorra már teljesen más fejlődési pályára került, mint az amerikai civilizációt alapító kisbirtokosi-farmeri (protestáns) társadalom.

2. Az Amerikai Néppárt által létrehozott „nép” azonban nem tudott tartósan fennmaradni, mert nem sikerült fenntartani az egyenértékűségi relációt a populista alapító eszmék – a romantikus „agrármitosz”, a farmerek egalitárius (vidéki) életének támogatása, az idegenellenesség – és olyan újabb igények között, amelyek közben, a körülmények, a piaci helyzet változására megfogalmazódtak, de egészen más jellegűek voltak. Ezen egészen más igények között szerepelt: a szabad ezüst-pénzverés joga, amelytől a hitelezés megkönnyítését és a magas terményárakat remélték, a vasutak szállítási tarifáinak csökkentése, a vasutak, a távírók és a telefontársaságok állami felügyelete, a progresszív jövedelemadózás, a szenátorok közvetlen választása stb. Ezek nem voltak közvetlenül levezethetők az alapító eszmékből.

3. Végül, az előbbi követelések nem voltak tartósan beleilleszthetőek a „népiség” általános fogalmainak rendszerébe sem.

3.4. Politikai kommunikáció, nyilvánosság és közvélemény

A politikai kommunikáció fogalma

A politika tényei – amint ezt az 1.3. fejezetben is láttuk – bár „objektív valóságoknak” tűnnek, valójában *értelmezés útján* teremtett „tények” és „valóságok”. Ez az értelmezés tulajdonképpen közös és nyilvános értelemadás, amelyben a társadalom tagjai vesznek részt, és amely az együtt cselekvések során keletkezik. Természetesen az értelmezésben – az értelemadásban – a társadalom tagjai nem egyformán vesznek részt, bár az értelmezés végső jogával minden egyén egyformán rendelkezik. Az értelemadás általános folyamata azonban minden pillanatban lebontható „helyzetekre” (kontextusokra) és szereplőkre. Ezek a pillanatok – pillanatképek – adják összességükben azt, amit *politikai kommunikációnak* tekintünk.

A politikai kommunikációnak központi szerepe, jelentősége van a politikai folyamatban (politics), mivel:

- A politikai kommunikáció a *hatalom forrása*. A politikai szereplők hatalma általában arányos azzal, hogy mennyire jelen a politikai kommunikációban, mennyire „hatékonyan” közlik saját valóságfelfogásukat.
- A politikai kommunikáció ugyanakkor *versengés tárgya* is. Ezt általában a tematizációkért folyó versenyként szokták leírni, melynek tárgya (tétje) az, hogy ki mondja meg, mi a valóság. Ebben a vonatkozásban a nyilvánosság szerepe kerül előtérbe.
- Ugyanakkor a politikai kommunikáció a politikai harc, küzdelem *eszköze és ütközőhelye*. Az eszközjelleg a *kampány* és *manipuláció* kérdését állítja előtérbe, az ütközőhely kérdése pedig a *nyilvánosság, a média konstitutív szerepére* mutat rá.

A retorikai hagyomány a politika „beszéltségét” állítja előtérbe – a szóbeliséget, a politikai vitákat –, azonban a politikai kommunikációt tágabb értelemben kell venni, az magában foglalja a szimbólumokat és a szertartásokat is.

A politikai kommunikáció kutatása – amint a fentiekből is kitűnik – interdiszciplináris terület.

A politikai kommunikáció modelljei

A modern politikai kommunikáció modelljeinek kiinduló fogalma a *nyilvánosság klasszikus modellje*. Maga a „nyilvánosság” fogalma Jürgen Habermastól ered (a latin nyelvekben és az angolban a *public* szót használják, a német nyelvben az *Öffentlichkeit* kifejezés terjedt el, a magyar kifejezés, mint alkotott szó, a némettel rokon).

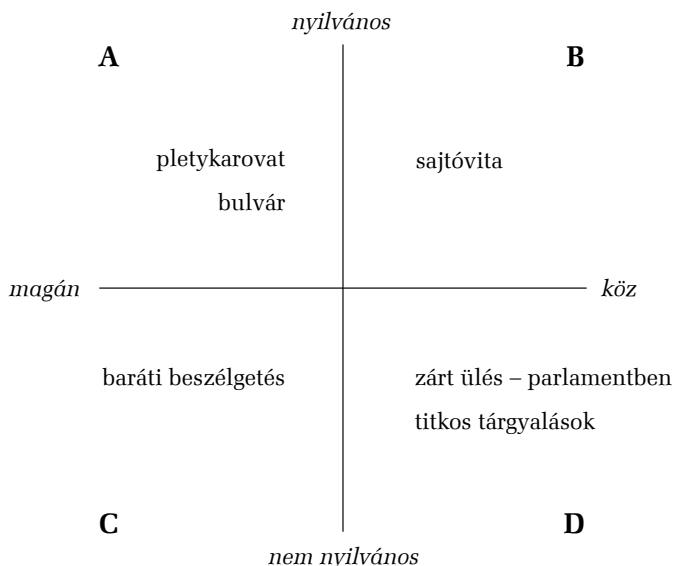
Habermas nyilvánosság-fogalma tulajdonképpen ideáltípusa a különböző európai demokráciákban működő azon nyilvánosságoknak, amelyekkel az 1700-as évektől kialakuló polgári közösségek élnek.

Meghatározása szerint a politikai nyilvánosság diszkurzív, intézményi és toponómiai tér, amelyben a lakosok mint állampolgárok vesznek részt, és amelyben „közérdekű” kérdésekről folytatnak társadalmi párbeszédet. E tér és benne a kommunikációhoz szükséges feltételek alapvetően szükségesek a demokrácia számára.

Ezzel rokon fogalom az angolszász „eszmék piaca”-felfogás. Az állampolgár úgy jut hozzá az információk sokaságához, mint az áruhoz a szabadpiacon, és ezt követően mérlegelni tudja és szabadon el tudja dönteni, melyik eszmét fogadja el. Látni kell azonban, hogy a nyilvánosságnak ezen ideáltípusa mögött egy további idealizáció rejlik: a kritikus és tájékozott állampolgár eszménye. Ez az eszmény egyszerre racionalista és romantikus. Racionalista, mivel feltételezi, hogy minden ember racionalista módon – és ugyanazon racionalitással – tud dönteni a közösség kérdéseiről, és romantikus, mivel feltételezi, hogy az azonos szinten tájékozott állampolgárok tömege könnyedén kinevelhető.

Fontos továbbá, hogy az állampolgárok a civil társadalom felől érkezve be tudnak kapcsolódni a politika vitáiba, de ugyanakkor megvan a lehetőségük, hogy visszavonulva maradjanak a magánélet szférájában (negatív szabadság).

E tekintetben fontos, hogy világosan különbséget lehessen tenni a „magán” és „köz”, valamint a „nyilvános” és „nem nyilvános” között. Heller és Rényi (2000) ezt a következőképpen ábrázolja:

Forrás: Heller–Rényi 2000 alapján saját szerkesztés

Négy szféra különül el tehát:

A – nyilvános, magán,

B – nyilvános, köz-,

C – magán, nem nyilvános,

D – köz-, nem nyilvános.

Itt a „köz” fogalma (*public, öffentlich*) az intézményi cselekvés és kompetencia azon területe, amelynek centrumában az állam a politikai közösség egésze nevében jelen van: a „mindenki érdekét”, a „közérdeket” szolgálja. A „magán” (a *private*) fogalma viszont az alkotmányos demokráciák szerint az érdekek, cselekvési kompetenciák, szerepek és felelőségek azon köre, amelyet állampolgárokhoz, állampolgárok csoportjaihoz rendelnek, s amelybe az állam csak a törvények megsértése esetén avatkozhat be.

A köz/magán kettősség a nyugati alkotmányos demokráciákban meglehetősen éles, ez a liberalizmus terméke, amely megteremtette az állam és a polgár világos szétválasztását, a polgár lehető legnagyobb függetlenedését az államtól. Az éles határvonalat az alkotmány és a törvények garantálják. Ez az éles határvonal csak a 20. század végétől kezdett elmosódottabbá válni: például az úgynevezett public-private partnerség a közigazgatási szolgáltatások területén, de másutt is megjelent.

A nyilvános/nem nyilvános az előbbtől eltérő kettősség. A nyilvános a kommunikáció területén olyan esemény, információ, adat, amihez bárki korlátozás nélkül hozzáférhet. Egyes nyugati nyelvekben a „public” kifejezésben a köz és a nyilvános jelentése összemosódik, a magyar nyelvben a *köz* és a *nyilvános* kifejezés lehetővé teszi a fogalmi szétválasztást.

A *nyilvánosságdialogus-modell* szerint a politikai kommunikáció a szereplők és közvetítők három csoportja (szférája) között megy végbe. Ezek:

P – politikai intézmények: kormány, párt, pártvezérek, képviselők, testületek,

Á – állampolgárok és/vagy választópolgárok,

M – média rendszere.

E három szféra különböző módon kapcsolódik egymáshoz, illetve „metszi” egymást.

A politikai szereplők (P) és az állampolgárok (Á) között a klasszikus dialógusviszony áll fenn. Ez egy autonóm dialogikus viszony: olyan klasszikus keretei vannak, mint a kampánygyűlés, a képviselők fogadóórái, falugyűlések stb.

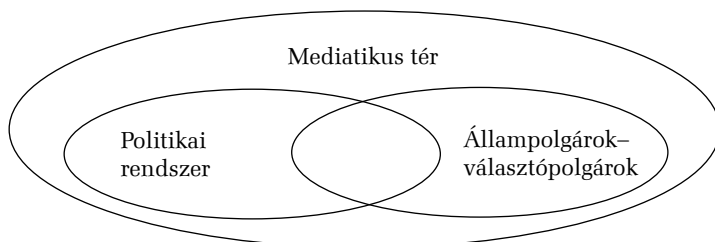
Ugyanakkor a politikai szereplők (P) és a média (M) között is aktív dialogikus kapcsolat van. A média nem csupán közvetíti a politikai üzeneteket, hanem formálja is a politikát. Ez az úgynevezett politikai napirend (tematizáció) kérdésében mutatkozik meg. Mind a politikának, mind a médiának megvan a saját napirendje – a preferált témák és kérdések prioritások szerint rendezett sora –, és a különböző napirendek hatnak egymásra.

Létezik továbbá közvetlen kapcsolat az állampolgárok (Á) és a média (M) között is. A média általános tájékoztatója az állampolgároknak, másrészt beemeli

a nyilvánosságba az állampolgárok bizonyos igényeit, alakítja saját napirendjét ennek megfelelően.

Végül elképzelhető olyan mediatisált politikai kommunikáció, amelyben mindhárom szereplő (P, M, Á) jelen van: például a televíziós talk-show-ok, ahova a nézők is betelefonálhatnak.

Az úgynevezett „mediatikus” modellben a média egy *mediatikus tér* formájában van jelen a politikai aktorok és az állampolgárok közötti kapcsolatban. A mediatikus tér azt jelenti, hogy az állampolgárok és a politikai szereplők (intézmények) közötti kommunikációra a média akkor is hat, ha konkrét médiainstítmény (újságírók, szerkesztők, tévéstábok) nincsenek jelen.

Forrás: Mazzoleni 2006. 22. nyomán saját szerkesztés

Vagyis: a kommunikáció mindig valamilyen „mediatisáltsági” szabály szerint megy végbe.

A közvélemény modelljei

A közvélemény fogalma a nyilvánosságával egyszerre alakult ki. Számtalan definíciót fogalmaztak meg ehhez. Pasquino szerint (idézi Sartori 1999) a politikai részvétel kétféleképpen létezik:

- egyrészt van egy *látható* részvétel: egyének és csoportok konkrét magatartása, szavazások eredményei;
- másrészt van egy *láthatatlan* részvétel: ez a közvélemény, mely egy politikában érdekelt és tájékozott közönséget feltételez.

További definíciós kísérletek: a közvélemény „a választók összességének átmeneti, tökéletlen formája” (Wolton), és tekinthető „alapvetően kommunikációs jelenségnek” (Price). Sartori (1999) szerint a közvélemény „olyan közönség, vagy közönségek olyan sokasága, amelynek elterjedt mentális állapotai (vélemények, szükségletek, kívánságok, értékek, beállítódások) interakcióban vannak a közügyek állapotát érintő információs folyamatokkal”.

A definíciókon túl a közvélemény modellezésére is születtek fontos elgondolások.

Karl Deutsch *vízesésmodellje* 1968-ban jelent meg (*The Analysis of International Relations* című művében). Modellje szemléletes ábrázolása annak, hogy miként áramlanak a vélemények „felülről lefele”, az elitektől az egyszerűbb emberek, az állampolgárok nagyobb tömegei felé. A vélemények áramlása egy „medencékkel szintekre tagolt vízeséshez” hasonlít, és öt ilyen szint (medence) különböztethető meg:

- 1, a legfelső „medencében” a *gazdasági és társadalmi elitek* eszméi forognak;
2. utána a *politikai és kormányzó elitek* véleményeinek szintje következik;
3. a *tömmegkommunikáció* szintje, a médiumok működtetőinek szintje;
4. a helyi „*véleményvezérek*” szintje (a lakosság azon 5-10 százaléka, akik érdeklődnek a politika iránt, és véleményükkel befolyásolni tudják közvetlen környezetüket);
5. a *démosz*, a nagyközönség szintje.

Deutsch modelljének lényege:

- a vélemények általában felülről lefele terjednek;
- minden szinten – „medencében” – a vélemények folyamatos újrakeveredése megy végbe;
- habár a vélemények áramlása ereszkedő irányú, léteznek visszacsatolások: a véleményalakító hatások azonban nem lineárisan terjednek;
- az egyes szinteken horizontális keveredések, interakciók vannak;
- a szintek között sajátos kapcsolatok vannak, például: a pártok-politikusok szintjén egy versenyelvű mikrokozmosz van, amelyben új politikai vélemények alakulnak ki, ezeket a politikusok viszont a közönség feltételezett véleménye szerint alakítják ki, melyeket a média közvetít feléjük (visszacsatolás);
- különlegesebb esetekben (forrongások, nagy és gyors átalakulások stb.) a közvélemény alsóbb szintje (a démosz) felől is érkeznek letről felfelé törő „véleményhullámok”, melyek nem illeszthetők a vízesésmodellbe;
- ez külön modell is lehet akár, melyet *bubbling-up modell*nek (Sartori szerint: „felbugyogás”-modellnek) lehet nevezni, és amely a múlt század 60-as éveitől kezdődően került előtérbe, amikor az értelmiségi szerepe megváltozott;
- az értelmiségiek számának növekedése, az értelmiségi expanziója az alulról formálódó vélemények katalizátoraként számít ebben a modellben.

Elisabeth Noelle-Neumann „*hallgatás spirálja*”-modellje egy 1974-es tanulmányában (*The spiral of silence: a theory of public opinion*) jelent meg először. A modell alapvető állításai:

- A média azáltal gyakorol hatást az emberekre, hogy egy bizonyos *véleményklímát* teremt, elhiteti, hogy a nagyközönség máshogyan gondolkodik bizonyos kérdésekről, mint a befogadó.
- Az elmélet mögött az a gondolat húzódik meg, hogy azok, akik úgy érzik, véleményük megértésre talál a közvéleményben, hajlamosak hangot is adni véleményüknek, míg azok, akik úgy érzik, hogy véleményük ellentétes a

közvéleménnyel, inkább elhallgatják azt, nem mondják el a saját véleményüket, mert félnek az elszigetelődéstől.

- Így alakul ki az *elhallgatás spirálja*: a médiumokban domináns vélemény megerősödik, a kisebbségi vélemény gyengül, marginalizálódik a közbeszédben.
- Ugyanakkor az *elhallgatás spirálja*-elmélet azt is kimondja, hogy a média ugyan befolyásolja a médiafogyasztók viselkedését, de csak a nyilvános viselkedését, véleményüket ayonban nem változtatja meg.

A két elméletből, Deutsch és Noelle-Neumann elméletéből a következő következtetések vonhatóak le:

- a közvélemény se nem tisztán autonóm, se nem tisztán heteronóm (azaz: kívülről vezérelt);
- a „felülről lefele” irányuló véleményalkotás az elitek „véleményvezér” szerepét állítja az előtérbe;
- ugyanakkor a csoportidentifikáció inkább az alulról felfelé történő véleményalkotás forrása lehet.

Sartori (1999) felteszi tehát a kérdést: ki a közvélemény alkotója? Válasza: *mindenki és senki*. Mindenki, illetve ha nem is mindenki, de nagyon sokan – sok helyen és sokféleképpen – hozzájárulnak a közvélemény alakulásához. Ugyanakkor senki: a senki itt inkább azt jelenti, hogy nincs egy kitüntetett valaki, akinek meghatározó szerepe lenne a közvélemény alakulásában. Még ha rövid időre meg is történik, hogy a közvélemény egyetlen pillanatnyi autoritás szerint alakul, akkor is azt láthatjuk, hogy kissé hosszabb távon a végeredmény hatások és ellenhatások ötvözeteként alakul.

4. A POLITIKA NEMZETKÖZI DIMENZIÓJA

4.1. A nemzetközi kapcsolatok jellege

A politika világán belül elég világosan elkülönül a politikai közösségen *belüli* és a politikai közösségek *közötti* viszonyok világa. Ugyanakkor a közösségen belüli ügyek kezelése – a belpolitika – nem független a közösségek közötti viszony kezelésétől, a *külpolitikától*. A belpolitika és a külpolitika világos megkülönböztethetősége akkor következett be, amikor az államok világos politikai-hatalmi tényezőkké váltak, és ekként különbözödték el egymástól.

A politikai egységek első és mindmáig legstabilabb formája az állam. Az államok belső struktúrájának a kialakulása és megszilárdulása egyfajta objektivitást kölcsönzött az államokon belüli viszonyoknak, az azokat kifejező és stabilizáló belső intézményeknek. Ez az objektivitás és stabilitás lehetővé tette azon lényeges különbségek felismerését, amelyek a belső és külső struktúrák között fennállnak. A nemzetközi kapcsolatok elméleti vizsgálata akkor kezdődött, amikor felfedezték, hogy ezeknek a külső – államok közötti – kapcsolatoknak is megvan a saját logikájuk és struktúrájuk.

E logika sajátosságának a felismeréséhez hasznos az állam belső szerkezetéből mint ellenpontból kiindulni. Az állam belső hatalmi szerkezete, törvényei és bírósági intézményei révén legitim döntőbírói szerepet tud betölteni a társadalom fontos vitás kérdéseiben, a javak elosztásában, a fejlődési irányok kijelölésében stb. Ezzel szemben az államokból összetevődő „nemzetközi társadalom” nem rendelkezik ilyen legitim döntőbírói centrummal, sem a bírói döntések végrehajtásához szükséges karhatalommal. A nemzetközi társadalom sokkal „anarchikusabb”, mert egyetlen tagja sem kötelezhető arra, hogy önként alávesse magát olyan szabályoknak, amelyeket mások dolgoztak ki, s amelyeket ő nem fogad el.

Vagyis: a *nemzetközi kapcsolatok rendszere* nem nemzetközi bíróság, hanem *a szereplők közötti konszenzus alapján működik*. Ez még akkor is így van, ha léteznek nemzetközi bíróságok, ugyanis azok létesítése szintén az államok egy bizonyos (kisebb vagy nagyobb) csoportjának a konszenzusa alapján jött létre, és ezek a bíróságok nem rendelkeznek döntéseik kikényszerítésének olyan erős és „biztos” rendszerével, amilyennel az államok belső struktúráiban létező bíróságok rendelkeznek. Ha pedig ez a konszenzus, ez a beleegyezés hiányzik, akkor nincs olyan nemzetközi rendőrség, karhatalom, amely szankcionálhatná a szabálysértőket.

Ahhoz, hogy a bel- és külpolitikának ez a kategorikus szétválasztása létrejöhessen, a *vesztfáliei rendszernek* a kialakulására volt szükség. Érdemes tehát közelebbről is megvizsgálni ezt a rendszert.

4.2. A vesztfáliai rendszer

A harmincéves háborút (1618–1648) a vesztfáliai béke zárta le. Ezt békeműnek is lehet nevezni, ugyanis a Német-római Birodalom vallási-politikai konfliktusok miatt kirobbant polgárháborújába számos európai hatalom bekapcsolódott, és ezért a békekötés valamennyi hadviselő fél csatlakozásával jött létre, olyan békerendszerként, mely több külön szerződést foglalt magában (a münsteri békét a Birodalom és Franciaország, az osnabrücker a Birodalom és Svédország, valamint a Birodalom fejedelemségei és a császár között; és végül a független Hollandiát elismerő békét is). Tulajdonképpen egy szinte teljes európai rendezést alakított ki (nemzetközi elismerést jelentett az Erdélyi Fejedelemség számára is, amelyet belefoglaltak a békeszövegbe), és e béke területi rendszere évszázadokig meghatározta Európa térképét.

A vesztfáliai béke jelentősége páratlannak bizonyult. A szuverén és egyenlő államok általa szorgalmazott világi rendszere érvényesült, véget vetett egy birodalmi korszaknak. Nagyhatalmak ugyan továbbra is maradtak, és azok nem mondtak le különböző hegemoniák kialakításáról, azonban ez már nem tudta eltörölni az uralkodóvá vált elvet: az egyes államok önállóságának, autonóm jellegének, vagyis *szuverenitásának* az elismerését.

A *szuverenitás* eszméjét Jean Bodin munkássága (*Az államról* című műve 1576-ban jelent meg) révén a korszak, a 17. század jól ismerte, de a vesztfáliai béke mint nemzetközi aktus gyakorlati tartalmat is adott a hetven évvel korábban kifejtett bodini elvnek.

A nagyhatalmak befolyása ezen elv megőrzése mellett érvényesült. Az 1815-ös bécsi kongresszuson (európai koncert), a Párizs környéki békéken (1919–1920) át egészen az 1947-es, a szuperhatalmak korszakát bevezető párizsi békéig végig érvényesült a vesztfáliai béke nyomán megszilárdult nemzetközi jogi elv: a területük fölött főhatalmat gyakorló államoknak (nemzetállamoknak) mint az együttműködés alanyainak az elismerése.

4.3. A nemzetközi kapcsolatok elméletei

A nemzetközi kapcsolatok külön diszciplínán belüli tanulmányozásának a szükségességét az első világháború nyomán ismerték fel. Az 1914–18-as háború emberáldozatainak nagy száma sokakat arra a következtetésre vezetett, hogy a hatalmi politika régi feltételei és előírásai teljesen hiteltelenné váltak, és csak akkor jöhet el a béke, ha a klasszikus hatalmi egyensúlyt felváltja a kollektív biztonság egy olyan rendszere, amelyben az államok nemzetközi szinten is bevezetik azt a jogállamisági gyakorlatot, amely nemzetállami keretek között már létezik (Burchill–Linklater 2019. 15.). E gondolat köré szerveződtek a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozására létrejött első tanszékek (Walesben, Angliában és az Egyesült Államokban).

Az első tanszékek tudósai között egyetértés alakult ki, hogy három fő kérdésre kell keresni a választ; ezek:

1. Mik voltak az első világháború főbb okai, és mi volt a régi rendben, ami a nemzeti kormányzatokat milliók szenvedését okozó háborúba sodorta?
2. Melyek az első világháború legfontosabb tanulságai? Hogyan előzhető meg egy újabb világgégés?
3. Milyen alapokon hozható létre egy *új világrend*, és a nemzetközi szervezetek, különösen a Nemzetek Ligája hogyan biztosíthatná, hogy az államok megfeleljenek az általa lefektetett alapelveknek? (Burchill–Linklater 2019. 16.)

E kérdések indították el azokat a kutatásokat, amelyek nyomán több elmélet is megfogalmazódott a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozóan.

A nemzetközi kapcsolatok liberális elmélete

A liberalizmus, mint köztudott, a legfontosabb európai filozófiai tradíciók közé tartozik. A nemzetközi kapcsolatok vizsgálatában e filozófiai tradíció két dimenzióban fejtette ki hatását – az egyik a demokrácia terjedése a hidegháború után, a másik a világgazdaság globalizációja. A liberálisok szerint a haladás az emberi történelemben a globális konfliktus felszámolásán és a legitimitás belpolitikai rendszerekben kialakított alapelveinek *belülről kifelé*, a nemzetközi kapcsolatokba való átvitelén keresztül mérhető (Birchall 2019. 73.).

A liberálisok úgy vélik, hogy a liberális demokráciák az egymáshoz fűződő kapcsolataikban, mondhatni, egyedülálló módon tartózkodnak az államközi erőszak alkalmazásától.

A liberális tradíció visszhangos megújítását jelentette a nemzetközi kapcsolatok elméletei terén Fukuyama (1992), aki közvetlenül 1989 után úgy vélte, hogy a hidegháború lezárásával győzedelmeskedett az „eszményi állam” – mely liberális demokrácia – és a politikai gazdaságtan egy sajátos változata, a „liberális kapitalizmus”, amelyeket már nem lehet tovább fejleszteni, mivel olyan modelleket jelentenek, amelyek a fejlődés végpontját adják. Ez a végpont egyben egy békés világrend is, mivel – fejt ki Fukuyama – a liberáldemokrata elvek kivetülése a nemzetközi térbe megszünteti a háborúra való ösztönzést abból adódóan, hogy a liberális nemzetek kölcsönösen elismerik egymás legitimitását.

A liberális internacionalizmus ezen tézise – hogy a liberális demokráciák fenntartják egymás között a folytonos békét – először Rousseau-nál és Kantnál jelent meg (akik még a köztársaságok kapcsán fejtették ki e tézist), de végig – napjainkig – jelen volt a liberális gondolkodóknál. E gondolkodók úgy vélik, hogy a háborúkat az egyéni érdekeiktől vezényelt militarista és antidemokratikus kormányok robbantják ki, mivel a háborúk jó ürügyet adnak a kormányoknak az adók emeléséhez, a bürokrácia gyarapításához és az állampolgárok feletti ellenőrzés fokozásához.

Vitatott, a liberális elmélet alapján nehezebben értelmezhető kérdés, hogy milyen lehet a kapcsolat a liberális népek (demokráciák) és a nem liberális népek között. Ezt a kérdést élessé a kelet-ázsiai és iszlám társadalmak számának és befolyásának a növekedése, valamint a 2001 óta Nyugat-ellenes iszlamista terrorfenyegetés tette.

A liberális elmélet további következményei abból adódnak, hogy a globalizáció a liberálisok számára tetszetős módon aláásta a nemzetállamot. Az államok iránti állampolgári lojalitás gyengülésének az eredménye, hogy a polgárok számára egyre nagyobb közfigyelmet kapnak azok a problémák, amelyek az emberiség egészének a problémái. Viszont az emberiség egésze problémáinak a szem előtt tartása a liberális elméletben a nemzetállamokkal szemben inkább azoknak a nemzetközi szervezeteknek biztosít jelentőséget, amelyek a globális emberi – sőt: emberjogi – kérdéseket kezelik kiemelten.

A nemzetközi szervezeteknek ez az előtérbe állítása – az emberi jogok teljesen egyetemessé tétele – viszont óhatatlanul felveti a „világkormány” kérdését.

A világkormány első modern koncepciója szintén Kantnál jelenik meg, aki az 1795-ös *Az örök béke* címet viselő esszéjében úgy vélekedett, hogy a hadseregek feloszlata és a szuverén államok közös megegyezése szolgálja a tartós békét. Ez a műve felveti a világpolgári jog (*ius cosmopolitanum*) koncepcióját is. Napjaink liberális szerzői közül Fukuyama ugyan nem érvel a „világállam” mellett, de az egypólusú világrend és az emberiség egy ideológia jegyében történő egyesülése mellett érvelve közel kerül a „világkormány” koncepciójához. E liberális gondolatmenet kritikussai szerint tulajdonképpen olyan ideológiáról van szó, amely birodalomépítést szolgál.

A nemzetközi kapcsolatok realista elmélete

A realizmus is régi tradíciókra épül; eszmei elődei között találjuk Machiavellit vagy Hobbes-ot, akik úgy vélekedtek, hogy a hatalom céljai és alkalmazásának módjai jelentik magát a politikát, ezért a nemzetközi politika sem más, mint „hatalompolitika”, amelynek központi eleme a rivalizálás, a konfliktus és a háború.

A modern realista irányzat kezdete szintén az első világháborúhoz köthető. A hatalom szerepével és a nemzetközi politika konfliktusos természetével nem számoló liberális idealizmus rendszeres kritikáját először Edward H. Carr fejtette ki egy 1939-es művében (magyar címe: *A húszéves válság: bevezetés a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatába*), amelyet máig a realista iskola alapműveként tartanak számon.

A realizmus egy másik teoretikusa, Hans Morgenthau (1904–1980) szerint a „világkormány” nélküli, szuverén államokból álló nemzetközi rendszer anarchikus és decentralizált, amelynek a legfontosabb alkotóeleme maga az állam, és annak érdekeit hivatott képviselni a külpolitika. Az államot kizárólag saját érdekei mozgat-

ják, nem pedig elvont elvek. Morgenthau szerint az emberi cselekvéseket az emberi természet bűnös vonásai irányítják, ez magyarázza az államok agresszivitását is.

A realisták számára a kulcstényezők: a *nemzeti érdek*, a *hatalom* és az *erőegyensúly*. Az államok a gyakorlatban nem egyenlők, és így a nemzetközi rendszer legfontosabb szereplői a nagyhatalmak; a dominanciáért és biztonságért vívott küzdelmük határozza meg a nemzetközi politikát.

Jelentős mozzanat a realista elmélet alakulásában az a vita, amelyet 1993-ban Samuel P. Huntington indított el cikkével a *Foreign Affairs* című szaklapban a *civilizációk összecsapásáról*. Huntington Fukuyama említett tézisét cáfolva kifejti, hogy a hidegháború végeztével az államok immár nem (politikai) ideológiák alapján fognak szemben állni egymással, hanem kulturális, civilizációs alapon, melyben a liberális demokrácia (a „nyugati civilizáció”) csak egy lesz a sok közül, és nem is a legerősebb. Ennek a tézisnek egyik fő eleme, hogy a konfliktusok, a háborúk nem tűnnek el az emberiség történetéből (a történelemnek „nincs vége”).

A realizmus kritikussai két érvet szoktak hangsúlyozni. Egyrészt azt, hogy bár a realisták méltan bírálják a „moralizmust” – azt a meggyőződést, mely szerint kizárólag erkölcsi normák alapján lehet és kell megítélni a nemzetközi kapcsolatokat –, mégis észre kell venni azt, hogy bármely, mégoly realista elemzés sem tud teljesen erkölcsnorma-mentes lenni (Donnelly 2019. 67.). A másik érv azt mondja ki, hogy a tisztán az erőviszonyokra és a konfliktusokra összpontosító elemzés nem képes „a legfontosabb dolgok” megmagyarázására, és így kevés a hozzájárulása a világ megértéséhez.

Egyéb elméletek

Az „*angol iskolának*” nevezett irányzat az 1960–70-es években alakult ki olyan szerzők munkája nyomán, akik kutatásaikat elsősorban Angliában folytatták, illetve angliai kötődésűek voltak. Az *angol iskola* alapállítása, hogy a szuverén államok közös társadalmat alkotnak, amely viszont „anarchikus”, mivel nem tartozik egy felsőbb hatalmi monopólium alá, amely globális játékszabályokat szabhatna ki rá. Az iskola képviselői szerint a világpolitika egyik legalapvetőbb fejleménye az, hogy az államoknak sikerült létrehozniuk egy egyenrangú szuverén tagokból álló társadalmat. Az iskola nem becsüli le az erő jelentőségét az államok közötti kapcsolatokban, de az erőszakot inkább az „anarchikus társadalom” belülről fakadó sajátosságának tekintik, amelyet a nemzetközi jog és morál korlátoz. Legtöbb értékelés szerint az angol iskola irányultsága a realizmus és az idealizmus (liberalizmus) közé helyezhető (Linklater 2019. 104–105.).

A nemzetközi kapcsolatok *kritikai elmélete* olyan irányzat, melynek eredete a felvilágosodásig, illetve Kant, Hegel és Marx írásaiig vezethető vissza. A 20. században ez az elmélet az újbaloldali frankfurti iskolával került kapcsolatba. Azonban a frankfurti iskola még keveset foglalkozott a nemzetközi színttel, csak az

örökségét felvállaló későbbi teoretikusok (például Habermas) tettek erre kísérletet a 80-as évektől kezdődően. A kritikai elmélet elsősorban a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó tudás filozófiai alapú kritikáját próbálja meg összefoglalni. Pozitívista-elemző művekben nem bővelkedik, inkább olyan általános kérdésekre összpontosít, mint az egyetemes etika szerepe a nemzetközi kapcsolatokban, a politikai közösség újragondolása, határai relativizálásának a lehetőségei, a „kontrollálatlan partikularizmus” veszélyei stb. (Devetak 2019. 190–196.).

A kritikai elmélet kritikusai elsősorban az elmélet újmarxista vonásaira mutatnak rá.

A *konstruktivizmus* mint a nemzetközi kapcsolatok elméletének egyik irányzata a hidegháború végén alakult ki, elsősorban az amerikai diskurzusban. Megfogalmazásában fontos szerepe volt annak, hogy az irányzat képviselői kritikai távolságot próbáltak meg kialakítani mind a realizmussal, mind az idealizmussal és a kritikai elmélettel szemben is. A kritikai elmélettel szemben a konstruktivisták az *empirikus elemzést* hangsúlyozták. A neorealistákkal szemben – akik a katonai egyensúly kérdését helyezték előtérbe – a konstruktivisták a közös értékrendek és normák kapcsolatokat, egyensúlyt formáló szerepét is szem előtt tartják. A társadalmi-kulturális normáknak is fontos szerep jut. Például: az abszolutizmus korában (1555–1848) az európai nemzetközi társadalom csak a keresztény monarchiákat fogadta el a szuverén állam legitim formájaként, és ez a felfogás aláasta, illetve korlátozta a muszlim vagy tisztán nacionalista államstratégiák érvényesülését a nemzetközi kapcsolatokban. A konstruktivisták tehát fontos szerepet tulajdonítanak a materiális feltételek mellett a kultúrának is. Ez a felfogás találkozott a 2001. szeptemberi merénylet nyomán kibontakozott fordulattal, amely a kultúra kérdését hirtelen a világpolitika középpontjába emelte. Ez találkozott azzal a szemlélettel, amelyet Samuel P. Huntington híres műve, *A civilizációk összezapása és a világrend átalakulása* jelenített meg. Ugyanakkor a konstruktivisták tovább is mentek, és Huntingtont bírálva az egyes civilizációkon belüli kulturális pluralizmust is fontosnak tekintették a nemzetközi kapcsolatok elemzésében (Reus-Smit 2019. 245–265.).

4.4. Geopolitika

A geopolitika fogalmának kialakulása

A geopolitikai szemlélet, majd gondolkodásmód kialakulása a nagy földrajzi felfedezések koráig vezethető vissza, abban a korban alakult ki, amikor az embernek először nyílt lehetősége, hogy a teret a maga totalitásában gondolja el. A 19. század végére ez a gondolkodás egyrészt szisztematizálódott, másrészt demokratizálódott. A szisztematizálódás azt jelenti, hogy a politikusok és hadi

stratégák „gyakorlati geopolitikája” mellett megjelent az „elméleti geopolitika” is, amelyet egyetemi és tudományos szférákban műveltek professzorok, kutatók. A demokratizálódás viszont annak eredményeként következett be, hogy a földrajzi iskolák, intézetek számának növekedésével, valamint a tömegkommunikációs eszközök bővülésével a geopolitikai viták kikerültek a szűkebb hatalmi centrumokból, és a szélesebb közönség előtt folytak le (Csizmadia 1998. 3.).

Az „elméleti geopolitika” a politikai földrajzból nőtt ki. *Friedrich Ratzel* 19. századi német földrajztudós a politikai földrajz alapjainak meghatározásakor abból indult ki, hogy az államok magatartását természeti törvényként, földrajzi adottságikból levezethető módon kell vizsgálni. Kulcsfogalom nála az élő organizmusokhoz hasonlítható államok céljait és politikáját meghatározó – sőt: inspiráló – *tér* fogalma. A másik kulcsfogalom a *határ*: A határok arra hivatottak, hogy mozgásban legyenek, mivel a változó erőviszonyok tükröződései. „A természetben nem látjuk a határok kartográfiai reprezentációját. A térképen a határok csak absztrakciók, a határövezet a valóság” – írja Ratzel. Az államnak mint élő organizmusnak szükségletei vannak.

Már Ratzel alapozó gondolataiból is látszik, hogy mi a különbség a nemzetközi kapcsolatok elmélete és a geopolitika között. Az előbbi a szuverén és egyenlő államok jogi-politikai valóságából indul ki, és – normatív nézőpontokat sem mellőzve – keresi az erőegyensúly lehetőségét. A geopolitika viszont különböző adottságokkal rendelkező organizmusokként tekint az államokra, és ezen organizmusok eltérő igényei és adottságai alapján vizsgálja a nemzetközi kapcsolatokat.

Magát a *geopolitika* fogalmát *Rudolf Kjellén* svéd földrajztudós, Ratzel tanítványa alkotta meg 1899-ben. A geopolitika szerinte „az államnak mint térben kifejeződő geográfiai organizmusnak a tudománya”.

A geopolitika újabb meghatározásához figyelembe kell venni Kissinger definícióját: a geopolitika nem más, mint a globális hatalmi egyensúly kialakításának, illetve fenntartásának racionális „módszertana”. Szavaival: „geopolitikán én az egyensúly követelményeit figyelembe vevő megközelítést értem”.

Ma is érvényes, általánosabb meghatározás szerint a geopolitika a nemzetközi viszonyok elméletének „átültetése” egy, a térbeli, elsősorban földrajzi, de részben történelmi, politikatörténelmi és gazdasági aspektusokat együtt vizsgáló, multidiszciplináris társadalomtudományba.

A 19. század végétől a klasszikus geopolitikának három nagy iskolája alakult ki: a német, az angolszász és a francia geopolitika.

A német geopolitika

A német geopolitika Ratzel és Kjellén művei nyomán bontakozott ki.

Ratzel már említett kulcsfogalma: a *Raum* (tér), mely nála azt a teret jelenti, ameddig organikus módon növekedhet egy állam. Ezt a teret a kultúra jelöli ki, a németek esetében a *Raumot* az a tér alkotja, ameddig a németek szállásterülete

terjed, és ahol a kisebb és gyengébb államok gazdaságilag is támogathatják a jelen levő német kultúra terjesztését. Ez a későbbi *Lebensraum*-fogalomnak, az „élettér” fogalmának korai megfogalmazása, mely Ratzelnél még nem feltétlenül agresszív, azzá a hitleri ideológiá tette.

Ratzel Nagy-Britannia befolyásának a német ellensúlyozását tartotta a legfontosabb stratégiai célnak a francia revans megakadályozását követően (az 1870-es német győzelem, Elzász és Lotharingia német megszerzése után). Továbbá fontosnak tekintette a francia gyarmatosítás támogatását is, két céllal: a) Franciaország és Nagy-Britannia versengésének a szítása, a két tengeri nagyhatalom hosszú távú ellenségeskedésének a megalapozása érdekében; b) Németország gyarmatpolitikájának a megkönnyítéséért, ahogy azt az 1885-ös Kongresszus meghatározta.

Ratzel Franciaország és Anglia gyarmatosító és nagyhatalmi előnyét új tájékozódási („kitörési”) pontok keresésével próbálta csökkenteni, ennek érdekében az Ázsia (elsősorban a Japán) felé tájékozódást javasolta Németország számára.

Megállapítható, hogy Ratzelnél a politikai földrajz egyetemes törvényei inkább „germán” törvények voltak, s tényleges céljuk a német birodalmi célok igazolása volt.

Rudolf Kjellén (1864–1922) összetett tudományágként értelmezte a geopolitikát, és elsősorban a nagyhatalmak térbeli jellemzőit és viselkedésének törvényszerűségeit vizsgálta. Több munkájában is kifejtette, hogy a politikatudomány tárgyát a modern állam „életfunkciói” alapján kell felosztani; éspedig a következő ötös felosztás szerint: 1. *geopolitika* = az államéletnek a területtel összefüggő kérdései, 2. *ökopolitika* = a gazdasági élettel és vezetéssel összefüggő részek, 3. *demopolitika* = az állami politika népességgel összefüggő részei, 4. *szociopolitika* = a ársadalommal összefüggő részek és 5. *kratopolitika* = az állami életnek és az államvezetésnek az alkotmánnyal, a hatalommal összefüggő részei.

Kjellén organikus államelméletében a tér az állam vitalitásának és hatalmának forrása.

Az első világháború után vereséget szenvedő Németországban *Karl Haushofer* (1869–1946) vezetésével formálódott újra a német geopolitikai iskola. Haushofer főbb tézisei:

- A német élettérbe azok az államok tartoznak, amelyek demográfiaileg erősek, de gazdaságilag gyengék. Franciaország nem tartozhat ezek közé, ide a szomszédos keleti – kisebb – államok számíthatóak. De távolabbi államokat is számításba kell venni.
- Németországnak gazdasági autarkiára van szüksége, amely biztosíthatja a cselekvési szabadságát. Az erőhatalom és a szabad cselekvés lehetősége szükséges az expanzióhoz, a hegemonia megvalósításához.
- Haushofer az úgynevezett *páneszémék* tézisét is megfogalmazta: a páneszémék olyan *népeket átfogó, mindenre kiterjedő célok, amelyek ösztönszerűen töreksenek térbeli megjelenítésre* – ilyen, geopolitikai jelentőségű páneszémék: a pánuszlavizmus, a pániszlamizmus, a pángermanizmus.

Haushofer vizsgálta a világ nagy, hegemoniatérségeinek a kialakulását is. Négy ilyen hegemoniát állapított meg: 1. a páneurópai térség, amely Afrikára is tekint – a hegemon itt: Németország; 2. pánamerikai térség – az AEÁ uralja; 3. a pánorosztéri térség – Közép-Ázsiát és az indiai szubkontinentet ellenőrzi; 4) a pánázsiai térség Japán hegemoniája alatt (Távol-Kelet, Délkelet-Ázsia). Ezeket a páneszmékkal összefüggő módon kell vizsgálni és értékelni.

Haushofer elméletei nagymértékben támogatták a második világháborús expanziós törekvéseket, de hatással voltak a világháború utáni német Ostpolitik (keleti politika) alakulására is.

Az angolszász geopolitika

Nagy-Britanniában a 19. század végétől tudatosodott, hogy a brit birodalom világhatalmi helyzete kezd megkérdőjeleződni, főleg abból a kihívásból adódóan, amit II. Vilmos Német Birodalmának a megerősödése hozott az ipar, a hajózás és a gyarmati terjeszkedés vonatkozásában.

A brit geopolitika nagy alakja *Halford J. Mackinder* (1861–1947), jóllehet ő sohasem használta a geopolitika fogalmát, magát inkább geográfusnak tekintette.

Mackinder egy 1904-es cikkében megfogalmazta azt a hipotézisét, hogy létezik a „világ tengelye”, „szíve” (*Heartland*nak nevezi), melyet Eurázsia kontinentális része alkot. Ez a terület egy védett erődhöz hasonlít, mely elérhetetlen a tengeri hatalmak számára. Aki birtokolja a *heartland*-ot, az birtokolja a „világszigetet”, vagyis az európai, ázsiai és afrikai kontinens nagy részét. Ezt egy belső gyűrű veszi körül: Eurázsia part menti részei (Nyugat-Európa, Közel-Kelet, Dél-Ázsia, Kelet-Ázsia), a belső gyűrűn kívül pedig további két „szigetrendszer” alkotja a külső gyűrűt. A külső gyűrű Észak-Közép- és Dél-Amerikát foglalja magába, melynek két előretolt szigete: nyugaton Nagy-Britannia, keleten Japán.

Mackinder szerint a világ alakulása a *heartland* (ezt Oroszország birtokolja) és a külső gyűrűhöz tartozó tengeri hatalmak erőviszonyától függ. Mindkettő a belső gyűrű uralására törekedik. Mackinder Oroszország mellett Németországot, a belső gyűrű meghatározó államát tekinti fontosnak, és azt érzi veszélynek, hogy a *heartland*-ot uraló Oroszország és a kontinentális Európát (a belső gyűrű legfontosabb részét) uraló Németország esetleg szövetségre lép.

A második világháború alatt, mely a tengeri hatalmak, a külső gyűrű győzelmét hozta, Mackinder némiképp átfogalmazta, finomította elméletét.

Az angolszász geopolitikai irányzat amerikai megalapozója *Alfred Mahan* (1840–1914) volt, aki a tengeri geopolitika olyan megfogalmazását adta, amely az Egyesült Államok vezető szerepét hivatott biztosítani. A Mahan-doktrína egy 1897-es művében foglalmazódott meg, ennek fő tézisei: szövetség a brit tengeri haderővel; fellépés a német tengeri hatalmakkal szemben; éberség Japán csen-

des-óceáni térnyerésével szemben; az európaiak és az amerikaiak összehangolt védekezése az ázsiai népekkel szemben.

Az amerikai geopolitika másik nagy alakja, *Nicolas Spykman* (1893–1943) részben bírálta, részben pedig árnyalva továbbfejlesztette Mackinder heartland-elméletét. Nem fogadta el Mackinder éles szárazföld–tenger ellentétét, mivel például Anglia és Oroszország szövetségesek voltak az első világháború idején, majd a második világháború alatt is az Egyesült Államok tengeri hatalomként volt szövetséges a Szovjetunióval, a nagy szárazföldi hatalommal. Másrészt fontos fejleménynek tekinti az egységes és globális légtér kialakulását. Megtartja a *földrajzi kulcsövezet* (pivot area) fogalmát (Mackindertől), de azt nyugatabbra helyezi el, Kelet-Európába. Ő is két peremívről beszél, fontosnak a belső gyűrűt, az úgynevezett *Rimlandot* tartja, egy olyan peremívet, amely Skandináviát, Nyugat-Európát, Arábiát, Indiát és Kínát foglalja magába. Spykman szerint az amerikai külpolitikának a fő célja az kell legyen, hogy a Rimlandnak sohasem szabad egyetlen hatalom ellenőrzése alá kerülnie. Ellenezte az európai integráció minden formáját, mivel egy európai föderáció politikai és gazdasági erőkoncentrációjával járna együtt, és ez lényegesen meggyengítené az USA pozícióit a nyugati féltekén.

Spykman elgondolásán alapszik a második világháború utáni amerikai stratégia, az úgynevezett feltartóztatási stratégia (amelyet George F. Kennan fogalmazott meg).

A francia geopolitika

A francia geopolitikai gondolkodás a német geopolitikai iskola (Ratzel, Haushofer) hatására, azt kihívásként értelmezve bontakozott ki. Az 1871-es vereséget (Elzász és Lotharingia elvesztését) követően Franciaországot a Németországgal való konfrontáció foglalkoztatta, majd – az afrikai és ázsiai gyarmatosítás miatt – kiélezett versenybe került Nagy-Britanniával is. A francia geopolitikai iskolát elsősorban ez a kétfrontos rivalizáció kötötte le.

Paul Vidal de la Blache (1845–1918) a francia geopolitikai iskola és a „humán földrajz” francia megalapítója, műveit a németekkel folytatott vita motiválta. Egy 1917-es művében azt magyarázza, hogy a poroszok által megszállt Elzász-Lotharingia geopolitikai értelemben francia terület, ugyanis e tartományok germán kultúrájuktól függetlenül franciák, mivel 1789-ben szenvedélyesen csatlakoztak a forradalmi elvekhez, tehát Franciaországhoz.

Jacques Ancel (1879–1943) valósítja meg a francia politikai földrajz és geopolitika legfontosabb eredményeinek a szintézisét. A határ fogalmának meghatározásában két ismérvet tart fontosnak: a) a határ vagy a természet által kijelölt választóvonal, vagy b) két embercsoport között kialakult egyensúly eredménye. Ez utóbbi ismérve rokon a német geopolitikai felfogással, amely szerint a határ dinamikus választóvonal, mely „csoporttudat létrehozója”. Tézisei szerint a természeti határvonalak nem akadályozzák a népek közötti kapcsolatot, a tengerek és a

nagy folyók nem mindig alkotnak természetes határt. Természetes határokat csak a lakatlan területek (erdők, mocsarak, sivatagok) tudnak alkotni, az igazi határok emberi tettek eredményei (és ezek közé tartoznak a nyelvek is).

Ugyanakkor bírálja is a német geopolitikát mint Németország expanziós vágyainak a kifejezőjét.

Csizmadia (1998) szerint 1870-től 1947-ig az alapvető kérdés Franciaország számára az volt, hogyan nézzen szembe a német fenyegetéssel. 1948-tól 1989-ig a döntő kérdés pedig az lett: hogyan élhet együtt Németországgal egy megosztott, „vasfüggönnyel” elválasztott és a Kelet–Nyugat közötti antagonisztikus ellentét által meghatározott Európában?

GLOSSZÁRIUM

- arányos választási rendszer:** az a választási rendszer, amelyben az egyes pártoknak juttatott mandátumok száma arányos az illető párt által megszerzett szavazatok számával.
- behaviorizmus:** irányzat, amely az emberek, szervezetek tanulmányozásában azok viselkedését tekinti az objektív megfigyelés egyetlen lehetséges tárgyának.
- birodalom:** olyan hatalmi rendszer, amely meghatározó befolyását tőle eredetileg független uralmi területek felett is érvényesíteni tudja, legyen szó akár megszállásról, akár gyarmatosításról.
- cenzus:** eredetileg adóbecslést, adóösszeírást jelentett, ma azonban leginkább a szavazati jog feltételeinek meghatározását jelenti (vagyon, nemi, származási, társadalmi státusbeli, iskolázottsági, lakóhelyi alapon).
- checks and balances:** magyarul fékek és ellensúlyok; a hatalmi ágak egymást korlátozó és ellenőrző működését jelenti, a hatalommegosztás amerikai felfogását fejezi ki.
- D'Hondt-módszer:** az arányos (pártlistás) választási rendszerekben a mandátumok kiosztásának egyik leggyakrabban alkalmazott algoritmus. Kidolgozója Victor D'Hondt 19. századi belga matematikus.
- demokrácia:** olyan politikai rendszer, amely a népnek a közügyekben való részvételén alapul. Az ókori Görögországban alakult ki (az ógörög „demokratia” jelentése népuralom), Arisztotelész nem a „jó”, hanem az „eltorzult” rendszerek közé sorolta, amelyben a sokaság felelőtlenül uralkodik.
- elit:** olyan kiváltságos csoport, amely egy nemzet, egy politikai közösség (párt) vagy egy intézmény vezetőit adja.
- etatizmus:** államközpontúság, az a törekvés, hogy az állam központilag irányítsa a gazdaságot, de akár más területeken is növelje a befolyását.
- etnikai párt:** olyan párt, amely egy népcsoport, nemzeti kisebbség érdekeinek politikai képviselőre vállalkozott.
- etnoszimbolizmus:** a nemzetek kialakulására vonatkozó értelmezés, mely szerint a csoportidentitások már az ókorban vagy a középkorban létrejöttek, kontinuitásukat pedig szimbólumok és a mítoszok teremtették meg.
- félprezidenciális rendszer:** a prezidenciális és a parlamentáris rendszer között képez átmenetet. A végrehajtó hatalom kétpólusú. Az egyik pólus, a kormány felelősséggel tartozik a törvényhozó hatalomnak, ugyanakkor a végrehajtó hatalom másik csúcsa – az állam elnöke – független a törvényhozástól. Jelentős hatáskörei vannak a végrehajtó hatalomban a miniszterelnökei mellett. Az 1958-as francia alkotmány hozta létre e rendszer prototípusát.
- gyűjtőpárt:** az a párt, amely több társadalmi rétegből szerzi tagjait és szavazóit. Logikája a fogyasztói logikára hasonlít: a párt az állam és a társadalom között

közvetítő alkuszhoz (broker) hasonlít, és olyan „politikai termékeket” próbál eladni a fogyasztóknak, amilyeneket azok igényelnek.

hatalommegosztás: (a hatalmi ágak szétválasztása): a liberális alkotmányosság egyik alapelve, az államhatalom korlátozásának az eszköze. A törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalom szétválasztását jelenti.

hibrid demokrácia: a demokrácia és az autokrácia közötti politikai rezsim, amelyen belül nem demokratikus (autoritárius, tradicionalista és poszttotalitárius), valamint demokratikus karakterjegyek egyaránt fellelhetők.

honoráciopárt: történetileg az első párttípus, lényegében elit- és véleménypárt, mely az arisztokrata politizálás eredményeként alakult ki a parlamenten belül.

ideológia: politikai eszmék olyan – többé vagy kevésbé koherens – csoportja, amely a szervezett politikai cselekvés alapjául szolgál, amennyiben az a létező hatalmi rendszernek akár a megőrzését, akár a módosítását, akár a megdöntését célozza.

jurisztokrácia: a bírói hatalom megerősödése a modern demokráciákban, amelynek eredményeképp számos – korábban politikainak tekintett – kérdésben az alkotmánybírósági és egyéb főbírói döntések váltak normává.

karizma, karizmatikus: olyan természetes minőség, amelyet az az ember birtokol, aki jelenlétével, tetteivel vagy szavaival vonzza a többi embert. A politikában egy vezető rendkívüli képességeibe vetett hiten alapul.

kereszténydemokrácia: ideológia, mely az ember, a személy elsődlegességét és központivá tételét követte minden olyan vitában, amely értékelvekre megy vissza; a második világháború után jelent meg.

konzervativizmus: ideológia, melynek szemléleti alapja a tradíciók fontosságába vetett hit és a politikai szkepticizmus; a politikai bölcsességnek nem a rossz és a szenvedés eltörlésére irányuló grandiózus utópiák követésére, hanem a rossz hatásának korlátozására irányuló szerény javaslatok kidolgozására kell irányulnia. A politikában nem a spekulációt, hanem a fölhalmozott tapasztalatot tartja fontosabbnak.

legitimitás: a hatalom és az uralom elfogadottsága, polgárok általi támogatottsága, ami azonban a „rendszer” elfogadottságát, és nem az egyes „uralkodók” mindenkori, feltétel nélküli elfogadottságát jelenti.

liberális demokrácia: a demokrácia ma uralkodó nyugati modellje, amelyet a nyugati társadalmak a legmagasabb rendű demokratikus rezsim paradigmájának tekintenek. A liberalizmus a szabadságot, a demokrácia az egyenlőséget jelenti, a liberális demokrácia e kettőt próbálja meg összeegyeztetni.

liberalizmus: ideológia, mely az individualitást és a szabadságot tekinti alapvető értéknek. Jellemzője az univerzalizmus is: az alapvető jogok, szabadságok és kötelességek univerzálisak, ehhez képest a különböző történelmi és kulturális eszmék és intézmények másodlagosak.

monarchia: egyeduralmon alapuló államforma, amelyben az állam élén egyetlen megkoronázott személy, az uralkodó (király vagy császár) áll, akinek hatalma élethossziglan szól. A mai európai monarchiák parlamentáris – alkotmányos – monarchiák, melyeken belül az uralkodó hatalma szimbolikus és protokolláris jellegű.

nacionalizmus: négy fő jelentése is van, ezek: 1. a nemzetek kialakulásának általános folyamata (a nemzetépítés); 2. nemzeti érzés: a nemzethez való tartozás érzése, attitűdje; 3. mozgalom, mely a nemzeti státusz elérésére vagy fenntartására irányul; 4. ideológia, mely érdeklődése középpontjába a nemzetet helyezi.

nemzetállam: a modern állam legáltalánosabb formája, amely azt tekinti céljának, hogy fenntartsa, megvédje és megőrizze az állam határain belül élő nemzetet; ez azt feltételezi, hogy az állam határai és a nemzet határai egybeesnek, továbbá, hogy az állam polgárai egységes kultúra részei.

nyilvánosság: intézményesített társadalmi tér, amelyben a polgárok a gyülekezés, az egyesülés és a szabad szólás jogát, valamint a politikai intézmények feletti ellenőrzést gyakorolják.

organizmus: alapelv, mely a közösséget jól szervezett, egyedi, élő testnek tekintik, amely szervesen fejlődött, és nem csupán elemi részek mechanikus összességének; a társadalom tagjai nem absztrakt egyének, hanem társadalmi teremtmények, akiket örökölt hagyományok és intézmények kötnek össze.

párt: olyan szervezet, amely az állam és a civil társadalom, az állampolgárok között közvetít, részese a politikai pozíciók megszerzéséért folytatott versenynek (választások útján) valamilyen politikai cél, terv, program megvalósítása érdekében.

patronávspárt: olyan párt, melynek elsődleges célja nem valamilyen program megvalósítása, hanem hivatalok szerzése választások útján a párt vezetőinek, funkcionáriusainak és propagandistáinak.

perennializmus: a nemzet kialakulásáról szóló felfogás: nemzetek már jóval a középkor előtt is léteztek; amikor a nacionalizmus mint modern politikai tömegmozgalom a francia forradalom után létrejött, akkor ez a nemzeté alakulásnak egy újabb, immár második hullámát képezte.

pluralizmus: megkülönböztethető a vallási, ideológiai, kulturális és politikai pluralizmus. A politikai pluralizmus a komplex, ám jól szervezett társadalmi és politikai entitások sokaságát jelenti, amelyek részt vesznek az állam politikai akaratának kialakításában.

policy: a politika tartalmi oldala, a „közpolitika-csinálást”, illetve a szakpolitikák tervezését jelenti, és ez általában egy irányvonalra, programra utal.

polisz: az ókori görög városállam mint politikai egység.

politeia: az ókori görögöknél az a „jó” politikai rezsim, amely a sokaság uralmát valósítja meg a vagyonosabbak megfontoltabb döntései alapján (a demokrácia „jó” formája).

- politics:** a politika folyamatként való felfogását helyezi előtérbe, a politikai cselekvést és magatartást helyezi középpontba.
- polity:** a politika közösségi és intézményes oldala; intézményes szabályokat is jelent a szó tágabb értelmében, azaz akár a szokásjogi normák is idesorolhatóak.
- populizmus:** a politikai szereplők azon törekvése, hogy átfogó társadalmi entitásokat és összefüggéseket közérthetően és átélhetően jelenítsenek meg. Gyakran társítják a demagógiával és az elitellenességgel, ezért a sajtóban és a közbeszédben általában negatív értékítéletekkel társul.
- prezidenciális rendszer:** politikai rendszer, amelyben az államfő a végrehajtó hatalom egyedüli feje, vagyis a végrehajtó hatalom egyértelműen a választott elnök alá tartozik. Mintája az Egyesült Államokban alakult ki, de latin-amerikai államok is átvették.
- primordializmus:** a nemzettel kapcsolatos felfogások terén az a koncepció, amely a nemzetet ősi, természetes közösségnek tekinti, „primordiális” (őseredeti) identitások által meghatározott kollektivitásnak.
- progresszivismus:** egyrészt attitűd, amely valamit egyszerűen csak azért tart jónak, mert új, másrészt társadalomszemlélet, mely hajlik minden változást haladásnak tekinteni, és a társadalom jobbítását folyamatos (és radikális) változtatások sorozataként képzelel el, illetve hajlik arra, hogy a változásoknak van egy kitüntetett – és helyes – iránya, amely elméletileg feltárható.
- republikanizmus:** doktrína, mely a monarchiával ellentétben a köztársaságot mint kormányzati formát védi. Olyan értékek is társulnak hozzá, mint az egyenlőség, igazságosság, szabadság és népszuverenitás.
- retorika:** szónoklás. olyan általános képesség és ügyesség, amely ösztönösen végezhető, de ugyanakkor tanulható, fejleszthető is, gyakorlati tudás, amely elsősorban a (politikai) meggyőzés során alkalmazható.
- szereződélméletek:** különböző változatait Hobbes, Locke vagy Rousseau művei fogalmazták meg. Elméleteik szerint a társadalmi szerződést megelőzően a közösség tagjai olyan „természeti állapotban” vannak, amelyek nem előnyösek a számukra, és ezekről mondanak le, „összefognak”, „megállapodást”, „szerződést” kötnek, létrehozzák a társadalom tagjai által elfogadott közhatalmat, az államot.
- szociáldemokrácia:** ideológia, mely a társadalmi egyenlőséget és igazságosságot követeli; alaptézise szerint nem elég a jogegyenlőség, az egyenlőtlenséget teremtő és fenntartó társadalmi hierarchiát kell megszüntetni.
- szitásizis:** az ókori görög gondolkodásban a társadalom szétesését, a polisz polgárai közötti bizalom megszűntének az állapotát, a pártosság megjelenését, a harmónia megbomlását jelentette.
- szubszidiaritás elve:** a kisegítés elve, ami azt jelenti, hogy ha valamely feladatot egy személy vagy közösség konkrét érintettség okán helyi szinten meg tud oldani, akkor arról nem szabad magasabb szinten – esetleg az érintettek kihagyásával – dönteni. Emögött az a felfogás áll, hogy a társadalom autonóm

közösségekből tevődik össze, melyek számára biztosítani kell saját szabadságuk maximális érvényesülését saját ügyeik intézésében. Az állam csupán az a keret, amely lehetővé teszi a különböző közösségek közötti politikai, gazdasági és társadalmi szolidaritás kialakítását.

többségi választási rendszer: az a választási rendszer, amely az egyes mandátumokat a legtöbb szavazatot szerző jelölteknek juttattja.

tömegpárt: olyan párt, amely a parlamenten kívül, szélesebb társadalmi bázisra épül; idesorolhatóak az osztályalapú pártok – például a munkáspártok –, majd a gyűjtőpártok is, amelyek viszont több társadalmi rétegből szerzik tagjaikat és szavazóikat.

újbaloldal: ideológia, mely az 1960-as években kezdett kiteljesedni. A '68-as diáklázadások ideológiáitól és a neomarxizmustól kezdődően számos irányzatot foglal magába. Újabban az anarchizmus újabb irányzatait és a woke-mozgalmat is idesorolják.

utópia, utópizmus: olyan tanok, amelyek a jövő idealizált szemléletén alapulnak, és radikális változást tartanak fontosnak, amely egyaránt szolgálja az uralkodó és az alávetett csoportok helyzetét. Az utópiák a fennálló viszonyok radikális tagadásához egy elképzelt, vonzó jövőt vázolnak, részletezően.

választási rendszer: azon szabályok, mechanizmusok összessége, amely révén a választásokon (önkormányzati, parlamenti, államfői) leadott szavazatokból mandátumok lesznek.

zoón politikon: Arisztotelész az embert politikai lényként határozta meg, amely képes és törekszik arra, hogy politikai közösségeket alkosson. E kifejezés az emberi létezésnek ezt a dimenzióját ragadja meg.

SZAKIRODALOM

Szakkönyvek

ABÉLÈS, Marc

2007 [1990] *Az állam antropológiája*. Budapest, Századvég Kiadó.

ALMOND, Gabriel–VERBA, Sidney

1989 *The Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park, Sage Publications.

ANTAL Attila

2017 *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Budapest, Napvilág Kiadó.

ARISZTOTELÉSZ

1984 *Politika*. Budapest, Gondolat Kiadó [2. kiadás].

1999 *Rétorika*. Budapest, Telosz Kiadó [fordította Adamik Tamás].

BAKK Miklós

2007 *Választási rendszerek*. Kolozsvár/Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană.

2021 Demokráciaelméleti tájkép a pandémia nyomán. In: Bakk Miklós–Gagyi József (szerk.): *Minden másképp...? Kolozsvár*, Sapientia Hungarian University of Transylvania – Scientia Publishing House, 133–144.

BAYER József

1999 *A politikatudomány alapjai*. Budapest, Napvilág Kiadó.

BARTOLINI, Stefano–MAIR, Peter

1990 *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilisation of the European Electorates 1885-1985*. Cambridge, Cambridge University Press.

BIHARI Mihály–POKOL Béla

1998 [1992] *Politológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

BOGDANOR, Vernon

2001 [1991] *Politikatudományi enciklopédia*. Budapest, Osiris Kiadó.

BURCHILL, Scott

2019 [2013] Liberalizmus. In: Burchill, Scott–Linklater, Andrew (szerk.): *A nemzetközi kapcsolatok elméletei*. Budapest, Typotex, 71–103.

BURCHILL, Scott–LINKLATER, Andrew

2019 [2013] Bevezetés. In: Burchill, Scott–Linklater, Andrew (szerk.): *A nemzetközi kapcsolatok elméletei*. Budapest, Typotex, 9–42.

- BURKE, Edmund
1990 [1790] *Töprengések a francia forradalomról*. Budapest, Atlantisz (Medvetánc) Kiadó.
- CHANDRA, Kanchan
2004 *Why Ethnic Parties Succeed: Patronage and Ethnic Head Counts in India*. Cambridge and New York, Cambridge University Press.
- DEVETAK, Richard
2019 [2013] *Kritikai elmélet*. In: Burchill, Scott–Linklater, Andrew (szerk.): *A nemzetközi kapcsolatok elméletei*. Budapest, Typotex, 186–211.
- De WAAL, Frans
1982 *Chimpanzee politics: Power and sex among apes*. New York, Harper and Row.
- DONNELLY, Jack
2019 [2013] Realizmus. In: Burchill, Scott–Linklater, Andrew (szerk.): *A nemzetközi kapcsolatok elméletei*. Budapest, Typotex, 43–70.
- DUVERGER, Maurice
1964 [1951; 1954] *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*. London, Methuen & Co.
- EDELMAN, Murray
1972 *Politics as Symbolic Action: Mass Arousal and Acquiescence*. Chicago, Markham Publishing Company.
- ENYEDI Zsolt–KÖRÖSÉNYI András
2004 *Pártok és pártrendszerek*. Budapest, Osiris Kiadó, 2. javított kiadás.
- FÁBIÁN György (szerk.)
1997 *Választási rendszerek*. Budapest, Osiris–Láthatatlan Kollégium.
- FERRERO, Guglielmo
2001 *A hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Budapest, Kairosz Kiadó [a mű eredeti címe: *Pouvoir*, megjelent franciául New Yorkban 1942-ben]
- FISICHELLA, Domenico
2006 [1998] *A politikatudomány alapvonalai. Fogalmak, problémák, elméletek*. Budapest, Osiris Kiadó.
- FUKUYAMA, Francis
1992 *The End of History and the Last Man*. New York, Free Press.
- GALLAI Sándor–TÖRÖK Gábor
2003 *Politika és politikatudomány*. Budapest, Aula Kiadó.
- GEERTZ, Clifford
1973 *The Interpretation of Cultures*. London, Fontana.
- GELLNER, Ernest
2009 [2006] *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- GOTTFRIED, Paul Edward
2020 [1999] *A liberalizmus után. Tömegdemokrácia a menedzserállamban*. Budapest, Századvég Kiadó.

- GREENFELD, Liah
2004 [1996] Nacionalizmus és modernitás. In: Kántor Zoltán (szerk): *Nacionalizmuselméletek*. (Szöveggyűjtemény) Budapest, Rejtjel Kiadó, 183–203.
- HASKÓ Katalin–HÜLVELY István
2003 *Bevezetés a politikatudományba*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HASTINGS, Adrian
1997 *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge, Cambridge University.
- HAZONY, Yoram
2019 [2018] *A nacionalizmus erénye*. Budapest, Századvég Kiadó.
- HELLER Mária–RÉNYI Ágnes
2000 A nyilvános kommunikáció szociológiai modellje. In: Kiss Balázs (szerk): *Politikai kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 18–34.
- HETT, Benjamin Carter
2021 [2018] *Cum moare democrația. Ascensiunea la putere a lui Hitler și prăbușirea Republicii de la Weimar*. Iași, Polirom.
- JANDA, Kenneth
1980 *Political Parties. A Cross-National Survey*. New York, Free Press.
- KIS János
2019 *Alkotmányos demokrácia*. Budapest, Pesti Kalligram Kft.
- LACLAU, Ernesto
2011 *A populista ész*. Budapest, Noran Libro.
- LÁNCZI András
2012 *A politikai tudásról*. Máriabesenyő, Attraktor.
- LAPIERRE, Jean-William
1997 [1977] *Viață fără stat?* Iași, Institutul European.
- LINKLATER, Andrew
2019 [2013] Az angol iskola. In: Burchill, Scott–Linklater, Andrew (szerk.): *A nemzetközi kapcsolatok elméletei*. Budapest, Typotex, 104–131.
- LIPSET, Seymour Martin–ROKKAN, Stein
1967 Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments. In: Lipset–Rokkan (eds.): *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*. New York, The Free Press.
- LEFTWICH, Adrian (ed.)
2010 *Ce este politica?* Cluj-Napoca, Editura CA Publishing. [Mi a politika? Az eredeti angol nyelvű mű címe: *What is Politics?* Cambridge, Polity Press, 2004.]
- LUKÁCS, John
2008 *Demokrácia és populizmus. Félelem és gyűlölet*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- MAINE, Henry Sumner
1997 [1861] *Az ősi jog*. Budapest, Gondola'96 Kiadó.

MAZZOLENI, Gianpietro

2006 *Politikai kommunikáció*. Budapest, Osiris Kiadó.

MPE

2019 *Magyar politikai enciklopédia*. Budapest, Matthias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány. [Szerkesztette: Pásztor Péter. Előszót írtak: Roger Scruton, Orbán Viktor. Az enciklopédia 670 szócikke 97 szerző és közreműködő munkája.]

PALONEN, Kari

2009 [2006] *Küzdelem az idővel. A cselekvő politika fogalomtörténete*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. [A fordítás alapjául szolgáló mű címe: *The Struggle with Time. A conceptual History of 'Politics' as an Activity*. Münster–Hamburg–London, LIT Verlag, 2006.]

PREDA, Cristian

2019 *Introducere în știința politică*. Iași, Editura Polirom. [Harmadik, átdolgozott kiadás]

POKOL Béla

2017 *A jurisztokratikus állam*. Budapest, Dialog Campus Kiadó.

POPITZ, Heinrich

1992 *Phänomene der Macht*. Tübingen, Mohr Siebeck. [2. kiadás]

REUS-SMIT, Christian

2019 [2013] *Konstruktivizmus*. In: Burchill, Scott–Linklater, Andrew (szerk.): *A nemzetközi kapcsolatok elméletei*. Budapest, Typotex, 244–269.

SÁRI János

1995 *A hatalommegosztás*. Budapest, Osiris Kiadó.

SARTORI, Giovanni

1976 *Parties and Party Systems. A framework for analysis*. I. köt. Cambridge, Cambridge University Press.

1999 *Demokrácia*. Budapest, Osiris Kiadó. [Osiris tankönyvek, ford. Soltész Erzsébet]

SCRUTON, Roger

2005 *A nemzetek szükségességéről*. Budapest, Helikon Kiadó.

SCHMITT, Carl

2002 *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor Kft. [Ford.: Cs. Kiss Lajos]

SMITH, Anthony D.

1995 *A nacionalizmus*. In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 9–23.

2002 [1998] *Naționalism și Modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiune și naționalism*. Chișinău, Editura Epigraf.

2004 *A nacionalizmus és a történések*. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. (Szöveggyűjtemény). Budapest, Rejtjel Kiadó, 21–42.

- SPALDING, Matthew
2011 [2010] *Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat és alkotmány alapelvei*. Budapest, Common Sense Society–Századvég Kiadó.
- SZABÓ Márton
1998 *Politikai tudáselméletek*. Nemzeti Tankönyvkiadó–Universitas.
2006 *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
2014 *A közügy politikaelmélete*. Budapest, Nemzeti Közszerzői Egyetem.
2016 *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- SZŰCS Zoltán Gábor
2017 *A politika lelke. A politikai realizmus elméleti és eszmetörténeti nézőpontból*. Budapest, MTA-TKPTI.
- TAKÁTS József
2007 *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- TOCQUEVILLE, Alexis de
1993 *Amerikai demokrácia*. Budapest, Európa Kiadó.
- TÖNNIES, Ferdinand
1983 [1887] *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat.
- VERESS Emőd
2011 *Államfő és kormány a hatalommegosztás rendszerében*. Kolozsvár, Scientia Kiadó.
- VOGEL Sándor
2001 *Európai kisebbségvédelem. Erdélyi nemzetiségpolitikák*. Csíkszereda, ProPrint Kiadó.
- WEBER, Max
1987 *Gazdaság és társadalom*. Budapest, KJK.
2009 *Politikai szociológia*. Budapest, Helikon kiadó.

Tanulmányok folyóiratokban

- BAKK Miklós–SZÉKELY István Gergő
2012 Egy regionalista vegyes párt esélyeiről Erdélyben. *Magyar Kisebbség*, 1–2. 7–50.
- CSIZMADIA Sándor
1998 A geopolitika mint a nemzetközi kapcsolatok elemzésének módszere. *Külpolitika* 4. 3–31.
- FARKAS Zoltán
2011 A hatalom és az uralom fogalma. *Politikatudományi Szemle* 20. 2. 312. 49.

- GUNTHER, Richard–DIAMOND, Larry
2003 Species of Political Parties: A New Typology. *Party Politics* 9. 2. 167–199.
- GYULAI, Attila–STEIN-ZALAI, Juliane
2016 Hibrid rezsimek és a szürke zóna: új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. *Metszetek* 5. 2. 42–59.
- KÁNTOR Zoltán
2000 Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *Regio* 3. 219–241.
- KÖRÖSÉNYI András
1996 Demokrácia és patronázs. Politikusok és köztisztviselők viszonya. *Politikatudományi Szemle* 4. 35–62.
2000 Carl Schmitt állam- és politikaelméleti alapfogalmai. *Politikatudományi Szemle* 3–4. 5–24.
- PONGRÁCZ Alex
2017 Az államelmélet válsága Carl Schmitt és Magyary Zoltán munkássága alapján. *Államtudományi Műhelytanulmányok* 3. 2–15.
- SZABÓ Márton
2003 A politikai fogalmának elmélyítése Carl Schmitt partizánelméletéről. *Világosság* 7–8. 67–78.
- SZŰCS Zoltán Gábor
2014 Politika egy tökéletlen világban. A politikai realizmus elméleti előfeltevéseiről. *Politikatudományi Szemle* XXIII. 4. 7–31.

Online források

- BORDEIANU, Doina
2010 Evoluția constituțională a drepturilor electorale ale femeilor în România. *Sfera Politicii* XVIII. 7. (149), iulie, Sfera Politicii (revistasferapoliticii.ro)
- LUKÁCSI Tamás
2003 Az ideális állam Arisztotelész *Politika* című művében. [http://www.ajk.elte.hu/TudomanyosProfil/kiadvanyok/elektronikus/themis/2003/Luka csiTamasi-IdealisAllam.pdf](http://www.ajk.elte.hu/TudomanyosProfil/kiadvanyok/elektronikus/themis/2003/Luka%20csiTamasi-IdealisAllam.pdf), letöltve: 2022. 10. 25.
- TAKÁCS Albert
2011 A hatalommegosztás elve az alkotmányos értékek rendszerében. *Pro Publico Bono online*. (99+) 2011. 1. Különszám | Pro Publico Bono 2011 / Takács Péter által feltöltött tartalom – Academia.edu

REZUMAT

Introducere în știința politică

Manualul prezintă știința politică ca o disciplină care tratează, sistematic, o arie largă a activității umane, viața politică. Deși prezentarea domeniului are loc conform modului de tratare științifică, ea include și câteva aspecte filosofice întrucât natura politicului, ca parte a existenței comunitare umane, este reflectată și de tradiții filosofice.

Primul capitol tratează câteva abordări privind definirea noțiunii de politică. Pentru o abordare detaliată, manualul adoptă „triunghiul” conceptual polity – politics – policy, încetățenit prin literatura de specialitate anglo-saxonă. Al doilea capitol principal abordează aspecte instituționale: statul, partidele, sistemele electorale și regimurile politice. Al treilea capitol se referă la cunoașterea politică, ideologiile, comunicarea politică și sfera publică. Ultimul capitol tratează dimensiunea internațională a politicii, prezintă teorii ale relațiilor internaționale și școlile geopolitice.

Manualul pregătit pentru studenți se încheie cu un glosar al termenilor de bază.

ABSTRACT

Introduction to political science

This coursebook discusses political science as a discipline of a human activity because politics can be the subject of systematic and reliable knowledge, according to the norms of what is usually called „science.“ However, because politics is a basic way of the existence of the human community, some philosophical points of view are included.

The systematically presentation of the „political“ reality are covered by the following chapters.

The first chapter resumes some theories and viewpoints on defining politics as a large human activity. For a detailed treatment, the book adopted the approach according to the three dimensions: polity – politics – policy.

The second main chapter treats the institutional side of the political life (polity): the emergence of the state, parties, electoral systems, and political regimes (including the question of the democracy).

The third chapter presents views and settings on the nature of political knowledge, ideologies, and political communication, including the question of the public sphere and public opinion.

The last chapter focuses on the international dimensions: theories about international relations and geopolitics.

The subject of this coursebook, which serves for undergraduate students, is closed by a glossary.

A SZERZŐRŐL

Bakk Miklós 1952-ben született, Kézdivásárhelyen érettségizett, majd Temesvárott szerzett mérnöki diplomát. 2006-ban védte meg doktori disszertációját a BBTE-n. A rendszerváltás után *A Hét* szerkesztője, majd a *Krónika* főszerkesztője, illetve főszerkesztője. 2001-től a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem (BBTE) Politika- és Közigazgatástudományi Karának oktatója, 2015-től a Sapientia EMTE docense, 2022-től társult oktatója. Tagja volt a *Provincia* szerkesztőbizottságának (2000–2002), jelenleg a *European and Regional Studies, Acta Universitatis Sapientiae* felelős szerkesztője. Tanulmányai magyar, román és német folyóiratokban jelentek meg, fontosabb kötetei: *Politikai közösség és identitás* (Komp-Press, Kolozsvár, 2008), *Partium Borders, Ethnic Groups and Territorial Development* (társszerzők: Szilágyi Ferenc, Süli-Zakar István, Bp., 2019). Társszerzője a 2019-ben megjelent *Magyar Politikai Enciklopédiának*.

A Sapientia EMTE-n oktatott tárgyai: bevezetés a politikatudományba (BA), európai regionális politikák (BA), nemzetpolitika (MA), kulturális törésvonalak és régiók Európában (MA).

Scientia Kiadó

400112 Kolozsvár (Cluj-Napoca)

Mátyás király (Matei Corvin) u. 4. sz.

Tel./fax: +40-364-401454

E-mail: scientia@kpi.sapientia.ro

www.scientiakiado.ro

Korrektúra:

Szenkovics Enikő

Műszaki szerkesztés:

Metaforma Kft.

Tipográfia:

Könczey Elemér

Nyomdai munkálatok:

F&F INTERNATIONAL Kft.

Felelős vezető: Ambrus Enikő igazgató

E jegyzet a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem *Nemzetközi kapcsolatok és európai tanulmányok* szakán tanuló hallgatók számára készült, de más társadalomtudományi szakos hallgatók is használhatják. Elsődleges célja, hogy alapozó szintű, ugyanakkor átfogó és rendszerezett ismereteket nyújtson a politikatudomány területéről és az e területen használatos fogalmakról. Áttekinti a politikatudomány legfontosabb témaköreit, tárgyalja azokat az alapkérdéseket és -fogalmakat, amelyek mintegy definiálják a politikatudomány területét. A témakörök legtöbbször utal a gondolkodás- és tudománytörténeti előzményekre, ugyanakkor megvilágít néhány olyan politikafilozófiai kiindulópontot is, amelyek a klasszikus politológiai fogalmak sajátosabb értelmezését teszik lehetővé. Bemutatja a politika intézményi valóságát, az állam, a nemzet és nacionalizmus kialakulásával kapcsolatos történeti folyamatokat, a pártok kialakulását, típusait, a választási rendszerek működését. Foglalkozik továbbá a politikai tudással, a politikai ideológiák bemutatásával és – ezekkel összefüggően – a politikai kommunikáció és nyilvánosság legfontosabb kérdéseivel. A zárófejezet a politika nemzetközi dimenzióját, a nemzetközi kapcsolatok elméleteit és a geopolitikai iskolákat ismerteti. Ezzel a jegyzet felöleli mindazokat a diszciplináris területeket, amelyeknek összessége nagyjából kirajzolja a politikatudomány napjainkra meglehetősen szélessé vált pászmapját.

ISBN 978-606-975-076-6

9 786069 750766